

**T.C.
MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ ANA BİLİM DALI**

ZENGÎ ATABEGLİĞİ; HALEB KOLU(1146-1181)

**Hazırlayan
Abdulcelil IŞIK**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Haydar ÇORUH**

Hatay-2018

**T.C.
MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ ANA BİLİM DALI**

ZENGÎ ATABEGLİĞİ; HALEB KOLU(1146-1181)

**Hazırlayan
Abdulcelil IŞIK**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Haydar ÇORUH**

Hatay-2018

ONAY

ABDULCELİL IŞIK tarafından hazırlanan “**ZENGİ ATABEGLİĞİ: HALEB KOLU(1146-1181)**” adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü öğretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği ile **ORTAÇAĞ TARİHİ ANA BİLİM DALINDA DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

12/10/2018

Jüri Üyeleri	İmza
Dr Öğr. Üyesi- Haydar ÇORUH (Başkan)	
Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ	
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	
Doç. Dr. Meryem GÜRBÜZ	
Dr. Öğr. Üyesi Nurgül YILDIRIM	

Abdulcelil IŞIK tarafından hazırlanan “**Zengî Atabegliği; Haleb Kolu (1146-1181)**” adlı Doktora Tez çalışmasının yukarıda imzaları bulunan jüri üyelerince kabul edildiğini **onaylarım**.

Prof. Dr. Abdurrahman İLĞAN

Enstitü Müdürü

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kural ve ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (12/10/2018)

İmzası
Abdulcelil IŞIK

ÖNSÖZ

XI. Yüzyılın ortalarından XII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar olan yüzyıllık zaman zarfının en önemli siyasi teşekkülü ve aktörü hiç şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti idi. Ancak Büyük Selçuklu Devleti Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan fetret devri ile içine girmiş olduğu taht mücadelelerinde çok büyük bir enerji kaybına uğradı. Bunun olumsuz yansımaları hem iç hem dış politikada hissedildi. Melikşah'ın oğulları Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Mahmûd arasındaki mücadele sonucunda Büyük Selçuklu Devleti'nde bir fetret devri yaşandı. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü ile birlikte bu kez çocukları ve kardeşi Sultan Sencer arasında meydana gelen mücadeleler devletin güç kaybı yaşamasına neden oldu. Büyük Selçuklu Devleti'nin son büyük hükümdarı olan Sultan Sencer'in Karahitaylar ile yaptığı 1141 tarihli Katvan Savaşı, mağlubiyetle sonuçlanınca, devlet hem itibar kaybetti hem de merkezi otoritesinin zaafa uğramasına yol açtı. Akabinde ülkede patlak veren Oğuz isyanı ile Sultan Sencer esir düştü. Sultan özgürlüğüne kavuştuktan kısa süre sonra varis bırakmadan ölünce (1157) Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması da kesinleşti. Büyük Selçuklu Devleti yıkılırken toprakları üzerinde onun mirasını paylaşan birçok devlet ve atabeylik kuruldu. Bu devlet ve atabeylikler ile ilgili olarak gerek yerli gerekse yabancı araştırmacılar tarafından çalışmalar yapılmıştır.

Kurulan Atabeylikler içinde, bulunduğu konum ve takip ettiği siyaset ile döneme damgasını vurmuş olan en önemli atabeylik İmâdeddîn Zengî'nin kurmuş olduğu Zengî Atabeyliği (Musul Atabegleri)'dir. Kurucusu İmâdeddîn'in ölümünden sonra iki kola ayrılan ve daha sonra başka kolların da ortaya çıktığı bu atabeyliğin en önemli iki kolu Musul (Irak) ve Haleb (Suriye)'dir.

Zengî Atabeyliği'nin Musul kolu ile ilgili çok değerli tedkîk, doktora ve yüksek lisans çalışmaları yapılmasına karşılık Haleb kolu ile ilgili bağımsız bir çalışma mevcut değildir. Yapılan çalışmalar daha çok bu kolun

Yöneticilerinden bahseden ve bireyi merkeze alarak yapılmış çalışmalardır. Özellikle yabancı araştırmacılar Haleb Kolu'nun kurucusu ve en önemli şahsiyeti Nûreddîn Mahmûd'un kişiliği ve dönemi ile ilgili çok önemli çalışmalar yapmışlardır. Ülkemizde ise bu konu üzerinde çok kapsamlı çalışmalar mevcut değildir. Bununla birlikte ülkemizin tarihsel bağlarla bağlı olduğu Suriye ve çevresinde son zamanlarda meydana gelen gelişmeler bu konuyu daha çok ilgi odağı ve araştırma konusu haline getirmiştir.

Tez, Girişin dışında dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; Haleb ile Suriye'nin önemi, Zengîler öncesi döneme ait kısa bir tarihçe verilirken, XII. Yüzyılda Yakınoğu'nun durumu izah edilmektedir. Birinci Bölüm'de Zengî Atabegliği'nin ikiye ayrılması, Haleb Kolu'nun ortaya çıkması, Nûreddîn Mahmûd'un Atabeglik Dönemi ve bu dönemde Haleb Atabegliği ile ilgili siyasal gelişmeler ele alındı. Ayrıca bu bölüm içerisinde Haleb Atabegliği'nin komşu devlet ve beyliklerle münasebetleri, Haleb Atabegliği'nin Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler) ile münasebetleri ve bu beyliğe son verilmesi de ele alınmıştır. İkinci Bölüm'de Haleb Zengîleri'nin Mısır'a müdahalesi, Mısır hâkimiyeti için Kudüs Krallığı ile mücadele ve Şîi Fâtımî Halifesi adına okunan hutbeye son vermesi oluştururken, Üçüncü Bölüm'de Melik Salih İsmail Dönemi ve siyasal gelişmeleri, Haleb Kolu'nun toprakları için Eyyûbî-Musul Atabeyliği arasındaki mücadeleler ve Melik Salih İsmail'in vasiyeti gereği Haleb Kolu'nun Musul Atabegliği'ne bağlanarak ortadan kalkması, son bölüm olan Dördüncü Bölüm'de ise kültür ve medeniyet konusu ele alınmıştır.

Çalışmam boyunca beni yönlendiren ve eksiklerimi büyük bir özveriyle ortaya koyarak metnin olgunlaşmasını temin eden TİK üyelerinden başta danışmanım Dr. Haydar ÇORUH olmak üzere Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ ve Dr. Nurgül YILDIRIM'a sonsuz teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezi değerlendirerek eksiklerimi gideren ve son halini veren jüri üyelerine de burada teşekkür etmek isterim. Bütün bunların dışında Tarih Bölüm Başkanı Dr. Öğr. Görevlisi Süleyman Hatipoğlu ve bölümün diğer öğretim üye ve görevlilerine, Arapça tercümelerimde, engin Arapça bilgisi ve tecrübesiyle yardımını benden esirgemeyen kardeşim Kenan İŞİK'a ve aynı şekilde İngilizce tercümelerde bana yardımcı olan kardeşim Metin İŞİK'a da ayrıca teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak tez çalışmasına başladığım günden bugüne hayır dualarını benden esirgemeyerek manevi destekleri ile yanımda olan anne ve babama, tezin yazımı aşamasında sabır ve hoşgörüleriyle bana yardımcı ola eşim Ayla PAYÇU IŞIK ve çocuklarıma da teşekkür etmek isterim.

Hatay-2018

Abdulcelil Işık

ZENGÎ ATABEGLİĞİ; HALEB KOLU(1146-1181)

Abdulcelil IŞIK

Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Haydar ÇORUH

ÖZET

Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul valisi Aksungur el-Porsukî'nin Batınîler tarafından öldürülmesinden sonra Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar, Haçlılara karşı cihadı sürdürmek ve Şam ile el-Cezîre'de giderek artan tehditlerini önlemek amacıyla, cesaret ve kabiliyetiyle temayüz etmiş olan İmâdeddîn Zengî'ye Musul ve Haleb valiliğine ek olarak iki oğlunun atabegliği vazifesini de verdi. İmâdeddîn, Irak Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeleri arasındaki ilişkilerde önemli bir denge unsuru oldu. Haçlılar ile yaptığı mücadeleyi bahane ederek bölgede Türk-İslâm birliğinin tesisi için, komşu beylik ve devletlerle mücadele etmek yoluyla hâkimiyet sahasını genişletme gayreti içerisine girdi.

İmâdeddîn Zengî'nin Ca'ber Kalesi'ni kuşattığı sırada beklenmedik ölümü ile Musul Atabegliği'nin topraklarından bir bölümü Nüreddîn Mahmûd b. Zengî'nin kurduğu Halep Kolu'na bağlandı.

Bu tezin amacı, Halep Kolu'nun Yakındoğu ile Kuzey Doğu Afrika (Mısır)'nın siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel hayatında oynadığı rolü ortaya koymak, komşu Türk-İslâm devletleri ile ilişkilerini ve Haçlı devletleri ile mücadeledeki katkılarını birinci elden kaynaklara dayalı olarak açıklığa kavuşturmadır.

Anahtar Kelimeler: Haleb, Zengîler, Nüreddîn Mahmûd, Salih İsmail, İslâm, Haçlılar, Atabeglik.

ZANGI ATABEG STATE, ALEPPO BRANCH (1146-1181)

Abdulcelil IŞIK

The Department of The Middle Age History, Doctorate Thesis, 2018

Supervisor: Asts. Prof. Dr. Haydar ORUH

ABSTRACT

After The Mousul governor of the Great Seljuk State Aksungur el-Porsukı was killed by Ismailid assassins the sultan of Iraq Seljukids Mahmud b. Muhammad Tapar appointed Imadeddin Zengı, who distinguished by his courage and ability, as the governor of Mousul and Aleppo to continue the jihad against the crusaders and prevent the threats against Syria and al-Jazira. In addition to being appointed as the governor, Imadeddin was appointed also as the atabeg of Sultan Mahmud Tapar's two sons. Imadeddin became an important equopose factor of relationships between Iraq Seljuk State and Abbasid Caliphate. Giving the struggle against the cusaders as a pretext he spent effort to ensure the of Turc-Islam unity in the region and widen his reign territory by the way of fighting the neighbour principalities and states.

Following the sudden death of Imadeddin Zangi while besieging the Jabar Castle a part of lands of the Mosul Atabeg State was attached to the Aleppo Branch of Zangis founded by Nuraddin Mahmud.

The aim of this thesis is to put forward the role played by The Aleppo Branch of Zangis in the politic, economic and socio-cultural life of the Near East and the North East Africa (Egypt) and based on the primary sources to clear their relations with the neighbour Turc-Islam states and their contributions to the struggle against the crusaders.

Key Words: Aleppo, Zangis, Nur al-Din Mahmud, Salih Ismail, Islam, Crusaders, Atabeg State

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	1
ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
TABLOLAR, RESİMLER, ŞEKİLLER, HARİTALAR.....	ix
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HALEB ZENGÎ ATABEGLİĞİ'NİN KURULMASI

1.1. NÜREDDİN MAHMÛD B. ZENGÎ DÖNEMİ	15
1.1.1. Haleb Hâkimiyeti.....	15
1.2. HALEB ZENGÎ ATABEGLİĞİ-MUSUL MÜNASEBETLERİ.....	21
1.2.1. Haçlılarla Mücadelede Haleb-Musul İttifakı.....	22
1.2.2. Sincâr Hâkimiyeti	24
1.2.3. Hısn-1 Keyfa Artuklu Devleti'ni Himâyesine Alması	29
1.3. HALEB ATABEGLİĞİ'NİN HAÇLILARLA MÜCADELESİ.....	31
1.3.1. Urfa Hâkimiyeti.....	31
1.3.2. Busrâ Zaferi	33
1.3.3. II. Haçlı Seferi ve Haleb Atabegliği'nin Tutumu.....	34
1.3.4. Urayma Kalesi'nin Fethi	42
1.3.5. Yağra Zaferi.....	44
1.3.6. Tell-İnnib Zaferi ve Antakya Prinkepsi'nin Öldürülmesi	45
1.3.7. Efamiye Kalesi'nin Fethi.....	46
1.3.8. II. Joscelin İle Mücadele.....	47
1.3.9. Haçlıların Askalân Şehri'ni İşgali	49
1.3.10. Tell- Bâşir Hâkimiyeti	51
1.3.10. Hısnü'l-Ekrâd Yenilgisi.....	52

1.3.11. Hârîm'in Fethi	55
1.3.12. Banyas Kalesi'nin Fethi	60
1.3.13. Muneytır'a'nın Fethi	61
1.3.14. Sâfisâ ve Urayma'nın Fethi	61
1.3.15. Kerek Kalesi'nin Muhasarası	62
1.3.16. Haçlılar'ın Baalbek'te Hezimete Uğratılması	62
1.3.17. Suriye'de Haçlılar Üzerine Yapılan Bazı Baskınlar	63
1.4. DİMAŞK ATABEGLİĞİ İLE MÜNASEBETLER.....	64
1.4.1. Haçlılar İle Mücadelede Dımaşk Atabegliği'nin Tavrı	64
1.4.2. Haçlılar'ın Askalan Kuşatmasına Karşı Haleb-Dımaşk İlişkileri	72
1.4.3. Dımaşk Atabegliği'ne Son Verilmesi.....	74
1.5. MUNKIZOĞULLARI İLE MÜNASEBETLER.....	80
1.5.1. Şeyzer'in Alınması	80
1.6. UKAYLOĞULLARI İLE MÜNASEBETLER.....	82
1.6.1. Ca'ber Kalesi'nin Alınması	82
1.7. MUSUL'UN HALEB ATABEGLİĞİ'NE BAĞLANMASI.....	83
1.7.1. Musul Hâkimiyeti	83
1.8. EYYÛBÎLER İLE MÜNASEBETLER	85
1.8.1. Haçlıların Haleb Atabegliği-Eyyûbî Gerginliğinden Yararlanma Çabası..	87
1.8.2. Salâheddîn Eyyûbî Ve Ailesinin Yeni Ülke Arayışları	87
1.9. KİLİKYA ERMENİLERİ İLE MÜNASEBETLER	88
1.10. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ İLE MÜNASEBETLER.....	90
1.10.1. Türkiye Selçuklu Devleti İle İlişkilerin Bozulması	90
1.11. NÛREDDÎN MAHMÛD'UN ABBASÎ HALİFESİNDEN İSTEKLERİ ...	93

İKİNCİ BÖLÜM

HALEB ZENGÎ ATABEGLİĞİ'NİN MİSİR HÂKİMİYETİ VE HAÇLILAR İLE MÜCADELESİ

2.1. HALEB ATABEGLİĞİ'NİN MİSİR'A MÜDAHALESİ	94
2.1.1. Birinci Mısır Seferi	94
2.1.2. İkinci Mısır Seferi.....	100
2.1.2.1. İskenderiye Hâkimiyeti	103
2.1.3. Üçüncü Mısır Seferi.....	105
2.1.3.1. Mısır Nâibi Esedüddîn Şîrkûh'un Ölümü ve Şahsiyeti	109

2.1.3.2.Haleb Atabegliği'nin Yeni Mısır Nâibi Salâheddîn.....	111
2.1.4. Mısır'da Abbasî Halifesi Adına Hutbe Okunması	117
2.2.NÛREDDÎN MAHMÛD B. ZENGÎ'NİN ÖLÛMÛ VE ŞAHSİYETİ.....	120
2.2.1.Nûreddîn Mahmûd b. Zengî'nin Ölümü.....	120
2.2.2.Nûreddîn Mahmûd'un Kişiliği ve Önemli özellikleri	122

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-MELİKÛ'S-SÂLİH İSMÂİL B. NÛREDDÎN MAHMÛD DÖNEMİ VE HALEB ATABEGLİĞİ'NİN SONU

3.1.EL-MELİKÛ'S-SALİH İSMÂİL DÖNEMİ	124
3.1.1. El-Melikü's- Salih İsmâil'in Haleb Atabegliği	124
3.1.2. Hârim Hâkimiyeti	126
3.1.3. El-Cezîre Hâkimiyetini Kaybetmesi.....	126
3.1.4. Haçlıların Banyas Muhasarası	127
3.1.5.Sicilya Donanmasının İskenderiyye Muhasarası.....	128
3.2. HALEB ATABEGLİĞİ-EYYÛBÎ MÛCADELESİ.....	129
3.2.1. Dımaşk Hâkimiyeti'nin Sonu	129
3.2.2. Hıms ve Hama'nın Kaybedilmesi.....	131
3.2.3. Haleb'in Salâheddîn Tarafından Muhasara Edilmesi.....	132
3.2.4. Hıms ve Baalbek'in Kaybedilmesi	133
3.2.5. II. Seyfeddîn Gâzî'nin Sincâr Muhasarası.....	134
3.2.6. Haleb'in Salâheddîn Tarafından İkinci Kez Kuşatılması.....	135
3.2.7. Haleb-Musul Birleşik Ordusunun Salâheddîn'e Yenilmesi	136
3.3.HALEB ZENGÎ ATABEGLİĞİ'NİN SONU	138
3.3.1.El-Melik el-Sâlih İsmâ'il'in Ölümü ve Şahsiyeti	138
3.3.2.Haleb Zengî Atabegliği'nin Musul Atabegliği'ne Bağlanması.....	139

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR VE MEDENİYET

4.1.HALEB ATABEGLİĞİ'NDE TEŞKİLAT.....	141
4.1.1. Hâkimiyet Alametleri	143
4.1.1.1.Nevbet	143
4.1.1.2.Ünvân ve Lakaplar.....	144
4.1.1.3.Hutbe Okutma	145

4.1.1.4.Sikke Bastırma	146
4.1.1.5.Sancak	146
4.2.SARAY TEŞKİLATI.....	147
4.2.1.Hacîb.....	147
4.2.2.Vezir	147
4.2.3.Divan el-İnşâ	147
4.2.4.Emîrlər	148
4.2.5.Hazinedâr:.....	149
4.2.6.Şahne/Şihne	149
4.2.7.Re'is.....	150
4.2.8.Valiler	150
4.2.9.Elçiler	151
4.2.10.Muhtesib	151
4.2.11.Nâib	151
4.3. ADALET TEŞKİLATI	152
4.3.1.Kadı'l-Kudâtlık Makamı	153
4.3.2.Kazaskerlik	154
4.3.3.Mezâlim Mahkemesi (Divânü'l-Mezâlim).....	154
4.4.ASKERİ TEŞKİLAT	155
4.4.1.Kara Gücü.....	157
4.4.1.1.Memlûkler.....	157
4.4.1.2.Battâlûn	158
4.4.1.3.Milis güçleri.....	158
4.4.1.4.Yayalar	158
4.4.1.5.Ahdâs (Haleb şehrinin mahalli kuvvetleri):	159
4.4.2.Deniz Gücü	159
4.4.3.Ordunun Kullandığı Silahlar	160
4.4.4.Ordu Divanı (Divânü'l-Ceyş).....	160
4.5.MALİYE TEŞKİLATI	161
4.5.1.Dîvân el-Mâl.....	162
4.5.2.Devletin Gelir Kaynakları	162

4.5.2.1.Mükûs.....	163
4.5.2.2.Haraç.....	163
4.5.2.3.Zekât.....	164
4.5.2.4.Cizye.....	164
4.5.2.5.Öşür.....	164
4.5.2.6.Ribâ, Ahkâr.....	164
4.5.2.7.Diğer vergiler:.....	165
4.6.EKONOMİK YAŞAM.....	165
4.6.1.Ticari Hayat.....	165
4.6.2.Sanayi.....	166
4.6.3.Tarım ve Hayvancılık.....	167
4.6.4.Para sistemi.....	167
4.7.HABERLEŞME.....	168
4.7.1.Posta.....	168
4.7.2.İstihbarat Çalışmaları.....	169
4.8.İMÂR FAALİYETLERİ.....	169
4.8.1.Medreseler.....	171
4.8.1.1.Hallâviya Medresesi.....	174
4.8.1.2.El-Asrûniyye Medresesi.....	175
4.8.1.3.En-Nifrîyye En-Nûriyye Medresesi.....	176
4.8.1.4.El-Gadairî Medresesi.....	176
4.8.1.5.Nûriyye Medresesi.....	176
4.8.1.6.El-Medrese El-Nûriyye El-Suğra.....	178
4.8.1.7.El-İmâdîyye Medresesi.....	178
4.8.1.8.Darü'l-Hadis El-Nûriyye.....	179
4.8.1.9.El-Medrese El-Adîliyye El-Kübrâ.....	179
4.8.2.Hastahaneler (Bimâristân/Mâristân).....	181
4.8.2.1.Nüreddîn Zengî Bimâristânı.....	181

4.8.3.Kütüphaneler	182
4.8.4.Camî ve Mescidler	183
4.8.5.Hamamlar	184
4.8.6.Vakıflar	184
4.8.7.Kaleler	185
4.8.8.Han ve Kervânsaraylar	185
4.9.İLMİ FAALİYETLER	186
4.9.1.Hadis İlmî	187
4.9.2.Fıkıh İlmî	188
4.9.3.Tıp Bilimi	191
4.9.4.Dil-Edebiyât	192
4.9.5.Tarih ve Coğrafya	194
4.9.6.Astronomi	196
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	197
KAYNAKÇA	201
EKLER.....	223

TABLolar, RESİMLER, ŞEKİLLER, HARİTALAR LİSTESİ

EK 1:	Zengîler'in Soy Kütüğü.....	223
EK 2:	Haleb Zengî Atabegliği'nin Hükümdar Listesi.....	224
EK 3:	Zengî Atabegliği'nin Hâkimiyet Sahasını Gösteren Harita (1173)..	225
EK 4:	Haçlılar'ın Müslümanlar'la Yaptığı Savaşıa Ait Resim (1149).....	226
EK 5:	Şam Bölgesi'nin Haritası	227
EK 6:	El-Cezîre Bölgesinin Haritası	228

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	Bin/ibn
Bkz/bkz.	Bakınız
Blt.	Belleten
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DGBİT.	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA.	Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİBY.	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
DTCF.	Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi
Edt.	Editör
Eİ²	Encyclopaedia of Islam, Second Edition
H/h.	Hicrî
İA.	İslâm Ansiklopedisi
İng.	İngilizce
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
İ.Ü.E.F.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
Krş/krş.	Karşılaştırınız/Karşılaştırma için
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
mlf.	Müellif
md.	Madde
nşr.	Neşreden
Öl.	Ölüm tarihi
S.	Sayı
s.	Sayfa
TA.	Türkler Ansiklopedisi
Thk.	Tahkik
TİD	Tarih İncelemeleri Dergisi
trc.	Tercüme

TTK.	Türk Tarih Kurumu/Türk Tarih Kurumu Yayınları
Trkç.	Türkçe
ty.	Tarih yok/Tarihsiz
Üniv.	Üniversitesi
Yay.	Yayımları/Yayınevi
YTY.	Yeni Türkiye Yayınları
Yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti, XII. Yüzyılda dağıldığında toprakları üzerinde irili ufaklı birçok devlet teşekkül etmiştir. Yakınoğu'nun en önemli sahaları Suriye, el-Cezîre ve Anadolu'nun güneyinde ortaya çıkan otorite boşluğu, Zengî Atabegliği'nin Haleb Kolu'nun ortaya çıkmasına ve Haçlılarla verilen mücadele sonrasında Türk-İslâm birliğinin yeniden kurulmasına yol açmıştır.

Haleb Zengî Atabegliği diğer atabegliklerde olduğu gibi genel olarak Selçuklu mirası üzerinde şekillenmiştir. Bununla birlikte hâkim olduğu coğrafyaya bağlı olarak karşılaştığı yeni kültür ve medeniyetlerden de etkilenmiştir.

Haleb Zengî Atabegliği, Kuzeydoğu Afrika'da yer alan Mısır'ı hâkimiyet altına alarak Şîi Fâtımî Halifeliği adına okunan hutbeye son vermiştir. Abbasî Halifeliği adına hutbe okutarak Sünnî akidenin yaygınlaştırılması çalışmasına ağırlık vermiştir.

Haleb Zengî Atabegliği, Mısır'ı aldıktan sonra Kudüs Krallığı'nı da kısaç içerisine almıştır.

Bu itibarla Haleb Zengî Atabegliği Urfa'yı Haçlılar'dan alarak Haçlı zihniyetinin Yakınoğu'da elde ettiği kazanımlara son vermiştir.

Zengîler'in Haleb Kolu konusunda Yüksek Öğretim Kurumu "Tez Merkezi"nde yapılan taramalarda Haleb'i konu alan çeşitli Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinin mevcudiyeti görülmekle birlikte bunların hiç biri doğrudan konumuzla ilgili olmayıp dönem veya kapsam olarak farklılıklar arz etmektedirler. Konuyla ilgili veya konuya yakın makaleler ve ansiklopedi maddeleri ise ağırlıklı olarak İmâdeddîn Zengî, Musul veya Nûreddîn Mahmûd'u merkeze almış çalışmalardan oluşmaktadır. Araştırma eserleri içerisinde konumuzu aydınlatması bakımından kayda değer bazı eserlerin isimlerini burada anmakta fayda görüyoruz. N. Elisséeff'in Nûreddîn Mahmûd'u konu alan üç ciltlik çalışması, S. Runciman'ın Haçlı Seferleri isimli

eserinin konumuzu ilgilendiren II. Cildi, I. Demirkent'in 2 ciltlik Urfa Haçlı Kontluğu eseri, O. Turan'ın Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, A. Sevim'in Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, H.İ.Gök'ün Musul Atabegliği Zengîler (Musul Kolu: 1146-1233), E. Merçil'in Müslüman Türk Devletleri Tarihi bunlardan sadece bir kaçıdır.

Çalışmanın temelini oluşturan bilgiler, Zengîler'in Haleb Kolu döneminde bizzat yaşamış veya bu döneme yakın bir zamanda yaşayarak eserlerini telif etmiş olan müverrihlere ait kaynak eserlerin verdiği bilgilerden oluşmuştur.

Bu kaynakların en önemlilerinden birkaçını, verdikleri orjinal bilgiler ile konuya çok fazla katkı sunup açıklık getirdiklerinden dolayı burada zikretmek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki İbnü'l-Kalânîsî (465/1075-555/1160) tarafından Hilal b. el-Muhassin es-Sâbi'nin "*Tarihu Dımaşk*" adlı eserine zeyl olarak yazılan "*Târîhu Zeyl-i Dımaşk*" isimli eserdir. Dönemin en yakın tanığı olması ve verdiği orijinal bilgiler bakımından önemlidir. Eser, 360/970 yılı olayları ile başlar ve 555/1160 yılına kadar devam eder. Eser, Haleb Kolu'nun kurucusu Nüreddîn Mahmûd'un Dımaşk'ı ele geçirmesinden birkaç yıl sonrasına kadar ki gelişmeler ile sonlanır (Juynboll, 1997: İA, V/II, 862-863; Özaydın, 2000: DİA, XXI, 99-100). Dönem hakkında önemli bilgiler veren bir başka eser ise İbnü'l- Ezrâk (510/1117-577/1181)'in "*Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*" dir. Eser, İslam tarihi, Irak, Şam, el-Cezîre (İbn Havkal, 1992: 153-173, 187-207), Doğu Anadolu Beylikleri, Selçuklular, Marvânîler, Artuklu Beyliği ve özellikle Atabeyliklerle ilgili birinci elden bilgiler verir. Eser ayrıca Haleb Zengîleri'nin hâkimiyet sahası içerisinde bulunan birçok şehirde ve özellikle Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd zamanında Dımaşk'taki gelişmelere tanıklık etmesi bakımından büyük önem arz etmektedir (Savran, 1978: VIII; Aynı mlf., 2000: DİA, XXI, 34-35).

Dönem hakkında bilgi veren başka eserler de vardır. Bunlar arasında İbnü'l-Esîr (555/1160-630/1233)'in "*el-Kâmil fi't-Târîh*" ve "*et-Târîh el-Bâhir fi'd-Devlet el-Atabekiyye bi'l- Mavsıl*" (Togan, 1997: İA, V/II, 851-852) isimli eserleri sayılabilir. İbnü'l-Esîr'in özellikle "*Târîh el-Bâhir*" isimli eseri Zengî Atabegliği merkezli olduğundan Haleb Kolu'nun tarihi için diğer kaynaklarla kıyaslanamayacak ölçüde önemli bilgiler içermektedir. Diğer kaynakların çoğu onun vermiş olduğu bilgileri nakletmiştir. İbnü'l-Esîr bu eserinde kısmen kendi şahit olduğu olaylarla

birlikte daha önceki olaylar hakkındaki bilgilerini babasının ağzından nakletmektedir. Eser, Zengî Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn Zengî'nin hayatıyla başlar. II. İzzeddîn Mesûd el-Kahir'in saltanatının başlangıcına kadar gelir.

Suriye'nin kuzeyi, komşu bölgelerdeki gelişmeler ve Haleb tarihi ile topografyasına dair bilgiler veren iki önemli eser ise İbnü'l- Adîm (588/1193-660/1262)'in “*Buğyet el-taleb fi Târîhi Haleb*” ile “*Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*”dir. Buğye, İslam tarihi boyunca Haleb'de yaşayan ve Haleb'e uğrayan önemli kişilerin biyografilerini alfabetik olarak vermesinin yanısıra siyasi ve kültür tarihine dair önemli bilgiler de sunmaktadır. Eser, Ali Sevim tarafından *Buğyet el-Taleb*'teki Selçuklu devlet adamlarının biyografileri seçilerek tenkitli neşir halinde 1976 yılında Ankara'da TTK yayınları arasında basılmıştır (Sevim, 1989: I; Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 423).

Irak Selçukluları, Abbasi halifeliği ve Zengî münasebetleri bakımından büyük bir önem arz eden bir başka eser ise el-Bündârî (586/1190-643/1245)'nin “*Zübdetü'n-Nüsra ve Nuhbetü'l-Usra*” isimli eseridir. Selçukluların ortaya çıkışından 1184 yılına kadar olan olayları aktarmaktadır. El-Bundârî'nin eseri “*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*” ismiyle Kivameddîn Burslan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Bündârî, 1943; Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 420-421). Bölgenin söz konusu tarihlerdeki coğrafi durumu ve yer isimleri hakkında ise Yakut el-Hamevî (öl.1229)'nin “*Mu'cemu'l-Büldân*” isimli eseri bilgi vermektedir (Şeşen, 1998: 135-136; Aynı mlf.,1992: DGBİT, VI, 422; Günaltay, 1991: 451-459; Avcı, 2013: DİA, XLIII, 288-291; Özaydın, 1992: DİA, VI, 489-490; Avcı, 2013: DİA, XLIII, 288-291).

Tamamı kaynakçada gösterilen ancak içlerinden çok önem arz etmesinden dolayı yukarıda kısaca değinilen ve Arapça olarak yazılmış kaynak eserlerin dışında, Süryanice (Brockelman, 1997: İA, V/2, 861-862; Özaydın, 2000: XXI, 92-94; Şeşen, 1998: 153-154; Günaltay, 1991: 194-199; Brockelmann, 1997: İA, V/2, 861-862; Ebü'l-Ferec, 2011: 1-3), Ermenice (Simbat, 1946: I-IX; Vardan Vartapet, 2017: 5-123; Hetum, 1946: 2-3; Vahram, 1946: 1), Latince (Ayan, 1994: XIV-XXI; Aynı mlf., 2016: 17-20; Altan, 2015: S. XXVII, 85-94) ve Grekçe yazılmış vekâyinâmeler (Demirkent, 1987: XXVII-XXVIII; Kinnamos, 2001)'den de yararlandı.

Tez çalışmasında ulaşılan kaynak eserlerin bir bölümü tarafımızdan tercüme edilerek veya çeşitli dillerde uzman kişilere tercüme ettirilerek istifade edildi. Kaynakların farklı dil ve dinlere mensup kişilerce yazılmış olması beraberinde bu kaynakların çok daha dikkatli kullanılması gibi bir zorluk ve zorunluluğu getirdi. Çünkü kaynakların tetkiki ve karşılaştırılmasında müelliflerin yaşadıkları zamanın düşünce ve inanç yapısından etkilendikleri ve olayları aktarırken bilgilerde abartı ve tutarsızlıklar yaşadıkları görüldü.

Yukarıda zikredilen eserlerle beraber kaynakçada belirttiğimiz diğer eserlerin vermiş olduğu bilgiler dâhilinde Zengiler'in Haleb Kolu'nun kurulduğu ve hâkimiyet sağladığı toprakların ve bu topraklar için verilen mücadeleler ile buna bağlı olarak gerçekleşen el değiştirmeler hakkında birkaç hususa daha değinmek yerinde olacaktır.

Haleb ve bulunduğu Kuzey Suriye bölgesi, verimli toprakları ve konumu itibari ile tarih boyunca büyük öneme sahipti. Örneğin ilkçağın iki güçlü devleti olan Mısır ve Hitit İmparatorluğu arasındaki savaş, Haleb ve çevresi üzerinde hâkimiyet amacı taşımaktaydı (Özer, 2005: 328). Haleb kenti kuzey-güney istikametli Mısır ve Anadolu arasındaki güzergâh ile Doğu-Batı (Mezopotamya-Akdeniz) yönlü göç ve ticaret yolları üzerinde bulunduğundan hem etkileşime hem de istilaya açıktı (Sevim, 1988: 44; Yazıcı, 1997: DİA, XV, 239). Çeşitli devlet ve güçlerin denetim ve tesiri altında kalan Haleb, bu tarihi süreç içerisinde Halab, Halab al-Şahba (Beyaz Haleb), Halap, Hrb, Hallaba, Halman ve Halvan gibi isimlerle anılmıştır (Sauvaget, 1997: İA, V/I, 117; Aynı mlf., 1997: 117; Shwertheim, 2009: 17; Yazıcı, 1997: XV, 239-144; Özer, 1987: 192; Karauğuz, 2002: 92, 103,153, 225-231; Çığ, 2005: 135).

İslâm hâkimiyeti döneminde Suriye, Lübnan ve Filistin'i içine alan bölge Bilâd-ı Şam (İbn Havkal, 1992: 153-173; Lammens, 2001: İA, XI, 51; Hartmann, 1997: İA, XI, 298-310) olarak isimlendirildi. Haleb ve çevresi ise Anadolu'dan Bilâd-ı Şam'a geçişte bir kapı işlevi gördü.

Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'nde İslâm topraklarına dâhil olan Kuzey Suriye ve Haleb, önce Emevîlerin daha sonra da Abbasîler (Yıldız, 1988: DİA, I, 31-56; Zetterstéen, 1997: İA, I, 18-22; DGBİT, 1992: III, 15-497; Brockelmann, 2002: 87-112; Öztuna, 2005: I, 111-133)'in hâkimiyeti altına girdi (Brockelmann, 2002: 36-56, 57-86, 87-112). Abbasî Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasıyla

(Kopruman, 1992: VI, 58-59) önce Tulunoğulları (868-905) sonra da İhşîdîler (935-969)'in idaresine girdi (İbn Havkal: 1992: 125-173; Merçil, 1991: 4-9, 10-12; Kopruman, 1992: DGBİT, VI, 55-79, 182-221; Brockelmann, 2002: 113-116; Becker, 1997: İA, V/II, 945; Alaslan, 1989: 338; Guest, 1997: İA, VIII, 486; Özkuyumcu, 2000: III, 363; Aynı mlf., 2002: V, 10, 60-102; Öztuna, 2005: I, 319, 321). İhşîdîler'den sonra Haleb, Hamdanî emîri Seyfûddeve tarafından 944 yılında ele geçirilerek Hamdanî Devleti (905-1004)'nin başkenti yapıldı (Sobernheim, 1997: İA, V/I, 180; Işıltan, 1997: İA, X, 536; Karaarslan, 1997: DİA, XV, 446-447; DGBİT, 1992: VII, 77-93). Bu tarihten sonra büyük önem kazanan Haleb aynı zamanda Bizans'ın saldırılarının bertaraf edilmesinde önemli bir merkez görevi gördü. Buna rağmen zaman zaman Bizans'ın verdiği tahribattan da kurtulamadı. Bu tahribatlardan biri Nikephoros Phokas (962-969)'ın Anadolu seferleri sırasında gerçekleşti (Sauvaget, 1997: 118; Vasiliev, 1943: 390-392). Hamdanîlerden sonra 1014'te Fâtımîler (Brockelmann, 2002: 130-134; DGBİT, 1992: II, 287-579; Öztuna, 2005: I, 323-330)'in hâkim olduğu Haleb'te Abbasi halifeliği adına okunan hutbe terkedilip Şîi Fâtımî Halifeliği adına okunmaya başlandı. Fâtımî Halifeliği iç ve dış sorunlarla karşı karşıya kalınca Haleb 1024 tarihinde Salih b. Mirdas el-Kilâbî tarafından alınarak Mirdasîler'in merkezi yapıldı. Mirdasîlerin hakimiyeti döneminde Kuzey Suriye bölgesi, Bizans saldırılarına maruz kaldı (Sevim, 1988: 47-50; Aynı mlf., 1989: 17, 21-22).

Bütün bu el değiştirmeler ile saldırılara rağmen Haleb'e 1047 yılında bir ziyaret gerçekleştirmiş olan Nasır-ı Hüsrev (Azamat, 2006: DİA, XXXII, 395-397) verdiği bilgilerde Haleb Şehrinin baştanbaşa mamur olduğundan söz etmiştir. Ayrıca çevre ülke ve bölgelerden Irak, Mısır, Diyarbekir ve Şam'ın diğer şehirlerinden buraya gelen tüccar ve ticaret erbabından bahsetmiş olması (Nasır-ı Hüsrev, 1988: 15) ise Haleb'in sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan da büyük önem taşıdığı anlamına gelmektedir.

Sultan Alp Arslan, Suriye seferine çıkarken Haleb şehrini kuşattığı vakit şehrin hâkimi Mahmûd el-Mirdâsî itaatini bildirmek mecburiyetinde kaldı (Kafesoğlu, 1973: 29; Sevim, 1988: 51-53; Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 121-122). Alp Arslan'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçen oğlu Melikşah da Suriye seferine çıkma ihtiyacı hissetti. Çünkü Melikşah, kardeşi Tekiş'in isyanı ve daha başka sorunlar ile uğraşırken Suriye'de karışıklıklar ortaya

çıkmişti. Suriye Selçuklu meliki olan kardeşi Tacüddeve Tutuş (1079-1094), Haleb hâkimiyeti için Musul hâkimi Şerefüddeve Müslim b. Kureyş (Selçuknâme, 1977: I, 136-137; Sevim, 1966: 103; aynı mlf., 1989: 53-56) ile mücadele etmekteydi. Bu mücadele esnasında Haleb hâkimi Sâbık b. Mahmûd'un Şerefüddeve'yi Tutuş'a karşı davet etmesi¹, Şerefüddeve'nin şehre hâkim olmasına ve Mirdâsî hâkimiyetine son vermesine (473/1080-1081) (İbnü'l-Esîr, 1991: X, 110; Selçuknâme, 1977: I, 136-137; Kafesoğlu, 1973: 30-31) yol açtı.

Haleb hâkimi Şerefüddeve Müslim bu kez Antakya hâkimiyeti için Kutalmışoğlu Süleymanşah ile karşı karşıya kaldı² (Ahmed b. Mahmûd, 1977: I, 151-152; Sevim, 1988: 89-92; aynı mlf., 1989: 53-61; Cahen, 1988: 39; Streck, 1997: İA, I, 456-457). Antakya ve Haleb arasındaki *Kurzâhil* denilen mevkide 24 Safer 478/ 20 Haziran 1085'te vuku bulan savaşta Şerefüddeve Müslim öldürüldü (İbnü'l-Esîr, 1991: 129-130; Cahen, 1988: 41; Sauvaget, 1997: 119; Sevim, 1988: 89 - 92; Aynı mlf., 2015: 36-37).

Şerefüddeve ölünce Süleymanşah, Haleb'e yönelerek 1 Rebiülevvel 478/27 Haziran 1085'te şehri kuşattı. Kuşatma 5 Rebiyülahir 478/31 Temmuz 1085 tarihine kadar devam etti. Melikşah tarafından kendisine ikta edilmiş olan Dımaşk ve çevresini elinde bulunduran Tacüddeve Tutuş (İbn Hallikân, 1843: I, 273-275; İbnü'l-Cevzî, 157) ise Şerefüddeve'nin öldürülmesinden sonra Kuzey Suriye'nin en önemli kenti olan ve kuzeyden güneye uzanan ticaret yolu üzerinde bulunan Haleb'i ele geçirmek için harekete geçti³. Beraberinde Artuk b. Eksük bulunuyordu. İki taraf Haleb yakınlarındaki Aynu Seylem⁴ denilen yerde karşı karşıya gelerek şiddetli bir savaşa girişti (Kafesoğlu, 1972: 66; Sevim, 1989: 61-63). Her iki grup mukavemet gösterdiyse de neticede savaş Süleymanşah'ın yenilgisiyle sonuçlandı. Süleyman Şah kaçamadı ve öldürüldü (4 Haziran 1086) (İbnü'l-Esîr, 1991: 135-136; İbn Kesîr,

¹ İbnü'l-Esîr bu davetin Sâbık b. Mahmûd tarafından değil Haleb halkı tarafından yapıldığını ifade etmiştir. Karşılaştırma için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: X, 110; Ahmed bin Mahmûd, 1977: I, 136-137).

² Müslim daha önce Antakya için Rumlardan vergi almaktaydı. Süleyman Şah Antakya'yı alınca Müslim bu vergiyi ondan istedi. Ancak bu istek Süleyman Şah tarafından hem Müslüman olması hem de sultan'a bağlı olması nedeniyle reddetti. Süleyman Şah ise Antakya'ya bağlı yerleri Müslim'den istemekteydi. Müslim de bunu kabule yanaşmadı. Müslim'le Süleyman arasındaki savaş Müslim'in ölümüyle sonuçlandı. Bkz. (Ebu'l-Fidâ, 1840: 256-257; İbnü'l-Esîr, 1991: X, 128-129; Sevim, 1988: 88-94; Cahen, 1988: 41).

³ Esasen Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah kardeşi Tacüddeve Tutuş'u Mısır ve Kuzey Afrika topraklarını alması için görevlendirmiştir. Bkz. (Ahbaru Devleti Selçukiyye, 1999: 49-50).

⁴ Kafesoğlu, Tutuş ve Süleyman-Şah arasında meydana gelen bu savaşın yerinin "Ayn Selm" olduğunu ve ordusu dağılmış olan Süleyman-Şah'ın (5 Haziran 1086) tarihinde intihar ettiğini kaydetmiştir. Bkz. (Kafesoğlu, 1972: 66).

1995: XII, 264; Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 32; Sevim, 1988: 92-95; Cahen, 1988: 42; Kafesoğlu, 1973: 82-83; Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 136). Savaşın sonra Tacüddeve Tutuş Haleb üzerine yürüyerek şehri kuşattı. 12 Temmuz 1086'da şehri ele geçiren Tutuş bu kez kaleyi kuşattı. Haleb Kalesi'ndeki müdafiler o sırada Ruha'da bulunan Sultan Melikşah'a kaleyi kendisine teslim etmek istediklerini bildirdiler⁵. Halebliler'in kenti kendisine teslim etmek istediklerini haber alan Melikşah Haleb'e yürüdü. Tutuş, Sultan Melikşah karşısında duramayacağını bildiğinden buradan ayrıлып Dımaşk (Ebu'l-Fidâ, 1840: 252-253; Benjamin ve Petachia, 2009: 60-62)'a çekildi. Sultan Haleb'e ulaştığı sırada kalede Sâlim b. Malik b. Bedran el-Ukaylî⁶ bulunmaktaydı. Haleb'i teslim etmesinin karşılığı olarak Sultan kendisine Câ'ber Kalesi'ni verdi⁷ (İbnü'l-Esîr, 1991: 136-137; Sevim, 2014: 61-62; Cahen, 1988: 42; Bosworth, 2000: X, 786-787).

Haleb şehrini 23 Şaban 479/3 Aralık 1086 tarihinde teslim alan Melikşah Kuzey Suriye'nin üç önemli şehri olan Antakya, Haleb ve Urfa'ya atadığı valiler⁸ aracılığıyla buraları doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağladı (Anna Komnena, 1996: 193-195; Urfalı Mateos, 2000: 172; Sevim, 1988: 94; Aynı mlf., 2015: 37; Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 136-137).

Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'ün önerisi ile Haleb ve ona bağlı yerleri Kasîmü'd-Devle Aksungur et-Türkî'ye ikta etti (İbnü'l-Esîr, 1963: 8; Aynı mlf., 1991: 137; İbnü'l-Cevzî, 2014: 157-165; Nizâmü'l-Mülk, 1999: XIII-XXI; İbn Kesîr, 1995: XII, 264, 290-291; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 43; İbn Tağrıberdi, 1963: 278; Sevim, 1966: 103; Aynı mlf., 1990: 72-97; Kafesoğlu, 1972: 66; Aynı mlf., 1973: 85; Cahen, 1988: 43; Bezer, 2002: IV, 1297).

Kasîmü'd-Devle Aksungur et-Türkî⁹ Suriye'ye yerleşince şan ve şöhreti Şam'ın bütün kentlerinde duyuldu. Sultan Melikşah Bağdat'a ikinci gelişinde kardeşi

⁵ Melikşah'ın bu sırada Suriye'de bulunmasının sebebi ona tabi olan kardeşi ve diğer yöneticiler arasındaki mücadeleye son vermek istemesiydi. Çünkü esas hedef Fatımiler iken ve ona karşı yapılacak mücadele için daha güçlü bir birliğe ihtiyaç var iken, enerjilerini birbirleriyle yaptıkları mücadelede tüketmekteydiler. Melikşah buna izin veremezdi. Bu nedenle Antakya, Urfa ve Haleb kentlerine doğrudan kendisine bağlı valiler atamak suretiyle köklü bir çözüme gitti.

⁶ Şerefüddeve'nin amcasının oğlu. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 8).

⁷ Câ'ber Kalesi, El-Melikü'l-Adil Ebû'l-Kasım Nüreddîn Mahmûd b. Zengî kendilerinden alıncaya kadar Sâlim ve çocuklarının elinde kaldı. Bkz. (Kök, 2007: 259-262).

⁸ Haleb'e İmâdeddîn Zengî'nin babası Kasîmü'd-Devle Aksungur, Antakya'ya Yağısıyan ve urfa'ya da Bozan'ı atamıştır. Bkz. (Urfalı Mateos, 2000: 172-173).

⁹ Zengî Atabegliğinin kurucusu İmâdeddîn Zengî'nin babası ve Selçukluların ilk Haleb valisi olan el-Hacîb Kasîmü'd-Devle Ebû Saîd Ak Sungur İbn Abdullâh'ın ismi, Musul valisi Mevdûd'un Batıniler

Tutuş, Ruha valisi Bozan, Emîr Çubuk ve İmâdeddîn Zengî'nin babası Kasîmüddeve'yi buraya davet etti. Sultan Melikşah tarafından Irak'a çağrılan Kasîmüddeve, Sultan'ın kumandanlarından hiçbirisinin gerçekleştiremediği büyük bir ihtişamla geldi. Bunun üzerine onun Sultan nezdindeki değeri daha da artmış oldu. Sultanın emri ile tekrar Haleb'e geri döndü (İbnü'l-Esîr, 1963: 8; Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 139).

Büyük Selçuklu Devleti, Kasîmü'd-Devle'nin Haleb valiliğinden önce Suriye ile olan bağlarını Irak ve Irak'ın Musul kenti üzerinden sürdürürlerdi. Ancak Musul'a atadıkları valiler aracılığıyla bunu yapmaları istenilen başarıyı elde etmelerini engelliyordu. Çünkü merkezden uzak olan bu bölgeye, Musul'dan gönderilen valiler çoğu kez buraya ulaşamazdı. Bu valiler yolda saldırılara uğruyor ya da ellerindeki şehirleri kaybetme korku ve endişesine kapılan bölgenin yerel hükümdar ve yöneticileri, onlara destek olmaktan kaçınıyorlardı (Sevim, 1989: 249).

Suriye'ye atanan ilk Selçuklu valisi Kasîmüddeve Aksungur el-Porsukî (Edirneli Mehmed, 1860: 27; Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 138; Kafesoğlu, 1973: 85; Alptekin, 1978: 19; Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 137) bu durumun değişmesini sağladı. Çünkü Kasîmüddeve Aksungur el-Porsukî'nin Haleb'te sergilemiş olduğu örnek yönetici görüntüsü hem Selçuklu idaresine olan güveni artırdı hem de ileride Kasîmüddeve'nin oğlu İmâdeddîn Zengî (Alptekin, 2001: İA, XIII, 526-532) tarafından kurulacak olan Zengî Atabegliği'nin en önemli iki merkezinden (Musul-Haleb) biri olarak ortaya çıkmasına neden oldu (İbnü'l-Esîr, 1991: X, 198; İbnü'l-Adîm, 1982: 63-64; İbn Kesîr, 1995: XII, 290-291; Sevim, 1966: 104-106; Bezer, 2002: IV, 1297).

Esasen İmâdeddîn Zengî'nin ve ondan sonra Haleb Zengî Atabegliği'ni kuracak olan Nüreddîn Mahmûd'un daha sonra buraya kolaylıkla hâkim olmaları,

tarafından öldürülmesi (12 Rebiyülahir 507/ 26 Eylül 1113)'nden sonra onun yerine bu göreve getirilen, Kasîmü'd-devle Seyfeddîn Ebû Sâid Ak Sungur el-Porsukî el-Gâzî ile karıştırılmaktadır. Bu karışıklığın en önemli sebebi ikisinin de Kasîmü'd-Devle lakabı ve Aksungur ismini kullanmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu iki ismin karıştırılmaması için sahip oldukları El-Gazî ve el-Hacîb ünvanlarına dikkat etmek gerekir. Osman Turan da bu iki önemli devlet adamının isimlerinin karıştırıldığına dikkat çekmiştir. Ancak isimlerindeki ayırt edici ünvanlar konusunda herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Aralarında sadece bir isim benzerliği olduğunu ifade etmekle yetinmiştir. Kasîmüddeve'nin nesep ve ünvanları ile ilgili olarak bkz. (İbn Hallikân, 1843: I, 225-228; İbnü'l-Adîm, 1982: 62; İbn Kesîr, 1995: XII, 264, 290-291; Sevim, 1989:157; Öztuna, 1983: 105; Sevim, 1966: 103-104; Turan, 1980a: 154; Sevim, 1990: 72-97).

Kasimüddeve Aksungur el-Porsukî döneminde Haleb ve çevresinde halkla kurulmuş iyi ilişkilerin bir sonucudur.

Haleb ve çevresi, Kasimüddeve Aksungur'un H. 487/ 1094 yılında Tutuş tarafından öldürülmesine kadar onun elinde kaldı (İbnü'l-Esîr, 1963: 8; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 43; Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 52-53; Kafesoğlu, 1972: 66; Sevim, 1989:130; Cahen, 1988: 43; Bezer, 2002: IV, 1297).

Suriye Selçuklu Meliki Tacuddeve Tutuş, Melikşah'ın ölümüyle birlikte yeğeni Berkyaruk'a karşı taht mücadelesine girdi. Tutuş, Berkyaruk'u destekleyen Kasimüddeve'yi Seb'in Irmağı kıyısında gerçekleşen savaşta ortadan kaldırarak (1094) Haleb'i hâkimiyeti altına aldı (Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 146-147; Sevim, 1989: 146-150). Bu olayın üzerinden çok zaman geçmeden bu kez Tutuş, yeğeni Berkyaruk ile giriştiği taht mücadelesinde hayatını kaybetti¹⁰ (488/ 26 Şubat 1095) ve hâkimiyet sahası iki oğlu arasında paylaşıldı. Rıdvan, bu kollardan Suriye Haleb Selçuklu Melikliği'nin başına geçti (İbnü'l-Ezrâk, 1975: 215; Cahen, 1988: 47; Kafesoğlu, 1972: 72-73; Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 150; Sevim, 1989: 150-156, 161; Bilinir, 2016: C.IV, 11). Melik Rıdvan'ın Haleb'i başkent seçerek Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği tahtına oturduğu bir dönemde Haçlılar Antakya'yı kuşattılar (Anna Komnena, 1996: 332-334; Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 37-41; Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 150). Melik Rıdvan, Antakya valisi Yağısıyân'ın yardım çağrılarına Musul'dan harekete geçerek gelen Kürboğa'ya sembolik bir destek sundu¹¹. Melik Rıdvan, Kürboğa'ya daha güçlü bir destek vermiş olsaydı belki de Antakya'nın kurtarılması mümkün olabilirdi (Anna Komnena, 1996: 334-335; Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 32-33; Sevim, 1989: 184, 187, 248; Demirkent, 1987: 83; Brockelmann, 2002: 182). Çünkü Musul'dan yardım gelmesi hem zaman almakta hem de Musul gibi uzak bir yerden gelen güç bu bölgede tutunmakta zorluklarla karşılaşmaktaydı. Oysaki Haleb bulunduğu konum itibari ile hem Kuzey Suriye hem de sahil bölgesinin hâkimiyet ve denetimi bakımından önemli bir üs vazifesi görmekteydi. Antakya'yı kurtarmak göreviyle gelen Kürboğa ve

¹⁰ Selçuk-Nâme'de bu savaşın Rey'e 12 fersah mesafedeki Daşilu denilen köyde gerçekleştiği ifade edilmektedir. Savaşın tarihi ise H. 488 Safer/Şubat-Mart 1095 tarihi verilmiştir. İbn Hallikân daha net bir tarih olan 17 Safer 488/26 Şubat 1095 olarak vermiştir. Bkz. (Selçuk-Nâme, 1977: II, 34; al-Müneccid, 1949: 18-19; Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 53).

¹¹ Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan b. Tutuş'un Antakya'nın Haçlılar tarafından kuşatılması üzerine Antakya valisi ve aynı zamanda Haçlılara karşı müdafii olan Yağısıyân ile ilişkileri konusunda bkz. (İbnü'l-Adîm, 1982: 89-90).

beraberindeki emîrlerin anlaşmazlığı ve taktik hataları Antakya önlerinde Haçlılara yenilmelerine ve Kürboğa'nın önce Haleb'e oradan da Musul'a dönmesine neden oldu (Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 151; Anonim Haçlı Tarihi, 2013: 40; Demirkent, 1987: 82-83).

Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan 1113 yılında öldükten sonra gerek Batınîlerin zararlı faaliyetleri gerekse Melik Rıdvân'ın yerine geçen çocukları ve onları tahakkümü altında tutan Atabeg Lü'lü' ve Yarıktaş'ın idarelerinin getirdiği karışık ortam ve zayıf yönetimden istifade eden Haçlılar bu yöredeki önemli kale ve stratejik yerleri elde etmeyi başardılar. Bu gelişmeler üzerine halk İlgazi b. Artuk'a Haleb'i teslim alması için davette bulundu. 1117 tarihinde Haleb'e hâkim olan İlgazi'nin ölümü (19 Kasım 1122)'nden sonra sırasıyla Bedrüddevle Süleyman (Merçil, 1991: 243), Belek b. Behram, Timurtaş b. İlgazi (Turan, 1980a: 131-240; Köprülü, 1997: İA, I, 617-625; Merçil, 1991: 245-247; Usta, 2008: TİD, C. XXIII, S.2, s. 227-260; Sevim, 1961: Blt., S. 100, 571-581; Aynı mlf., 1962: Blt., S. 101, s. 121-146; Ataoğlu, 1989; Aynı mlf., 1992: C. 16, S. 27, s. 33-43) ve Aksungur El-Porsukî Haleb'te hâkimiyet kurdular. Aksungur el-Porsukî'nin öldürülmesi (26 Kasım 1126) üzerine yerine oğlu kısa zaman sonra ölünce (Temmuz 1127) bu kez diğer oğlu geçti. Ancak henüz küçük yaşta olması nedeniyle Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Musul ve Haleb'in yönetimini Haçlılarla mücadelede başarılı olacağına inandığı İmâdeddîn Zengî b. Kasîmü'd-Devle'ye verdi (1127) (İbnü'l-Esîr, 1963: 34-35; Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 138; Sauvaget, 1997: 119; Alptekin, 1992a: DGBİT, VII, 300; Demirkent, 1987: 85).

İmâdeddîn Zengî b. Kasîmü'd-Devle tarafından Haleb'in alınması (522/1128) Haçlılarla olan mücadeledenin yoğunluk kazanmasına yol açtı. Haleb hâkimiyeti'ni sağlayan İmâdeddîn Zengî daha sonra Dımaşk'a da hâkim olmak iste de başarılı olamadı. Haleb, Yakın Doğu'nun en önemli ve sağlam kalelerinden birine sahip bulunan Antakya'dan gerçekleştirilecek Haçlı saldırılarının engellenmesinde ve Kudüs Krallığı ile diğer Haçlı devletlerinin güçlü bir birliğe dönüşmesinin önlenmesinde önemli bir mevkiydi. Ayrıca Haçlıların kuzey-güney yönlü hareket kabiliyetlerinin artmasının önünde de en önemli engellerden biri olmuştur. Urfa (Ruha)'nın Haçlılardan alınarak buradaki kontluğa son verilmesinde sahip olduğu konumun büyük rolü vardı. Bir üs vazifesi gören Haleb, çevreye yapılan akınlar

sırasında Haçlıların düğümlerinin çözülmesinde ve kalelerinin fethedilmesinde önemli katkı sundu (Bündârî, 1943: 186; Demirkent, 1987: 139-154).

Brockelmann, İmâdeddîn için: “ *Bu kişi vazifesinas ve mükemmel bir yönetici olduğu kadar mahir bir kumandan ve siyaset adamı olduğundan iktidar sahasının sınırlarını hiç durmadan genişletebiliyordu*” (Brockelann, 2002: 183) demektedir. İmâdeddîn Zengî b. Kasîmü’-d-Devle, Câ’ber Kalesi kuşatması sırasında memlükleri tarafından 14 Eylül 1146 tarihinde öldürüldüğünde (İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 103-104; Willermus Tyrensis, 1994: 14; Demirkent, 1987: 152-153; Runciman, 2008: 197; Kök, 2007: XXXIII, 260) el-Cezîre ve Suriye’nin büyük bir kısmını ele geçirmişti. Onun ölümü ile Musul Zengî Atabegliği ikiye bölündü (Willermus Tyrensis, 1994: 14-15; Bezer, 2002: IV, 1297). ‘İmâdeddîn’in oğullarından Seyfeddîn Gâzî Musul merkezli bir idare kurarken, diğer oğlu Nüreddîn Mahmûd (Willermus Tyrensis, 1994: 14-15; Brockelmann, 2002: 183; Eğilmez, 2002: TA, IV, 1326-1342; Zetterstéen, 1997: İA, IX, 358-361), Esedüddîn Şîrkûh’un destek ve teşviki ile Haleb’te hâkimiyet sağladı. İmâdeddîn el-İsfahanî, bu konuyla ilgili olarak Esedüddîn Şîrkûh’un Nüreddîn’e: “*Haleb’e sahip olan kimse Suriye ve el-Cezîre’ye de sahip olur*” dediğini aktarmıştır (Bündârî, 2016: 188).

Yukarıda sıraladığımız gelişmelere bakarak Haleb Zengî Atabegliği’nin hâkim olduğu Haleb ve çevresinin jeo-politik ve jeo-stratejik konumunun ne derece önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Zengî Atabegliği; Haleb Kolu (1146-1181) konusuna geçmeden önce XII. Yüzyılda Yakınoğu’daki siyasi gelişmeleri de kısaca aktarmakta fayda görüyoruz.

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar (1105-1118)’ın 18 Nisan 1118 tarihindeki ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mahmûd ile amcası Sencer arasında, Türk yönetim anlayışının bir sonucu olarak, meydana gelen hâkimiyet mücadelesi Rey yakınlarındaki Sâve Savaşı’nda Sencer’in üstünlüğü ile son buldu. Varılan anlaşmaya göre; Sencer “Sultanu’l-A‘zâm” olarak Büyük Selçuklu Devleti’nin başına geçerken, yeğeni Mahmûd onun tabii olarak “Sultanu’l-Muazzam” unvanıyla, merkezi Hemedan olan Irak Selçuklu Devleti’nin kurucusu ve ilk Sultanı olarak göreve başladı (Ebû’l-Hasan Ali, 1999: 55-59; Alptekin, 1978: 22; Özaydın, 1990; Köymen, 1991: V, 10-11). Irak Selçuklu Devleti (1120-1194)

tarafından Büyük Selçuklu Devlet teşkilatı ve yönetim anlayışının bir parçası olan Atabeglik müessesesi de aynı şekilde örnek aldı (Kayhan, 2002: V, 1275-1285).

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd, Musul valisi Porsukî'nin öldürülmesinden sonra bu görevi Vasıt (İbn Kesir, 1995: XII, 357) ve Basra'nın korunması gibi görevlerde olduğu gibi Bağdat şahneliği görevini de layıkıyla yerine getiren İmâdeddîn Zengî'ye verdi. Musul valiliği'ne ek olarak el-Cezîre, Haleb gibi yerlerin yöneticiliği ve iki oğlunun Atabegliği görevini de verdi (Alptekin, 1978: 26-28; Aynı mlf., 1988: VII, 534-535; Köymen, 1991: 96-102, 110; Merçil, 1991: 215). İmâdeddîn Zengî sahip olduğu cesaret ve kabiliyeti ile siyasi gelişmeleri dikkatle takibi neticesinde kısa sürede güçlü bir devlet kurmayı başardı. Onun Haçlılar ile olan mücadeleyi daha güçlü bir şekilde devam ettirmek amacıyla bu bölgede Türk-İslâm birliğini kurmaya çalışması çevre beylik ve devletlerle münasebetlerini belirledi. Zengî'nin Urfa (Ruha)'yı alarak Urfa Haçlı Kontluğu'na son vermesi (İbn Asâkir, 1997: LVII, 118) yeni bir Haçlı seferi (II. Haçlı Seferi)'ne sebep oldu (Merçil, 1991: 216-217; Demirkent, 1997: 78-129; Aynı mlf., 1987: II, 139-154). Bu başarı, Müslüman dünyasının kaybettiklerini geri alacağını ilk müjdesi ve umutların yeniden yeşermesi demektir. Ancak Ca'ber Kalesi'ni kuşatması esnasında memlûkleri tarafından öldürülmesi (İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; Bündârî, 1979: 38; Merçil, 1991: 216) ile Atabegliğin hayatında yeni bir dönem başladı. Musul ve Haleb kolları olarak ikiye ayrılan (Merçil, 1991: 216-217; Sevim, 1989: 83-87) ve bundan sonraki gelişmelerde insiyatifi ele alan Haleb Zengi Atabegliği (Haleb Kolu)'nin kurucu ve yöneticisi Nûreddîn Mahmûd döneminde Ortadoğu'nun siyasi yaşamı üzerinde önemli tesirleri oldu. Franklar'ın Dımaşk kuşatmasına müdahale ederek şehri ele geçirmelerine engel olan en önemli güç olan Zengîler'in Haleb Kolu daha sonra Tuğtekinliler'den Dımaşk'ı alarak merkezini Dımaşk'a taşıdı. Tuğtekinliler'in hâkimiyetini sonlandıran Haleb Kolu, Suriye'de İslâm birliğini sağladı ve Haçlıları sahil şeridinde sıkıştırdı. Mısır'daki iç çekişmeleri dikkatle takip eden Haleb Zengî Atabegliği tam zamanında Mısır'a müdahale ederek Haçlıların burada hâkimiyet kurmasına engel oldu. Mısır'da hâkimiyet sağlayan Haleb Zengî Atabegliği burada Fâtımîler adına okutulan hutbeye de son vererek Abbasî Halifeliği adına hutbe okuttu. Mısır'ın hâkimiyeti Kudüs Krallığı'nın kuzey ve güney istikametinden kıskaç içerisine alınmasına ve Haleb Zengî Atabegliği ile Müslümanların hayali olan

Kudüs'ün fethinin gelecekte Eyyûbiler eliyle gerçekleşmesine zemin hazırladı. Bütün bu gelişmeler yaşanırken çevredeki devlet ve güçlerin durumu ne idi?

Selçuklu'nun son büyük hükümdarı Sencer döneminde zaman zaman batıya düzenlenen seferler ile Irak Selçuklu Devleti içerisindeki taht mücadelelerine müdahalede bulunuldu. Ancak Karahitaylar ile yaptığı Katvan Savaşı (1141)'nda yenilgiye uğrayınca devlet eski nüfuzunu kaybetti ve Sencer'in 1157 yılındaki ölümüyle siyasal varlığı sona eren Selçuklu Devleti, yönetim anlayışı, teşkilat ve kurumları ile kendisinden sonra kurulan devletlere örnek oldu. Bu dönemde Anadolu'da Türk siyasi birliğini sağlama yolundaki mücadele özellikle Türkiye Selçuklu Devleti ve Danişmendliler arasında yoğunlaştı (Özaydın, 1992: DGBİT. VIII, 121-140; Yinanç, 1997: İA, III, 468-479). Adı geçen devletlerin arasındaki mücadelede, çıkarlarına uygun olarak hareket eden Bizans, bazen Danişmendliler'den bazen de Türkiye Selçuklu Devleti'nden yana tavır takılmaktaydı. Bu sıralarda Bizans da hem batı hem de doğuda zor bir dönem içerisinde idi. Ancak Komnenoslar hanedanının yönetimi (1081-1185) ile bir toparlanma devresine (Bailly, t.y: II, 308-361) girdiyse de bu durum İmparatorluğun kan kaybetmesine engel olamadı. Kurtarıcı olarak çağırdığı Haçlılar'ın tehdidini Türk tehdidinden daha tehlikeli buldu. Bizans İmparatorları bu amaçla zaman zaman Anadolu'nun güneyine ve Suriye istikametinde seferler düzenleme ihtiyacı hissettiler.

Bölgedeki güç dengeleri arasında önemli bir yeri olan Abbasî Halifesi ise Büyük Selçuklu Devleti'nin himaye ve teminatı altındaydı. Bununla beraber halifeler Irak Selçuklu Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ile olan çekişmelerinden ve Irak Selçuklu Devleti'nin kendi içindeki taht kavgalarından yararlanarak siyasal güç kazanma arayışına girdilerse de başarılı olmadılar.

Bölgede hâkimiyet arayışı içerisinde olan bir diğer önemli güç ise Kuzeydoğu Afrika'daki Şîî Fâtımî Devleti idi. Abbasîler ile rekabet içerisindeki Fâtımîler, Haçlılar'ın Suriye-Filistin'deki hâkimiyetleri nedeniyle Ortadoğu üzerindeki egemenlik iddiasından kopmuş durumdaydılar. Kendi içinde de problemleri olan Fâtımî halifeleri, siyasi güçlerini kaybederek vezirlerin tahakkümü altında göstermelik bir makama dönüşmüşlerdi. Devlet adamları ve ordu komutanları ise vezirlik makamı için birbirlerine komplolar düzenlemekle enerji tüketmekteydiler.

Kudüs Krallığı, Mısır'ın bu karşık ve zayıf durumunu fırsat bilerek burada denetim sağlamak için harekete geçmişti.

Bölgedeki bütün bu gelişmeler dikkatle izlendiğinde Zengîler'in Haleb Kolu'nun büyümesinin önünde çok müsait bir zemin ve coğrafi yapının yanında toplumsal bir beklenti ve baskının olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu çelişkiler ağı içerisinde uygun bir siyaset takip eden Haleb Kolu, Irak'ın kuzeyi, el-Cezîre, Suriye, Mısır ve Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda kısa sürede hâkimiyet kurmayı başardı.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALEB ZENGÎ ATABEGLİĞİ'NİN KURULMASI

1.1. NÜREDDİN MAHMÛD B. ZENGÎ'NİN HALEB ATABEGLİĞİ

1.1.1. Nûreddîn Mahmûd'un Haleb Hâkimiyeti

Selçukluların ilk Haleb valisi Kasimü'd-Devle Aksungur el-Porsukî el-Turgan (İbnü'l-Esîr, 1963: 4; İbnü'l-Adîm, 1982: 62; İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; Edirneli Mehmed, 1860: 27; Ebû'l-Hasan Ali, 1999: 138; Sevim, 1966: 103-104, 109; Demirkent, 1987: 83) Suriye Selçuklu Meliki Tacüddeve Tutuş tarafından öldürüldü (İbn Hallikân, 1843: I, 274; İbnü'l-Esîr, 1991: 197; İbn Kesîr, 1995: XII, 291; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 43; Bezer, 2002: IV, 1297; Demirkent, 1987: 83-84). Kasimü'd-Devle'den sonra oğlu İmâdeddîn Zengî (H. 480-1087/1088-1146) babasının yakın arkadaşlarından Kürboğa, Çökürmüş, Çavlı, Mevdûd ve Aksungur el-Porsukî gibi Musul valileri tarafından yetiştirildi (İbnü'l-Esîr, 1963: 16; Aynı mlf., 1991: X, 340-341; Archer-Kingsford, 1895: 197-200; Demirkent, 1987: 84). İmâdeddîn Zengî kısa zamanda cesaret ve başarılarıyla temayüz etti ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd tarafından iki oğlu (Alp Arslan ve Ferruḡşah)'nın Atabegliği'ne ek olarak Musul, el-Cezîre ve Suriye valiliğine atandı (Bündârî, 1943: 186; Demirkent, 1987: 85-86, 151). İmâdeddîn Zengî, Haçlılara karşı başarıyla mücadele etmenin yolunun Türk-İslâm birliğini kurmaktan geçtiğini iyi bildiğinden bu amaçla başarılı bir diplomasi ve askeri politika takip etti. Bu doğrultuda Irak Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadeleleri ve Abbasî halifeleri ile olan çekişmelerden de yararlanarak bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Komşu devlet ve beylikler karşısında başarılı sonuçlar elde eden İmâdeddîn Zengî, Haçlılar karşısında

ilk önemli kazanım kabul edilen ve İkinci Haçlı Seferi'ne neden olan Urfa (Ruha)'yı aldıktan sonra Ca'ber¹² Kalesi'ne yöneldi. Kaleyı kuşattığı sırada memlûkleri tarafından beklenmedik bir şekilde öldürülmesi (1146) ile Atabegliğin ikiye ayrıldığı yeni bir dönem başladı. İmâdeddîn Zengî'nin büyük oğlu Seyfeddîn Gâzî Musul Atabegliği'nin başına geçerken Kuzey Suriye'nin merkezi ve en önemli kenti Haleb'te hâkimiyet sağlayan Nûreddîn Mahmûd ise Haleb Zengî Atabegliği'ni kurdu (İbnü'l-Kalânîsî, 1908: 284; İbnü'l-Esîr, 1963: 74; Aynı mlf., 1991: XI, 106; İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; Kök, 2007: XXXIII, 260; Demirkent, 1987: 153; Lapidus, 2005: 478).

İmâdeddîn Zengî, Ca'ber Kalesi önünde memlûkleri tarafından öldürüldüğünde ordusu, bu sırada onunla birlikte olan Melik Alp Arslan b. Sultan Mahmûd'un emrine girdi. Bu tehlikeli vaziyeti fark eden İmâdeddîn'in tecrübeli devlet adamları Atabegliğin kurtarılması için harekete geçme ihtiyacı hissettiler.

Cemâleddîn Muhammed b. Ali (İbnü'l-Esîr, 1963: 84-86, 92, 118-119; Bündârî, 1943: 191-193; Gök, 2013: 118-128), karşılaştıkları bu tehlikeyi sezen en önemli devlet adamlarından biriydi. Salâheddîn el-Yağısıyânî¹³ ile arasındaki düşmanlık nedeniyle kaçıp emîr Emîrek el-Candâr'ın yanında gizlenmiş olmasına rağmen ileri görüşlülüğü ve becerikliliği sayesinde Salâheddîn el-Yağısıyânî ile olan düşmanlığını sona erdirerek, hükümdarlığın Atabek'in oğullarında kalmasını sağlayan bir planı hayata geçirmeye muvaffak oldu (İbnü'l-Esîr, 1963: 84; Bündârî, 1943: 188-189).

İmâdeddîn Zengî öldürüldüğünde yanında olan oğlu Nûreddîn Mahmûd (İbn Asâkir, 1997: LVII, 18; Altan, 2014: 57-78) hızlı bir şekilde hareket ederek Haleb üzerine yürüdü ve şehri hâkimiyet altına aldı¹⁴(İbnü'l-Esîr, 1963: 85; Aynı mlf.,

¹² El-Cezîre bölgesinin stratejik öneme sahip kalelerinden Câber Kalesi, Balis ve Rakka arasında yer almaktadır. Bu sırada Ukaylilerden Mâlik b. Sâlim'in elinde idi (İbnü'l-Kalânîsî, 1908: 289; İbnü'l-Esîr, 1963: 73; Aynı mlf., 1991: XI, 103).

¹³ Emîr-i hâcib Salâheddîn Muhammed el- Yağısıyânî (Yağıbasan): İbnü'l-Esîr'de Yağısıyânî olarak geçen ve "düşman bozan" olarak anlandırılan bu isim başka kaynaklarda "Yağıbasan" olarak geçmekte ve anlamı ise "Düşmana baskın yapan" şeklinde verilmektedir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 85; Bündârî, 1943: 188).

¹⁴Esedüddîn Şîrkûh, İmâdeddîn Zengî öldüğü vakit oğlu Nûreddîn'e: "*Haleb'e sahip olan Dımaşk'a sahip olur*" diyerek Haleb'e gitmeye teşvik etmiştir Bkz. (Ebu'l-Vefa, 1487/1488: 310; Eğilmez, 1998: 75). Esedüddîn Şîrkûh'un ileri görüşlülüğü sayesinde bu plan hayata geçirildi. Bu durum İmâdeddîn Zengî'nin devlet adamlarının iyi bir şekilde yetişmiş olduklarını ve devletin zor durumlarında devreye girerek ona yön verdiklerinin güzel bir örneğidir. Anonim Süryânî Vekayinamesi ise Nûreddîn'in Haleb'e gitmesini sağlayan devlet adamı olarak Salâheddîn el-Yağısıyânî'yi ifade etmiştir. Vekayiname'de: "*Yaşlı ve akıllı önder Salahaddîn, Zengî'nin öldüğünü*

1991: 106; İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; İbn Kesîr, 1995: XII, 407; Willermus Tyrensis, 1994: 15; Makrîzî, 1997: I, 146; Şeşen, 1987: 37; Durant, t.y.: 219; Merçil, 1991: 216-217; Sauvaget, 1963: 43; Maalouf, 1998: 192).

Ca'ber kuşatması sırasında İmâdeddîn Zengî'nin yanında bulunan oğlu Nûreddîn Mahmûd, babasını öldüren ve Ca'ber Kalesi'ne sığınan katillerinin teslim edilmesini istedi. Bu amaçla Ca'ber Kalesi'ne büyük bir taarruzda bulundu. Her iki taraftan da büyük kayıplar verilince Nûreddîn'in kaledekilere: "*Bize babamın katillerini teslim ediniz ve sulh içinde yaşayalım*" demesi üzerine kaledekiler katilleri Nûreddîn Mahmûd'a teslim ettiler. Nûreddîn Mahmûd, kendisine teslim edilen bu üç köleyi şiddetli işkencelerden sonra öldürtüp cesetlerini yaktırdı (Abu'l-Farac, 1987: II, 381).

Abu'l-Farac, Atabeg Zengî'nin Câ'ber Kalesi (Yakut, 1977: II, 165; Benjamin ve Petachia, 2009: 65)'ndeki katli (İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; Bündârî, 1979: 38; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 104; Merçil, 1991: 216) sırasında yanında Esedüddîn Şîrkûh (İbn Kesîr, 1995: XII, 467) isimli büyük ve akıllı bir emîrin bulunduğunu ve onun Zengî'nin oğlu Nûreddîn'e:

"Benim görüşüme göre, babanın veziri, Musul'a götürmek ve orada hükümdarlığını ilan etmek istediği kardeşin Seyfeddîn lehine askerleri saptırmakla meşgul oluyor. Bu yüzden senin Haleb'e gitmeni, orada hüküm sürmeni ve buradan bütün Suriye'ye hâkim olmanı daha müreccah görüyorum. Bunu yaptıktan sonra Doğu, yani Musul ve havalisi de sana tabi olur"

(Abu'l-Farac, 1987: II, 382-383) dediğini de aktarmıştır. Münâdîler aracılığıyla Suriye orduları arasında bu durum duyuruldu. Hepsi Nûreddîn'e katılarak Nûreddîn'in Haleb şehri ve kalesini ele geçirmesini ve buraya hâkim olmasını sağladılar (İbnü'l-Esîr, 1963: 84; Aynı mlf., 1991: XI, 106; Bündârî, 1943: 190; Aynî, t.y.: XII, 159; Elisséeff, 1967: II, 392).

İbn Asâkir, İmâdeddîn Zengî'nin ölümü üzerine oğlu Nûreddîn Mahmûd'un babasının ileri gelen devlet adamlarından oluşan bir grupla Musul'a haber gönderip onlara: "*Şayet kardeşim Seyfeddîn Gâzî benden önce Musul'a ulaşırsa Musul onundur ve siz de onun hizmetkârlarısınız. O gecikirse ben Şam'la ilgili işleri yoluna koyup size ulaşırum*" (İbn Asâkir, 1997: LVII, 19) dediğini aktarmıştır. Sonra Halep'e yönelen Nûreddîn Mahmûd, Esat Tair ve Eymen Bereket tarafından korunan kaleye

duyar duymaz oğlu Mahmûd'u ve peşinden gelen başkanları alarak hızla Haleb'e gidip onu hükümdar ilan etti ve orada saklanmış olan çok zengin hazineyi aldı" demektedir. Bkz. (Anonim Süryânî Vekayinamesi, 2005: 62-63).

7 Rabiulâhir 541/16 Eylül 1146 pazartesi günü girdi. Kale ve kentte naiplerini görevlendiren Nüreddîn emîrlere lütuf ve ihsanlarda bulundu.

Bündârî ise ‘Îmâdeddîn’in ölümünden sonra Nüreddîn Mahmûd’un Suriye’ye gitmesinde Cemâleddîn Muhammed b. Ali, Salâheddîn Yağısyan (Yağısyan) ve Şîrkûh’un rollerinden bahsetmektedir. Ayrıca Nüreddîn ve Şîrkûh’un etraflarına toplanan ayan ve eşrafla Haleb’e gelip şehre hâkim olduklarını da aktarmıştır (Bündârî, 1943: 188-190).

Seyfeddîn Gâzî’nin Musul hâkimiyeti (1146-1149) (İbnü’l-Esîr, 1963: 84-93; İbn Kesîr, 1995: XII, 407; Makrîzî, 1997: I, 146) de askerleri etrafında toplamayı başaran Cemâleddîn’in Salâheddîn Yağısyan’a kabul ettirdiği plan doğrultusunda gerçekleşti. Bu plana göre; her ikisi de sahiplerine bağlı kalacaklarına söz verdiler. Bunun üzerine Cemâleddîn gizlendiği yerden çıkarak Melik’in hizmetine girdi. Ülkeyi fethedeceğini ona inandırdı. Beraberinde Salâheddîn olduğu halde onu bu konuda cesaretlendirdi. Cemâleddîn ile Salâheddîn Yağısyanî, Melik’e: “*Atabek ülkede senin naibindi. Senin ismin nedeniyle biz ona itaat ediyorduk*” diyerek amacına ulaşmada kendisine destek olacakları umudunu vererek ona yaklaşmayı başardılar. İmâdeddîn öldürüldüğü sırada, büyük oğlu Seyfeddîn Gâzî babasının kendisine ikta ettiği Şehrîzûr’da bulunuyordu. Seyfeddîn babasının ölüm haberini ve Cemâleddîn ile Salâheddîn’in planlarını Zeyneddîn Ali Küçük (İbnü’l-Esîr, 1963: 85; Alptekin, 1989: DİA, II, 410; Aynı mlf., 1992: DİA, V, 342-344) aracılığıyla öğrendi ve onların planları doğrultusunda hareket ederek Melik Alp Arslan’dan önce Musul’a vardı (İbnü’l-Esîr, 1963: 86; İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 106; Ebu’l-Fidâ, 1325: III, 18-19; Bündârî, 1943: 188; Aynî, t.y.: XII, 159).

İmâdeddîn’in divan işleri ile devlet işlerini idare eden Cemâleddîn Muhammed b. Ali, Emîr-i hâcib Salâheddîn Muhammed el- Yağısyanî ile vardığı anlaşma ve ondan aldığı destek ile bir taraftan Melik Alp Arslan b. Sultan Mahmûd’u oyalarken öte taraftan bireysel bir takım plan ve beklentiler peşindeydiler. İbnü’l-Esîr bu durumu:

“Cemâleddîn, Melik [Alp Arslan]’e Salâheddîn’in, Nüreddîn Mahmûd’un Haleb topraklarına yürümesi ve Haleb’i yönetmesinin en doğru hareket olduğunu söylerken aslında Hama kenti Salâheddîn’in iktası olduğu için Şam’ı elde etme konusunda heveslendiği anlaşılmaktadır. Şam’a gidip Nüreddîn’in yöneticiliğini kabul edecek ve böylece Franklar’ın oraya göz koymasına engel olarak yurdu koruyacaktı. Çünkü ona göre, Melik güçlenerek, Fırat’ın doğusundaki yerleri el-Şehîd[İmâdeddînZengî]’in çocuklarının elinden alacaktı. Diğer taraftan Cemâleddîn ise güvenmediği Salâheddîn’i kendisinden uzaklaştırmış olacaktı”

(İbnü'l-Esîr, 1963: 86) şeklinde ifade etmektedir. İbnü'l-Esîr, Seyfeddîn'in Melik Alp Arslan b. Mahmûd sorununu çözdükten ve ülkeye hâkim olduktan sonra işlerini idare ve devletini muhafaza etmesi için Salâheddîn el-Yağısıyanî'yi, kardeşi Nûreddîn Mahmûd'un yanına gönderdiğini yazmaktadır (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 106; Elisséeff, 1967: 392).

Salâheddîn Yağısıyanî Şam'a hareket ederken Cemâleddîn, Selçuklu Melik'i ile birlikte Musul'a doğru yola çıktı. Cemâleddîn, Seyfeddîn'in Musul'a gidip hâkimiyetini güçlendirmesi için ona zaman kazandırmak ve Melik'in sultanlık davasında bulunmasını engellemek için sırasıyla Rakka, Mâkisîn (Ebu'l-Fidâ, 1840: 282-283; Hamevî, 1977: V, 43) ve Sincâr'da onu eğlence, içki ve kadınlar ile meşgul ederek, ona ülkeyi ele geçirmenin kolay olacağı izlenimi vermek istedi. Melik de bu konuda umutlanarak ülkenin avuçlarında olduğunu sandı. Cemâleddîn, emîrlerin Melik ile yakınlaşmasını engelledi ve onun yönlendirmesiyle emirler birer birer kaçıp Musul'a Seyfeddîn b. İmâdeddîn'in hizmetine girdiler. Seyfeddîn Gâzî Musul'da hâkimiyet sağladığı esnada Cemâleddîn, Melik Alparslan ile birlikte Sincâr'a ulaşmıştı (İbnü'l-Esîr, 1963: 85; Aynı mlf., 1991: XI, 106).

Cemâleddîn'in önceden talimat verdiği Sincâr dizdârı, Melik'in şehre girişine izin vermeyerek kendisinin Melik'in memlûkü ve Musul'a bağlı olduğunu bildirdi. Ayrıca Melik Musul'a girmeyi başardığı takdirde, şehri ona teslim edeceğini ifade etti. Melik, Sincâr'a alınmayınca Cemâleddîn, Melik'in Musul'a yürümesini ve kendisini karşılamaya çıkacak olan memlûkü Seyfeddîn Gâzî'yi yakalatıp ülkeyi ele geçirmesi yönünde akıl verdi. Ancak bu arada Sincâr'dan Musul'a devam eden yolculuk esnasında Melik'in ordusundan firarlar da artmaktaydı. Nihayet yanında az sayıda askeri kalan Melik, Beled (Balat) (İbnü'l-Esîr, 1963: 86; Ebu'l-Fidâ, 1840: 284-285; Hamevî, 1977: I, 481) kentine yürüyerek buradan Dicle'yi geçtiği sırada, ondan önce Musul şehrine gelen Cemâleddîn'in görevlendirdiği Emîr İzzeddîn Eba Bekr ed-Dubeyşî¹⁵ tarafından yakalandı ve Musul'a götürüldü¹⁶. Bu gelişme Melik Alp Arslan b. Sultan Mahmûd'un döneminin sonu, Seyfeddîn'in de hükümdarlığının

¹⁵ Bu emîr'in ismi El-Kamil'de bahsi geçen mevzuda zikredilmemektedir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 106).

¹⁶ El-Kamil'in Türkçe tercümesinde Cemâleddîn'in Melik'i yakalayıp Beled şehrine götürdüğü yazılıdır. Yanında az sayıda asker aldığını ve ona Dicle'yi geçmesini tavsiye ettiği belirtilmiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 106).

başlangıcı oldu. Bu olaydan sonra Seyfeddîn, Zeyneddîn Ali Küçük'ü daha önce olduğu gibi Musul valiliğine ek olarak nâib ve ordu komutanlığı görevine, Cemâleddîn'i de vezirlik makamına getirdi (İbnü'l-Esîr, 1963: 86; Bündârî, 1943: 188-189; İbnü'l-Cevzî, 1358: X, 119; Dakukî, 1975: 95). Seyfeddîn, Sultan Mesud'a bağlılığını gönderdiği elçiler ile bildirdi. Sultan Mes'ûd da onun ülkeye Atabeg olarak atanmasını onaylayıp ona hil'at gönderdi. Esasen Seyfeddîn daha babası hayattayken uzun süre Sultan Mes'ûd'un hizmetinde bulunmuştu. Bu nedenle onun adına hutbe okunduğunda ve ülkeye hükümdar olarak atanması söz konusu olduğunda Sultan Mes'ûd hiç tereddüt etmeden bunu onayladı. Seyfeddîn atabegliğin başına geçince bütün ülke ona tabi oldu.¹⁷ Haleb'in hâkimiyeti ise Nûreddîn Mahmûd'un elinde kaldı (İbnü'l-Esîr, 1991: Elisséeff, 1967: II, 392-393; XI, 106; Şeşen, 2002: TA, V, 103; Alptekin, 1978: 91).

Böylece İmâdeddîn Zengî'nin vefatından sonra Zengî devleti Doğuda Seyfeddîn'in hâkimiyetinde Musul merkezli Musul Zengîleri; batıda da Nûreddîn Mahmûd'un hâkimiyetinde Halep merkezli Halep Zengîleri şeklinde ikiye ayrılmış oldu (İbnü'l-Kalânîsî, 1908: 285; Aynî, t.y.: XII, 159; Elisséeff, 1967: II, 392; Şeşen, 2013: 23). İmâdeddîn Zengî'nin sağlığında gerçekleştirmek istediği, çevredeki Müslüman devletleri bir araya getirerek bunları Haçlılara karşı birleştirme ve harekete geçirme fikri onun vefatından sonra oğullarının eliyle devletin ikiye bölünmesi neticesinde büyük bir darbe almış oldu (Takkuş, 2010: 251).

Her ne kadar Atabeglik iki kola (Musul-Haleb) ayrılmış görünse de ayrılmanın gerçekleştiği 1146 yılından, Musul Atabegi Seyfeddîn Gazî'nin öldüğü 1149 yılına kadar geçen süre zarfında, Nûreddîn Mahmûd'un başında bulunduğu Halep Atabegliği, Haçlılara karşı Musul Atabegliği ile birlikte ve uyum içerisinde hareket etti. Takkuş'un ifade ettiği gibi büyük bir zaafiyet söz konusu değildi. Bu konuyla ilgili olarak; Halep Atabegliği'nin durumu ve Musul Atabegliği ile birlikte yer aldığı faaliyetleri "Haleb Zengî Atabegliği-Musul Münasebetleri" başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınarak konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

¹⁷ Maden, Hizan, Es'ard(Siirt) vs. yerlerin yöneticileri ona itaat etmedi. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 86).

1.2. HALEB ZENGÎ ATABEGLİĞİ-MUSUL MÜNASEBETLERİ

Nûreddîn Mahmûd b. Zengî, Suriye’de Haleb merkezli bir hâkimiyet tesis ederken, Irak Selçuklu Sultanı Mes’ûd tarafından Musul’daki yöneticiliği kabul edilen Seyfeddîn ise işlerini düzene koyduktan sonra bir taraftan kardeşi Nûreddîn’in durumunu görmek diğer taraftan da onun ile bir anlaşma yapmak amacıyla Suriye’ye geldi. Nûreddîn ağabeyinin yanına gitmekten çekindiği halde Seyfeddîn’in her istediğini en iyi şekilde yerine getirmeye de gayret etti (İbnü’l-Esîr, 1963: 87; Abu’l-Farac, 1987: II, 383).

Her iki kardeşin arasındaki bu vaziyet, ikisinin Seyfeddîn’in ordugâhının dışında bir araya gelmelerine kadar sürdü (İbnü’l-Adîm, 1997: 330; Merçil, 1991: 217).

Buluşma için her birinin beraberinde beş yüz süvari olacak şekilde anlaşmaya varılmıştı. Seyfeddîn’in bu buluşmaya beş yüz süvari yerine beş süvariyle yola çıkıp geldiğini gören Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd ağabeyinin kendisine karşı kötü bir niyet beslemediğini ve ona zarar vermek niyetinde olmadığını anladı. Nûreddîn atından inerek yeri öptü, askerlerine kendisinden uzaklaşmaları ve geri dönmelerini emrederek mukabelede bulundu. Nûreddîn ile Seyfeddîn kucaklaşıp, ağlaştıktan sonra oturdular. Seyfeddîn ona: “*Neden bana gelmekten çekindin? Sana zarar vereceğimden mi korktun? Vallahi aklımdan hoşuna gitmeyecek hiçbir şey geçmedi. En sevdiğim insana, kardeşime kötülük ettikten sonra ülkeyi neyleyim, kiminle yaşayayım, kimden destek bulayım*” dedi. Ağabeyinden bu sözleri işiten Nûreddîn rahatladı ve endişelerinden kurtuldu. Haleb’e dönen Nûreddîn gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra ordusu ile ağabeyi Seyfeddîn’in hizmetine girmek üzere geri döndü. Seyfeddîn ondan geri dönmesini ve ordusunu yanında bırakmasını istedi ise de Nûreddîn ona, “*Benim senin yanında kalmak istememdeki amacım Meliklerin ve Franklar’ın bizim ittifakımızdan haberdar olmalarını ve bize kötülük yapmak isteyenlerin bu amaçlarından vazgeçmelerini sağlamaktır*” dedi. Böylece Nûreddîn, Seyfeddîn Musul’a dönünceye kadar yanında kaldı. Sonra her biri kendi beldesine döndü (İbnü’l-Esîr, 1963: 88; Abu’l-Farac, 1987: II, 382-383; Runciman, 2008, II, 198; Gök, 2013: 61; Gök, 2001: 31).

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd’un ordusuyla birlikte ağabeyi Seyfeddîn’in emrinde olduğunu göstermeye çalışması onun acizliğinin değil ileri görüşlülüğünün

bir göstergesiydi. Nûreddîn'in bu hareketi; Musul ve Haleb merkezli iki devlete bölünmüş olmalarına rağmen Zengîlerin Haçlılara ve çevredeki diğer devletlere karşı yekvücut olduklarını anlatmak istemelerinden kaynaklanmaktaydı.

1.2.1. Haçlılarla Mücadelede Haleb-Musul İttifakı

Haleb Atabeği Nûreddîn Mahmûd ile Musul Atabegi ağabeyi Seyfeddîn Gâzî'nin bir araya gelip anlaşmaları ile sonuçlanan buluşmaları, etkisini ilk olarak Urfa'nın Haleb Atabegliği tarafından alınması olayında gösterdi. İmâdeddîn Zengî'nin ölümünü fırsat bilen II. Joscelin Maraş Senyörü Baudouin ile beraber harekete geçip şehri kısa süreliğine ele geçirse de iç kaleyi alamaya muvaffak olamadı (Willermus Tyrensis, 1994: 30-31; Kök, 2007: XXXIII, 260). Kaledelikler hem Musul Atabegliği hem de Haleb Atabegliği'nden yardım istediler. Ancak Haleb Atabegliği konumu itibari ile Urfa'ya daha yakın olduğundan daha erken haber aldı ve Seyfeddîn'den daha çabuk hareket ederek Urfa'ya sahip oldu. Musul ordusu, Urfa şehri Haleb Atabegliği tarafından alındıktan sonra varabildi. Musul Atabegi Seyfeddîn Urfa'nın Haleb Atabegliği tarafından alınmasına ses çıkarmadı ve şehrin Haleb Zengî Atabegliği'ne ait olduğunu kabul etti¹⁸. Bu sonuç Haleb ve Musul Atabegliklerinin daha da yakınlaşmalarına neden oldu.

Urfa Haçlı Kontluğu'nun merkezi olan Urfa'nın Zengîler'in Haleb Kolu tarafından alınması üzerine Avrupalılar, Papa III. Eugenius'un çağrısıyla II. Haçlı Seferi'ne çıkarak doğudaki Haçlıların da desteği ile Dımaşk'ı kuşattılar. Kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasındaki en önemli sebeplerden birisi Haleb ve Musul Atabeglikleri'nin zamanında yardıma gelmiş olmalarıydı (Merçil, 1991: 217). İki atabegliğin orduları Balis'te bir araya gelerek Hims'a hareket ettiler. Dımaşk Atabegi Mucireddîn b. Börî b. Tuğtekin'in becerikli veziri Mu'ineddîn Üner'in de başarılı siyaseti ile Haçlılar Dımaşk önlerinden çekildikten sonra Haleb-Musul Atabegleri'nin yakın işbirliği el-Urayma'nın alınmasıyla devam etti. II. Haçlı Seferi ile Suriye'ye gelen Bertrand (Toulouse Kontu Alfonso'nun oğlu) Urayma Kalesi'ni

¹⁸ Erdoğan Merçil, “ O [Seyfeddîn Gâzî] Haleb'deki kardeşi Nûr ed-Dîn ile de anlaştı. Hatta Urfa'da çıkan isyanı bastırması ve şehri tekrar alması için Nûr ed-Dîn'e askeri yardımda bulundu (1146)” şeklinde açıklamış olsa da kaynaklar dikkatlice incelendiğinde şehirdekilerin her iki kardeşten de yardım istediklerini ancak Haleb Atabegliği'nin hem daha yakın olması hem de elini çabuk tutmuş olması nedeniyle şehre ilk önce girerek hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Musul ordusu vardığı vakit şehrin alındığını görünce Urfa'nın Haleb Atabegliği'ne ait olduğunu kabul etmiştir. Böylece Haçlılar ile diğer rakipleri karşısında iki kardeşin ittifakı pekişmiştir Karşılaştırma için bkz. (Merçil, 1991: 217).

aldıktan sonra II. Raimond'un elindeki Trablus'a da göz dikti. II. Raimond, Baalbek'te bulunan Nüreddîn ile Mu'ineddîn'den yardım istedi. Bu isteği kabul eden Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd ile Dimaşk Atabegliği'nin veziri Mu'ineddîn, Musul Atabegi Seyfeddîn'e yardımda bulunması için çağrıda bulundular. Hıms'ta bulunan Seyfeddîn daveti kabul ederek Cezîretü İbn Ömer ve bağlı yerlerin valisi İzeddîn Ebû Bekr ed-Dübeysî'yi büyük bir birlikle gönderdi. Bu ittifak neticesinde Urayma alınabildi.

Zengîler'in iki kolu arasındaki ilişkilerin müspet bir mecrada aktığına verilecek bir diğer örnek ise Haleb üzerine yürümek isteyen Haçlılar'ın 543/1148-1149 yılında Nüreddîn Mahmûd tarafından Yağra'da yenilgiye uğratıldıklarında (Ebî Şâme, 2002: 211) onlardan ele geçirilen ganimetlerin bir bölümünün Seyfeddîn Gâzî, Abbasî Halifesi ve Irak Selçuklu Sultanı'na gönderilmesi.

Artuklular'ın, İmâdeddîn Zengî'nin ölümünden yararlanıp ele geçirdikleri toprakları tekrar Musul Atabegliği'ne dâhil etmeyi başaran Seyfeddîn'in Atabegliği çok uzun sürmedi. Artuklu seferinden dönen Seyfeddîn kısa süre sonra ölünce (Cemaziyelahir sonları 544/Ekim-Kasım 1149) (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 114-115, 126; Ebu'l-Fidâ, 1325: III, 21; Ebî Şâme, 2002: 230-233; İbn Kesîr, 1995: XII, 409; Merçil, 1991: 217; Bezer, 2002: IV, 1304) onun geride kalan biricik oğlu, amcası Nüreddîn Mahmûd'un himayesinde yetişti. Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd, yeğenini Kutbeddîn Mevdûd'un kızıyla evlendirdi¹⁹. Ancak Seyfeddîn'in oğlu genç yaşta ölünce Musul Atabegliği'nin yöneticiliği Kutbeddîn Mevdûd ve onun soyundan gelenler tarafından devam ettirildi (Ebî Şâme, 2002: 234).

Seyfeddîn Gâzî'nin ölümünden sonra Musul ve Haleb ilişkileri yeni bir sürece girdi. Musul Atabegliğinin en önemli iki devlet adamı olan vezir Cemâleddîn ve ordu kumandanı Zeyneddîn Ali, Seyfeddîn Gazî'nin kardeşi Kutbeddîn Mevdûd'a bağlılıklarını bildirdiler. Onu bulunduğu yerden alıp saltanat sarayına getirerek önce kendileri daha sonra emîr ve askerler ona bağlılık yemini ettiler (Ebî Şâme, 2002: 233-234; Merçil, 1991: 217; Alptekin, 1992: DİA, V, 342). Daha önceleri Seyfeddîn'e bağlı olan Musul, el-Cezîre gibi yerler Kutbeddîn Mevdûd'a itaatlerini bildirdiler. Kutbeddîn her ne kadar Atabeg olarak devleti yönetiyor görünse de, tıpkı

¹⁹ H.İ.Gök, *Musul Atabegliği; Zengîler (Musul Kolu: 1146-1233)* isimli yayımlanmış doktora çalışmasında Seyfeddîn Gâzî'nin oğlunun Nüreddîn Mahmûd'un kızıyla evli olduğunu yazmış ise de yukarıda da ifade ettiğimiz gibi muhtemelen bu durum bir tercüme yanlışlığından kaynaklanmıştır. Bkz. (Gök, 2001: 665)

ağabeyi Seyfeddîn döneminde olduğu gibi²⁰, aslında Musul Atabegliği'nde her şey Cemâleddîn ile Zeyneddîn'den sorulurdu. Cemâleddîn, Zeyneddîn ve İzzeddîn ed-Dübeysî kendi aralarında söz birliği ettiklerinden Seyfeddîn onları yönetmede zorlanmıştı. Çünkü onlar Seyfeddîn'i Sultan'la korkutuyorlardı. Hatta Seyfeddîn bu durumun uzaması üzerine Sultan Mes'ud'un nezdine gitmeye karar verip onlara şöyle demişti: *“Ben Sultan'a en yakın kimselerdenim. Benim onun nezdindeki konumum herkesçe bilinmektedir. Ona gitmem kaçınılmazdır.”* Bunun üzerine adı geçen devlet adamları onun Sultan'a gittikten sonra yanındakilere meyledeceğini ve kendilerini yüzüstü bırakacağını düşünerek korkmuşlar ve ecel kendisini yakalayana kadar onun bu isteğine engel olmaya devam etmişlerdi (İbnü'l-Esîr, 1963: 93). Bu durum sözü geçen devlet adamlarının ne denli nüfuzlu olduklarının çok çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir.

Seyfeddîn, Mardin kuşatması sırasında Mardin hâkimi Artuklu Hüsameddîn Timurtaş'ın kızı Hatun ile evlenmişti (İbnü'l-Esîr, 1963: 94-95). Ancak gerdeğe giremeden ölmüştü. Kutbeddîn abisinin ölümünden sonra atabegliğin başına geçince Hatun'la evlendi (Ebu'l-Fidâ, 1325: III, 21; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 126,127; Ebî Şâme, 2002: 231, 234; İbn Kesîr, 1995: XII, 409, 414; Bezer, 2002: IV, 1304).

1.2.2. Haleb Atabegliği'nin Sincâr Hâkimiyeti

Seyfeddîn Gâzî'nin Musul Atabegliği döneminde, Musul ve Haleb kolları arasındaki olumlu münasebetler²¹ Kutbeddîn Mevdûd döneminde yerini karşılıklı hamlelerin gerçekleştiği bir döneme bıraktı. Gerçekleşen mücadelede bu kez üstünlük ve büyüklük sırası karizmatik lider Nüreddîn Mahmûd'a ait idi. Esasen bu durum Nüreddîn Mahmûd'un başında bulunduğu Haleb Kolu'nun, Haçlılara karşı gerçekleştirilen cihada önderlik etmesinden kaynaklanmaktaydı.

²⁰ Seyfeddîn Gâzî, babası İmâdeddîn Zengî'nin ölümünden sonra kendisini atabeglik makamına çıkartanlardan Cemâleddîn Ebû Cafer'i kendisine vezir yapmış, konumunu sağlamlaştırıp ülkenin gelirlerinin onda birini vermişti. Erbil (İrbil)'e sahip olan Zeyneddîn Ali'yi Musul Kalesi valiliği, nâib ve ordu kumandanı olarak atayarak iktasını artırıp konumunu yükseltmişti. İzzeddîn Ebû Bekr ed-Dübeysî'ye ise Ceziret İbn Ömer'i ve Zûzân (Zevzen) kalelerinin tümünü ikta etmişti (İbnü'l-Esîr, 1991:XI, 126; İbn Kesîr, 1995: XII, 417).

²¹ Seyfeddîn'in Musul Atabegliği döneminde Haleb Atabegi olan kardeşi Nüreddîn ile ilişkileri dostluk ve güven üzerine kurulmuştu. Seyfeddîn'in büyük kardeş olarak Nüreddîn'e karşı bir saldırgan tutum benimsemeyişine karşılık Nüreddîn Mahmûd'un da ondan emin olarak ağabeyini büyük bir saygı ile karşılması bu güven ve dostluğun oluşmasında önemli rol oynamıştı. Üstelik ikisi de Haçlılar karşısında başarılı olmak için birlikte hareket etmenin önemini iyi kavramışlardı. Ayrıca her ikisinin hâkimiyet sahalarında sahip oldukları otoriter yapıları ile devlet yönetiminde son sözü söyleyen kişiler olmalarının da tesiri büyüktü.

Musul Atabegi Seyfeddîn Gâzî vefat edip kardeşi Kutbeddîn Mevdûd, Musul ve el-Cezîre bölgesine hâkim ve hükümdar olduğu vakit ağabeyi Nûreddîn Mahmûd Haleb'te idi. Kutbeddîn Mevdûd Sincâr'a haber yollayıp Şemseddîn Muhammed b. el-Mukaddem Abdülmelik'i huzuruna çağırdı²² ve ondan babasının Sincâr'ı kendisinden başkasına vermeyeceğine dair söz aldı. Şemseddîn söz verdiği halde Kutbeddîn'in yanından kaçıp Sincâr'a gitti. Kutbeddîn'in Musul'daki konumu kesinleşip Atabeglik²³ tahtına oturunca el-Mukaddem Abdülmelik, Sincâr'ı Nûreddîn'e teslim etmek üzere mektup gönderdi (İbnü'l-Adîm, 1996: 332). El-Mukaddem yazdığı mektupta Atabek ailesinin bütün hazinelerinin Sincâr'da olduğunu bildiriyordu (İbnü'l-Esîr, 1963: 97). Zeyneddîn Ali ile Cemâleddîn'i kıskanan bazı emirler de aynı şekilde Nûreddîn ile yazışıp onu yanlarına davet ederek, hâkimiyeti altına girmek istediklerini bildirdiler (İbnü'l-Adîm, 1996, 332; Merçil, 1991: 217; Alptekin, 1992: DİA, V, 342). El-Mukaddem, Sincâr'ı kendisine teslim etmek üzere davet ettiğinde Nûreddîn; Esedüddîn Şîrkûh, Mecdüddîn Ebu Bekr b. ed-Daye vb. devletin ileri gelenlerinden oluşan yetmiş²⁴ kişilik bir süvari birliğiyle yola çıktı (İbnü'l-Adîm, 1996, 332; Ebî Şâme, 2002: 235).

Nûreddîn Mahmûd üzerlerinde keçe kıyafetler ve başlıklar olduğu halde altı kişiyle birlikte şiddetli yağmur yağan bir günde Mâkisîn'e ulaştı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 127; Ebî Şâme, 2002: 235). Kapıdakiler onları tanımadılar. Şahne'ye haber gönderip Türkmenlere benzeyen bir grup askerin geldiğini bildirdiler. Haberci daha sözünü bitirmeden Nûreddîn Mahmûd yetişti. Şahne onu görür görmez ellerine sarılarak öptü ve saraydan çıktı. Nûreddîn arkadaşları kendisine yetişene kadar orada konakladı. Daha sonra Sincâr'ın yolunu tuttu. Beraberinde birkaç kişilik bir grup olduğu halde buraya ulaştı. Şehrin dışında konaklayıp kendini aşırı yorgunluktan dolayı bir hendeğe bırakıverdi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 127). Nûreddîn, kale dizdârı el-Mukaddem'e Sincâr'a ulaştığını bildirmek üzere haber yolladı. Fakat bu sırada el-

²²Şemseddîn sadece Seyfeddîn'e hizmet ediyordu. Seyfeddîn'in onunla yolları şu şekilde buluşmuştu: Seyfeddîn, Selçuklu Sultanı Mes'ud'un hizmetine girdiğinde Sultan, Candâriye'den onun emrine on beş kişiyi hizmet etsinler diye vermişti. Abdülmelik de bu on beş kişiden biriydi. Beraberinde güzel yüzlü, yakışıklı bir de oğlu vardı. Seyfeddîn onu koruyup sevdi. Onu beraberinde Musul'a götürdü. Abdülmelik, Candarlık görevinden ayrılarak Seyfeddîn'in peşinden Musul'a gidince Seyfeddîn Abdülmelik'i Sincâr'a yönetici yaptı. (İbnü'l-Esîr, 1963: 97).

²³İbnü'l-Esîr, Atabekiyye'de Atabeglik kelimesi yerine "Melik" kelimesini kullanmaktadır. Bkz. (İbnü'l-esîr, 1963: 97).

²⁴ İbnü'l-Esîr Atabekiyye'de yetmiş kişilik süvari yerine ikiyüz kişilik süvari birliği ile vardı diye ifade etmiştir. Bu nedenle el-Kamil ve Atabekiyye'deki bu bilgi birbirini tutmamaktadır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: 127).

Mukaddem Musul'a çağrılmıştı. Çünkü onun Nûreddîn Mahmûd ile haberleştiği duyulmuştu. Bu yüzden Musul'a çağrılan el-Mukaddem birkaç gün beklemesine rağmen Nûreddîn Mahmûd gelmeyince Musul'a gitmek üzere yola çıkmıştı. Oğlu Şemseddîn'i Sincâr'da kendi yerine bırakan el-Mukaddem yolda oyalanacağını, Nûreddîn Mahmûd geldiğinde kendisini bilgilendirmesini istemişti. El-Mukaddem Sincâr'dan ayrıldıktan sonra Nûreddîn Mahmûd vardı. Şemseddîn, Nûreddîn Mahmûd'un ulaştığını öğrendiği gibi aceleyle babasına haber gönderdi. Aynı şekilde Nûreddîn Mahmûd'a da durumu bildirdiğinden Nûreddîn Mahmûd bir an için endişelendi ve işin bozulmasından korktu. Ancak Şemseddîn'in gönderdiği haberci babası el-Mukaddem'e Telya'fer'de yetişti (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 127; İbnü'l-Adîm, 1996: 332; Ebî Şâme, 2002: 235).

Buradan Sincâr'a geri dönüp şehri Nûreddîn Mahmûd'a teslim etti²⁵. Nûreddîn Mahmûd, Musul Atabegliği'nin yapacağı bir saldırıya karşılık tedbir olarak Hısn-ı Keyfâ'nın sahibi Artuklu Fahreddîn Kara Arslan b. Davud'tan kendisine katılmasını istedi. Yapacağı yardım karşılığında Heysem Kalesi'ni alacak olan Fahreddîn Kara Arslan ordusuyla beraber gelip Nûreddîn'e katıldı. Musul Atabegi Kutbeddîn bu gelişmeleri haber alır almaz ordusunu toplayıp yanında veziri Cemâleddîn ve Zeyneddîn Ali olduğu halde Musul'dan Sincâr'a doğru yola çıktı (İbnü'l-Esîr,1991: XI, 127; İbnü'l-Adîm, 1996: 333; Ebî Şâme, 2002: 235-236). Telya'fer (Ebu'l-Fidâ, 1840: 284-285; Hamevî, 1977: II, 39)'e vardığında buradan Nûreddîn Mahmûd'a bu cüretkârlığından ve kendisinin olmayanı almasından hoşlanmadıklarını bildirerek, kendi isteğiyle geri adım atmadığı takdirde onu zor kullanarak çıkaracağı yönünde tehdit etti. Kutbeddîn Mevdûd, Nûreddîn Mahmûd ve Fahreddîn Kara Arslan (Köprülü, 1997: İA, I, 617-625; Merçil, 1991: 243-250) ittifakından haberdar olunca veziri Cemâleddîn el-İsfahânî'yi hazinelerdeki para, kumaş ve mücevherleri alması için gönderdi. Cemâleddîn'in yanında bu malların içeriğinin yazılı olduğu bir defter vardı. Kutbeddîn, Cemâleddîn'e Nûreddîn'le karşılaşması durumunda ona bunların Müslümanların malı olduğunu ondan bir şey

²⁵İbnü'l-Esîr, Atabekiyye'de Sincar'ın Şemseddin tarafından Nûreddîn'e teslim edildiği yazılıyken el-Kâmil'de ise el-Mukaddem Abdülmelik'in Musul yolundan dönerken Nûreddîn'e teslim edildiği yazılmıştır. Ancak ikisinde de şehrin teslim tarihi uyuşmaktadır. "Şemseddîn, Nûreddîn'in gelişinde hazineleri açmış ve içlerinden en harika mücevherleri ve kendisiyle üstünlük taslanacak değerli eşyaları çıkarmış ve Nûreddîn'e aldıklarını geri istememesi şartıyla kenti teslim edeceğini belirttiği bir mektup yazmıştır." Nûreddîn buna olumlu yanıt verdi. Nûreddîn kenti Receb ayının dokuzunda Pazartesi günü teslim aldı. İbn el- Mukaddem elindeki hazineye sahip oldu. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 98; İbnü'l-Adîm, 1996: 332).

almasının kendisine helal olamayacağını söylemesini istedi. Nûreddîn ise cevaben: *“Kim ki Müslümanların malından bir şeyi haksızca aldıysa boğazında kalsın”* dedi. Ağabey olarak, kardeşi Kutbeddîn adına devlet işlerini yürütmek konusunda Cemâleddîn ve Zeyneddîn’den daha öncelikli olduğunu, Cemâleddîn ile Zeyneddîn’nin yönetiminden memnun olmayan emîrlerin davet mektupları nedeniyle geldiğini hatırlatan Nûreddîn Mahmûd, söz konusu emîrlerin öfkelenip ayaklanmalarından ve bundan dolayı yönetimin Zengî Hanedanı’nın elinden çıkmasından korktuğu için buralara kadar geldiğini söyledi. Bu sırada Musul ordusundan bir grup asker firar ederek Nûreddîn’e katıldığından Musul Atabegliği, ordularının geri kalanını aleyhlerine çevirmesin diye Nûreddîn Mahmûd ile karşı karşıya gelmekten çekindi (İbnü’l-Esîr, 1963, 95-96; Aynı mlf., 1991: XI, 127-128; Ebî Şâme, 2002: 236).

Musul Atabegliği, Haleb Kolu’nun Atabegi Nûreddîn Mahmûd’un Sincâr’ı almasını kabullenmekten başka bir çıkar yol bulamadı. Cemâleddîn, yapılacak bir savaşın iki taraf için de iyi sonuç vermeyeceğini iyi bilmekteydi. Çünkü Musul Atabegliği, Irak Selçuklu Sultanı’na karşı Nûreddîn’den destek bulurken, Nûreddîn ise Franklar’a karşı Musul ile birlikte hareket ederek güç bulmaktaydı. Cemâleddîn, Nûreddîn Mahmûd’a yenildikleri takdirde Sultan’ın kendilerine karşı harekete geçebileceğini, yenmeleri durumundaysa Franklar’ın bu zayıflıktan yararlanıp değerlendirebileceklerini ve İslâm topraklarına saldırma cesaretini kendilerinde bulabileceklerini düşünmekteydi. Bu nedenle Musul Atabegliği, Şam’da sahibi olduğu Rahbe ve Hıms’ı, Nûreddîn Mahmûd’un hâkimiyet sahası içinde bulunan Sincâr’la takas etmek suretiyle meseleyi çözüme kavuşturmaya karar verdi. Üstelik Hıms’ın Frank sınırında olmasından dolayı Nûreddîn Mahmûd’a büyük avantaj sağlayacağını düşünmekteydiler. Böylece bu takas iki taraf için de faydalı olacaktı (İbnü’l-Adîm, 1996: 333; İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 128; Ebî Şâme, 2002: 236).

Bu düşüncesi onaylanan Cemâleddîn, Nûreddîn Mahmûd’un yanına gitti. Nûreddîn Mahmûd tarafından büyük hürmet ve ikramla karşılandı. Cemâleddîn kendisine: *“Bana ülkeden istediğin bir şey olduğunu haber verseydin de ben de isteğini yerine getirseydim daha iyi olmaz mıydı? Böylece düşmanlar ne sana ne de bize karşı ümitlenmezlerdi”* dedi. İbnü’l-Esîr, Nûreddîn Mahmûd’un, Cemâleddîn’in dile getirdiği anlaşmaya razı olduğunu, Hıms ve Sincâr’ın takas edildiğini belirtmiştir

(İbnü'l-Esîr, 1963: 96-97; Ebî Şâme, 2002: 236). Fakat aynı müellif el-Kâmil'de Hıms'a ek olarak Rahbe'yi de saymıştır (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 128).

Kutbeddîn'in veziri Cemâleddîn el-İsfahânî aracılığıyla 544/ 1149 yılında varılan anlaşmaya göre: Nûreddîn Mahmûd, Sincâr'daki hazinelere ek olarak Rakka, Rahbe ve Hıms'ı da aldı (İbn Kesîr, 1995: XII, 414; Kök, 2007: XXXIII, 260). Ruha ise daha önce olduğu gibi Nûreddîn Mahmûd'un elinde kaldı (Merçil, 1991: 217; Bezer, 2002: IV, 1304-1305). Buna karşılık Sincâr'ı Musul Atabegliği'ne teslim etti. Buradan ayrılan Nûreddîn, nâibini şehirleri teslim almak üzere ardında bıraktı. Sincar'dan beraberinde çok büyük miktarda bir hazine ile Haleb'e döndü²⁶.

Nûreddîn Mahmûd, Sincâr'dan ayrılacağı vakit Cemâleddîn'in de kendisine katılmasını istedi. Cemâleddîn ise Nûreddîn Mahmûd'un içinde bulunduğu durum nedeniyle vezire ve akıl veren birine ihtiyacı olmadığını söyledi. Çünkü Cemâleddîn'in düşüncesine göre Nûreddîn Mahmûd'un düşmanları kâfir olduklarından, Müslümanlar dinlerini korumak adına onlara karşı daima uyanık idiler. Oysaki kardeşi Kutbeddîn'in düşmanları Müslümanlardandı. Bu nedenle Kutbeddîn'in düşmanlarını uzaklaştırmasına yardım edecek kimselere ihtiyacı vardı. Cemâleddîn, Kutbeddîn'in yanında olduğu sürece Nûreddîn Mahmûd'un da bundan yararlanacağını söyledi. Ardından giderlerinin çok olduğu gerekçesiyle Nûreddîn Mahmûd'dan Musul Atabegliği'nden elde ettiği kadar (yıllık on bin dinâr) mal (para) istedi. Nûreddîn bu teklifi kabul etti. Cemâleddîn, Nûreddîn Mahmûd'a kâfirlere karşı kullanması için çok miktarda vergi toplaması gerektiğini kendisinin de bu konuda ona yardım edeceğini belirtti. Sincâr'ı teslim alan Kutbeddîn ise burayı Zeyneddîn Ali'ye ikta etti (Ebî Şâme, 2002: 236).

Nûreddîn Mahmûd'un Sincar seferi beraberinde çok önemli bir takım sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu sonuçlardan en önemlisi şüphesiz Nûreddîn Mahmûd'un Suriye üzerindeki hâkimiyetinin Musul Atabeyi Kutbeddîn Mevdud tarafından kabül görmüş olmasıydı. Çünkü böylece Suriye'nin Haçlılardan korunması görevi Haleb Atabegliğine ve Nûreddîn Mahmûd'a havale edilmiş oldu. Bu aynı zamanda Musul'un ve el-Cezîre Bölgesi'nin korunması anlamına da gelmekteydi. Bir diğer önemli sonuç ise Musul Atabegliği'nin Irak Selçuklu

²⁶Nûreddîn Mahmûd'un Sincâr'dan beraberinde götürdüğü hazinenin miktarı konusunda; İbnü'l-Esîr, meliklerle emirlerin çocuklarına dağıttıkları harîç, altı yüz deve ile altın yüklü 96 katırdan oluştuğunu söylemektedir. Konuyla ilgili olarak bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 98; İbnü'l-Adîm, 1996: 333).

Sultanlığı'na karşı Haleb Atabegliği'nin desteğine ihtiyaç duyduğunu kabul etmiş olmasıydı.

1.2.3. Haleb Atabegliği'nin Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti'ni Himâyesi

Haleb Zengî Atabegliği ile Artuklular'ın münasebetlerinin daha iyi anlaşılması bakımından İmâdeddîn Zengî döneminde başlayan ilişkilerin gözden geçirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Haleb hâkimi Artuklu Süleyman b. Abdulcebbâr'ın Haçlı saldırıları karşısında Haleb'i yeterince koruyamadığına kanaat getiren şehir halkı, Selçukluların Musul valisi Aksungur el-Porsukî'yi buraya davet etti. Fakat Porsukî Batınîler tarafından 520/1126'da öldürülünce bu bölgede doğabilecek bir idari boşluğun İslâm dünyası için büyük zararlara yol açacağını iyi bilen Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd, Musul valiliği, el-Cezîre ve Haleb'in yönetimini 521/1127 yılında İmâdeddîn Zengî'ye verdi. Bu yeni görevi ile birlikte İmâdeddîn Zengî Haçlılara karşı cihada girişmeden evvel İslâm birliğinin gerekliliğine inanarak komşu Türk-İslâm devletlerine, özellikle Artuklular'a karşı, harekete geçti. Böylece el-Cezîre ve Suriye'nin önemli bölümünü hâkimiyetine alan İmâdeddîn Zengî, Musul ve Haleb merkezli bir devletin de kurucusu oldu (İbnü'l-Kalânîsî, 1908: 218; İbnü'l-Esîr, 1963: 58-67; Turan, 1980a: 154). İmâdeddîn Zengî'nin saldırıları karşısında kuvvetlerini birleştiren Mardin hâkimi Hüsameddîn Timurtaş ve Hısn-ı Keyfâ hâkimi Rukneddîn Dâvûd, Dârâ (Vaux, 1997: İA, III, 479-480) civarında Zengî'nin ordusuyla karşılaştılsa da bir sonuç elde edemedi çekilmek zorunda kaldılar (İbnü'l-Esîr, 1963: 70-71; Turan, 1980a: 154-155).

İmâdeddîn bu karşılaşmadan sonra Haçlılar ile meşgul olurken Hısn-ı Keyfa ve Mardin Artukluları arasında baş gösteren nüfuz mücadelesinde Mardin Artuklularını destekledi. İki taraf arasındaki yakınlık Mardin'in Zengî'nin tabiiyetine girmesini sağladı. İki devlet arasındaki ilişkiler bu mecrada devam ederken Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos'un 1137 yılındaki Suriye seferinin haberi geldi. Haleb ve çevresinde saldırılar düzenleyen İmparator'a karşı Türkiye Selçuklu Devleti'nin yanısıra Danişmendîler ve Artuklular da İmâdeddîn'in yardım çağrılarını uyararak kuvvet gönderdiler. İmparator'un İstanbul'a dönmek zorunda kalmasıyla ortadan kalkan bu dış tehdit sonrası Zengîler ile Artuklular arasındaki mücadeleler yeniden başladı. İmâdeddîn, Timurtaş'ın kızı Safiye Hatun ile evlendi

ve iki taraf arasında akrabalık kuruldu. Bundan sonra Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti'nin topraklarına birlikte gerçekleştirdikleri saldırılarla hâkimiyetlerini Âmid'e kadar yaydılar. Davud'un 1144 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Fahreddîn Kara Arslan döneminde de Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti'nin içişlerine İmâdeddîn'in müdahaleleri devam etti. İmâdeddîn'in Urfa kuşatmasında hem Mardin Artuklu hem de Fahreddîn Kara Arslan'ın kardeşi Arslan-Doğmuş'un kuvvetleri de yer aldı. Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti'ne karşı inisiyatifi ele geçiren Mardin hâkimi Timurtaş, İmâdeddîn Zengî'nin gittikçe güçlenmesinden de korkmaktaydı. Bu korkuları İmâdeddîn'in Ca'ber önünde ölümü ile son bulduğu gibi kaybettiği toprakları da geri alma fırsatı buldu. Timurtaş, aldığı yerlerle yetinmeyip Dârâ'yı da almak isteyince Musul Atabegi Seyfeddîn Gazi harekete geçti. İki taraf arasında gerçekleşmesi muhtemel bir savaş son anda önlendi. Anlaşmaya göre Timurtaş kızını Seyfeddîn ile evlendirecek ve Dârâ Musul Atabegliği'nde kalacaktı (İbnü'l-Kalânîsî, 1908:163-169, 260, 264, 267, 278-280; İbnü'l-Esîr, 1963: 114, 117, 145; Turan, 1980a: 155-159).

Seyfeddîn Gâzî, Zümürrüd Hatun ile bir araya gelemeden ölünce (1149) bu kez Seyfeddîn'in yerine Musul Atabegliği tahtına geçen kardeşi Kutbeddîn Mevdûd Zümürrüd Hatun ile evlendi. Kudbeddîn Mevdûd'un Mardin hâkimi Timurtaş'ın kızı Zümürrüd Hatun ile evlenmesi ve dostane ilişkilerin başlamasıyla Hısn-ı Keyfa Artuklular'ı bu ittifaktan gelebilecek tehdit ve tehlikelere karşı Nûreddîn Mahmûd'un idaresindeki Haleb Zengîleri ile yakınlaştı. Bu durum Zengîler'in iki kolunun dostane ilişkilerinin zaman zaman bozulmasına neden oldu. Hısn-ı Keyfâ ve Diyarbakir hâkimi Artuklu Fahreddîn Kara Arslan b. Dâvud b. Sökmen b. Artuk, Mardin ve Musul ittifakından gelebilecek tehditlerden dolayı ölümüne yakın bir zamanda Nûreddîn Mahmûd'tan topraklarını oğlu Nûreddîn Muhammed adına muhafaza etmesini istedi. Aslında Nûreddîn ile Fahreddîn Kara Arslan'ın yakınlaşma nedenlerinden biri de birlikte Haçlılara karşı cihad arkadaşlığı yapmış olmaları ve Sincâr meselesinde Fahreddîn'in Nûreddîn Mahmûd'un yanında yer almasıydı. Üstelik bunun karşılığında Heysem Kalesi'ni de almış idi. Fahreddîn Kara Arslan 562/1166-1167 yılında ölünce Nûreddîn Muhammed babasının yerine geçti.

Nûreddîn Mahmûd, Fahreddîn Kara Arslan'ın oğlunu Musul hâkimi olan kardeşi Kutbeddîn Mevdûd b. Zengî'ye karşı koruyup himaye etti²⁷.

Zengîlerin Haleb Kolu, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti'nin hamiliğini üstlenerek hem Mardin ve Hısn-ı Keyfâ Artukluları arasındaki yakınlaşmaya engel oldu hem de Musul'u kısaç içerisinde alarak Mardin Artukluları ile kendisine karşı kurulacak bir ittifakı da önlemiş oldu.

1.3. HALEB ATABEGLİĞİ'NİN HAÇLILARLA MÜCADELESİ

1.3.1. Urfa Hâkimiyeti

Birinci Haçlı Seferi sırasında Franklar'ın doğuda ele geçirdikleri en önemli şehirlerden birisi de Urfa (el-Ruha) idi. Haçlılar burada (10 Mart 1098) Urfa Haçlı Kontluğu adında bir devlet kurmuşlardı (Demirkent, 1990: 38; Sevim, 2014: 85). Geçen zaman zarfında gerek Haçlı devletleri arasındaki anlaşmazlık ve mücadeleler gerekse Bizans ile güçlü bir ittifak kuramayışları, Musul Atabegi İmâdeddîn Zengî tarafından bir avantaja dönüştürülerek değerlendirildi ve 46 yıl sonra Urfa Haçlılardan geri alındı (İbn Asâkir, 1997: LVII, 18; İbn Kesîr, 1995: XII, 407; Walter-Palmer, 1871: 271-272; Alptekin, 1992: TDİ, V, 342). Orta Çağ tarihçisi Işın Demirkent Urfa'nın fethi için “dünya çapında bir olay ve haçlı macerasında sonun başlangıcıdır” (Demirkent, 1987: 140) değerlendirmesini yapmıştır. İmâdeddîn Zengî'nin Ca'ber Kalesi muhasarası sırasında beklenmeyen ani ölümü (İbn Asâkir, 1997: LVII, 18; Bündârî, 1979: 38; İbn Kesîr, 1995: XII, 407; Alptekin, 1992: DİA, V, 342; Kök, 2007: XXXIII, 260) üzerine Tell- Bâşir ve çevresini elinde bulunduran Ruha'nın eski sahibi Urfa Kontu II. Joscelin bu durumu fırsat bilerek çoğunluğu Ermeniler'den oluşan Ruha halkıyla şehrin kendisine teslim edilmesi konusunda haberleşerek anlaştı (Willermus Tyrensis, 1994: 30-31; İbnü'l-Adîm, 1996: 329; İbn Kesîr, 1995: XII, 407; Walter-Palmer, 1871: 275-276; Süryânî Mihael, 1944: 134,137; Turan, 1980a: 159; Bezer, 2002: IV, 1303-1304; Kök, 2007: XXXIII, 260). II. Joscelin'in ele geçirdiği şehirde (Ekim 1146) Müslümanların savunduğu iç kale

²⁷ İbnü'l-Esîr, Nûreddîn Mahmûd'un kardeşi Kutbeddîn Mevdûd'a: “Eğer onun [Nûreddîn Muhammed] ülkesine yürüyecek veya saldıracak olursan sana zorla mani olurum” diyerek onu Fahreddîn'in ülkesine yapacağı olası bir saldırıdan vazgeçirdiğini belirtir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 267).

teslim olmadı (Süryânî Mihael, 1944: 134; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 64; Willermus Tyrensis, 1994: 31). Babasının ölümü üzerine hâkimiyet sağladığı Haleb'te bulunan Nûreddîn Mahmûd bu durumu haber alır almaz beraberindeki kuvvetlerle harekete geçti (İbnü'l-Adîm, 1996: 329; Bailly, t.y.: II, 335; Maalouf, 1998: 192-193; Morrison, 2005: 48). Nûreddîn Mahmûd yanında bulunan on bin kişilik bir Türk gücü ile Ruha (Edessa)'da bulunan II. Joscelin ve Franklara ani bir baskın yapınca Frank atlıları Türklere karşı duramayarak kaçtılar²⁸ (Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 64-66; Walter-Palmer, 1871: 276). Savaşın sonunda ölü sayısı otuz bin esir edilenlerin sayısı ise kırk altı bin olarak ifade edilmiştir²⁹. Nûreddîn Mahmûd'un hareketini öğrenen II. Joscelin şehri terk ederek Sümeysât (Ebü'l-Fidâ, 1840: 266-267)'a geri dönmek zorunda kaldı³⁰(Süryânî Mihael, 1944: 134-135; Willermus Tyrensis, 1994: 34; İbnü'l-Adîm, 1996: 329; İbn Asâkir, 1997: LVII, 19; Abu'l-Farac, 1987: II, 384; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 66-67; Walter-Palmer, 1871: 276; Merçil, 1991: 222). Nûreddîn şehre girerek yağmaladı³¹ ve halkından çok az bir bölümü dışında geri kalanların büyük bölümünü şehirden kovdu (İbnü'l-Kalânîsî, 1908: 288; İbnü'l-Esîr, 1991: 106; Aynı mlf., 1963: 86-87; Urfalı Mateos, 2000: 300; Turan, 1980a: 160).

Ruha Şehri, II. Joscelin tarafından alındığında kaledekiler Seyfeddîn'e durumu bildirmek ve yardım istemek üzere Musul'a da haber gönderdiler. Gönderilen elçi Musul vilayetine ulaştığı sırada, el-Cezîre'yi ikta almak üzere yola çıkmış bulunan Emîr İzzeddîn Ebû Bekr ed-Dübeysî ile karşılaştı ve Ruha ile ilgili haberi verdi. El-Cezîre'ye gitmekten vazgeçen İzzeddîn, Ruha'ya doğru harekete geçerken Seyfeddîn'e de durumu bildirmek ve ondan yardım istemek üzere haber gönderdi. Emîr İzzeddîn ebu Bekr ed-Dübeysî, Ruha'ya ulaştığı vakit Nûreddîn'in

²⁸ İmâdeddîn Zengî'nin ölümünün doğurduğu kısa süreli otorite boşluğundan yararlanmak isteyen II. Joscelin'in Urfa şehrini alması ve akabinde Nûreddîn Mahmûd'un şehri tekrar geri alması ile ilgili olarak bkz. (Willermus Tyrensis, 1994: 30-35; İbn Kesîr, 1995: XII, 407; İbn Asâkir, 1997: LVII, 19; Demirkent, 1987: II, 253).

²⁹ Süryânî Mihael bu sayıları, ölü otuz bin, esirler on beş bin ve kurtulanların ise bin kadar olduğunu ancak kadın ve çocuklardan kurtulan olmadığını ifade etmiştir. Bkz. (Süryânî Mihael, 1944: 136).

³⁰ Süryânî vekayinameleri II. Joscelin ve Baudouin'in Urfa şehrinden kaçarken beraberinde şehir halkından büyük bir insan kalabalığını da götürdüklerini aktarmışlardır. Aslında onların niyeti bu kalabalık sayesinde Türklerin saldırılarından korunmak idi. Bu büyük kitleyi kendilerine kalkan olarak kullancaklardı. Nitekim bu kalabalığın (kadın, çocuk, genç, yaşlı demeksizin) büyük bir kısmı Türk atlılarının oklarına veya kılıçlarına hedef olarak yok oldular. Bu ölümler arasında Keysun (Maraş) Senyörü Baudouin bile yer alıyordu. Bkz. (Süryânî Mihael, 1944-134-135; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 64-67; Willermus Tyrensis, 1994: 34).

³¹ Urfa, İmâdeddîn Zengî döneminde alındığı vakit iki gün yağmalanmasına izin verilmişti. Ancak bu kez ihanetlerinden dolayı Nureddîn Mahmûd Urfa'yı çok ağır bir şekilde cezalandırmak suretiyle yağmalanmasına da izin verdi. Bkz.(Anonim Süryânî vekayinâmesi, 2005: 68).

şehirde hâkimiyet kurduğunu gördü. Musul'da ordu hazırlayan Seyfeddîn bunu haber alınca harekete geçmekten vaz geçti ve Ruha'nın kardeşi Nûreddîn Mahmûd'un elinde kalmasına itiraz etmedi (İbnü'l-Esîr, 1963: 87; Bezer, 2002: IV, 1304).

Nûreddîn Ruha'yı ele geçirip (İbn Kesîr, 1995: XII, 407; İbnü'l-Adîm, 1996: 329) talan ettiğinde, adet olduğu üzere buradan elde edilen ganimetlerden bir kısmını emîrlere gönderdi. Ganimet gönderilen önemli emîrlere birisi de Zeyneddîn Ali idi.

Nûreddîn Urfa'yı alarak Kuzey Suriye'deki hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Bu durum Şam Atabegliği ve Antakya Prinkepsliği'nin de ona karşı daha temkinli hareket etmesine neden oldu.

Haçlılar, Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un Urfa şehrini geri alma başarısına rağmen 1146 yılında ölen babası İmâdeddîn Zengî gibi başarılı bir devlet adamı olamayacağı kanaatindeydiler. Bundan cesaret alarak İslâm topraklarına karşı saldırıya geçme cüretini kendilerinde buldular. Haçlıların bu teşebbüsleri Haleb Atabegi Nûreddîn'in H. 542/1147-1148 yılında onların denetimindeki topraklara girmesi ve Artah şehri ile Mâbûlâ, Busrafûn, Keferlâsâ (Hamevî, 1977: IV, 470) ve Hâb (İbnü'l-Adîm, 1996: 330; Kök, 2007: XXXIII, 260) kalelerini fethiyle engellendi. Böylece Nûreddîn Mahmûd, babası İmâdeddîn Zengî'den geri kalır bir tarafının olmadığını gösterdi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 113; İbnü'l-Adîm, 1996: 330; İbn Tağrıberdi, 1963: 280; Paine, 2011: 50; Morrison, 2005: 48).

1.3.2. Busrâ Zaferi

Franklar'ın Busrâ'da toplanıp Dımaşk Atabegliği denetimindeki İslâm toprakları üzerine saldırıya geçmeleri üzerine Mucireddîn, Nûreddîn Mahmûd'dan yardım talep etti. Saldırıyı haber alan Nûreddîn Mahmûd 543-1148/1149 yılında Busrâ'ya hareket etti. İki taraf arasında meydana gelen şiddetli savaşın sonunda zafer Müslümanların oldu (Willermus Tyrensis, 1994: 18-24). Yenilgiye uğrayan Franklar Müslümanların kılıçlarından kurtulamadılar. Ölü veya esir olanların dışında savaştan kurtulanların sayısı çok azdı (Willermus Tyrensis, 1994: 15-30). Kesve'de konaklayan Nûreddîn'in huzuruna çıkan Mucireddîn ona saygı gösterip hizmette bulunmayı ihmal etmedi (İbn Kesîr, 1995: XII, 410-411).

1.3.3. II. Haçlı Seferi ve Haleb Atabegliği'nin Tutumu

Stratejik öneme sahip müstahkem Urfa (Ruha) Kalesi ve şehrinin Zengîler tarafından fethedilmesi (1144-1146) Franklar arasında büyük bir üzüntüye yol açtı (Süryânî Mihael, 1944: 139). I. Haçlı seferinde Papa Urbanus'un yaptığı gibi Papa III. Eugenius da yeni bir Haçlı seferi için çağrıda bulundu (Willermus Tyrensis, 1994: 36-37; Runciman, 2008: II, 205-206; Altan, 2003: 10-13; Kök, 2007: XXXIII, 260). Ancak bu çağrı yapılırken Urfa yerine Kudüs'ün adres olarak gösterilmiş olması; Urfa'dan ümidin kesildiğini ve Müslümanların bu başarı ile diğer Haçlı devletleri üzerinde de ciddi bir tehdit oluşturduğunu göstermekteydi (Altan, 2003: 13-14). 1147 yılında başlayıp (Sauvaget, 1963: 43) 1149 yılında sona eren II. Haçlı seferinin öncülüğünü dindarlığı ile tanınan Fransa Kralı VII. Louis (1137-1180) ve tacını Papa'nın temsilcisinin elinden giymiş olan Alman İmparatoru III. Konrad (1138-1152) yapmaktaydılar (Süryânî Mihael, 1944: 139; Willermus Tyrensis, 1994: 37-76; İbnü'l-Adîm, 1996: 330; Kafesoğlu, 1972: 93; Turan, 1980: 92; Lemerle, 1994: 93; Nomiku, 1997: 39; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 64-69; Paine, 2011: 47-49; Hitti, 1959: 182; Morrison, 2005: 48).

İki kralın idaresindeki orduların birbirlerinden ayrı ayrı yol almış olmasını Willermus: *“böylece ordular arasında çatışma olmayacak ve her ordu daha kolaylıkla kendilerinin, atlarının ve diğer hayvanlarının ihtiyaçlarını giderebileceklerdi”* (Willermus Tyrensis, 1994: 39) şeklinde açıklamıştır. Fransa Kralı'ndan önce İstanbul'a varan III. Konrad, Kadıköy'de ordugâh kurdu. Fransız ordularının gelmesini beklemeden ve Bizans İmparatoru Manuel (Magdalino, 1993; Khoniates, 1995: 33-155; Ostrogorsky, 2006: 351-365; Cheynet, 2008: 95-97; Diehl, 2006: 108, 113-115 vd.)'in uyarılarını da dikkate almadan Anadolu içlerinde ilerlemeye kalkıştı. Bu arada Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd adı geçen hükümdarların kalabalık ordularla geldiğini duyar duymaz büyük bir endişeye kapılıp gerekli hazırlıkları yapmak amacıyla kentleri tahkim ettirerek, çevresindeki dost ülkelerden yardım talebinde bulundu. III. Konrad, Anadolu'da Türklerin saldırılarına uğradı ve büyük kayıplar verdi³²(Walter-Palmer, 1871: 279; Abu'l-

³² II. Haçlı seferi sırasında Türkiye Selçuklu Sultanlığı ve Bizans işbirliği yaparak kendileri için tehlikeli gördükleri bu kalabalık Haçlı ordusuna ciddi oranda zayıf verdirdir. VII. Louis, III. Konrad ve ordusunun uğradığı saldırılardan dersler çıkartarak temkinli davranmış olsa da bu saldırılardan kurtulamadı. Louis'in kuvvetleri Laodikeia ve Attaleia arasındaki Kadmos Dağı'nda Türkler tarafından bozguna uğrattılar (Ocak 1148). Bkz. (Cahen, 2102: 32; Barber, 2003: 117; Turan, 1980: 92-93; Morrison, 2005: 47). Süryânî Mihael ise Bizans İmparatorunun

Farac, II,1987: 384; Khoniates, 1995: 44-45; Maalouf, 1998: 194; Morrison, 2005: 47; Sevim, 2014: 15, 125; Cahen, 2012: 32). Bu nedenle İznik'e çekilmek ve Fransız ordusunu beklemek zorunda kalmış olan III. Konrad, Fransa Kralı VII. Louis ile beraber önce Antalya'ya oradan da deniz yoluyla Filistin topraklarına geçti³³(Walter-Palmer, 1871: 279; Kinnamos, 2001: 66; Demirkent, 1997: 109; Sevim, 2014: 15, 125; Altan, 2003: 86-90, 96-97; Cahen, 2012: 32). Avrupa'nın iki güçlü kralının idaresinde başlayan II. Haçlı Seferi'nin gerçekten de Urfa üzerine değil de Dımaşk (Hartmann, 1997: XI, 298-310) üzerine yapılmış olması pek manidardır. İbnü'l-Esîr, Atabekiyye'de Alman Kralı III. Konrad'ın 543/1148 senesinde sayısız Frank'tan müteşekkil büyük bir orduyla Dımaşk'ı³⁴ almak için yola çıktığını ve Şam sahilindeki Franklar'la anlaştığını, ordusunu onlarla takviye edip Dımaşk kentinin önünde karargâh kurduktan sonra şehri 543/1148 tarihinde kuşattığını yazmıştır (İbnü'l-Esîr, 1963: 88-89; İbnü'l-Adîm, 1996: 330; Süryânî Mihael, 1944: 140; Maalouf, 1998: 195).

Abu'l-Farac ise İtalya'dan birçok ordunun geldiğini ayrıca Alman Kralı III. Konrad'ın doksan bin atlı, Fransız kralı VII. Louis'in elli bin atlı ve sayısız piyade ile geldiklerini³⁵, Bizans imparatoru I. Manuel (1143-1180)'in ise onlara verdiği söze sadık kalmayarak, görevlendirdiği rehberlerin onları Türkler'in rahatlıkla baskın yapabilecekleri bölgeye getirdikten sonra terk edip kaçtıklarını, (Willermus Tyrensis,

Konstantinopolis'e gelen Frankların Grek İmparatorluğuna göz dikeceğinden ve onların elinden alacağından korktuğu için Türklerle anlaştığını ve türlü oyunlarla onları geciktirip zayıflattığını yazmıştır. Bkz. (Süryânî Mihael, 1944: 139). Şayet bu yazılanlar doğru ise o zaman şöyle bir sonuca varmak mümkündür. Bizans İmparatorluğu düşman bildiği Türk ve İslam dünyasına karşı yardım ve imdat istediği Franklar'dan beklediği sıcak ilgi ve samimiyeti görememiştir. Bu durum onun pişmanlığının bir ifadesi ve Türk-İslam dünyasını ehven-i şer olarak görüp yakınlaştığını bunun sonucu olarak ise zaman zaman anlaşmalar akdettiğini göstermektedir. Bizans imparatorunun böyle davranmasının bir sebebi de Frankların verdikleri sözlere sadık kalmayışları idi. Çünkü aldıkları yerleri Bizans'a teslim etmeleri gerekirken bunu yapmamış ve buralarda kendi hâkimiyetlerini tesis etmişlerdi. Üstelik bununla yetinmeyip zaman zaman sınırlarını kuzey yönünde genişletme arayış ve teşebbüslerinde de bulunmuşlardı.

³³ Fransa Kralı Antakya'ya Mart 1148'de vardığında büyük miktarda paralar harcadığından Tapınak şövalyelerinden borç istemek durumunda kalmıştı. Anonim Süryânî Vekayinamesi de benzer bir anlatım ile Bizans İmparatoru'nun bilerek Haçlıları yanlış yollardan sevk ederek Türklerin saldırılarına maruz bırakıldığını ifade etmiştir. Karşılaştırma için bkz. (Barber, 2003: 118; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 69).

³⁴İbnü'l-Esîr, Dımaşk ifadesi yerine İslam ülkeleri şeklinde yazılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 119).

³⁵ Süryânî Mihael, bu sayıyı Konrad'ın dokuz yüz bin, Louis'in beş bin asker ile geldiğini aktarmıştır. Anonim Süryânî Vekayinamesi, her iki kralın idaresindeki ordunun sayısı hakkında üç yüz doksan beş bin rakamını ifade etmiştir. Bunların ne kadarının süvari veya piyade oldukları hakkında bilgi vermemiştir. Willermus ise Konrad'ın ordusunun hafif süvari, yayalar ile sivillerin dâhil edilmeden sadece zirhli birliklerin sayısının yetmiş bin olduğunu; Louis'in de ordusundaki asker sayısının da yetmiş bin askerden müteşekkil olduğunu aktarmıştır. Krş. için bkz. (Süryânî Mihael, 1944: 139; Willermus Tyrensis, 1994: 41; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 69). Ancak diğer kaynakların verdiği rakamlar ve gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda bu sayının çok tutarlı olmadığı ve gereğinden fazla mübalağalı olduğu anlaşılmaktadır.

1994: 42-44) böylece yollarını kaybeden Frankların dağlarda aç ve perişan bir şekilde dolaştığını ve Türklerin saldırılarıyla büyük oranda imha edildiklerini ifade etmiştir³⁶. III. Konrad ölümden kurtulan az sayıdaki asker ve komutanlarıyla İznik şehrine varmayı başardı. Fransa Kralı VII. Louis ise İstanbul'dan sonra Anadolu yakasına geçip İznik yakınlarında ordugâh kurdu. Burada III. Konrad'ın başına gelenlerden haberdar oldu. Daha sonra III. Konrad ile vardıkları anlaşma gereği ordularını birleştirip İzmir'e vardılar. III. Konrad burada Fransızlar'dan ayrılıp İstanbul'a dönerek ilkbaharı burada geçirdi (Willermus Tyrensis, 1994: 48-50). Fransızlar, krallarının idaresinde Menderes Vadisi'ni geçip Denizli'ye ulaşarak ihtiyaç duydukları yiyecek ve malzemeyi temin ettikten sonra yollarına devam ettiler. Ancak yüksek dağların arasında dar bir geçitte kuvvetlerinin birbirinden kopmuş olduğunu gözden kaçırmayan Türkler'in saldırısıyla çok azı canını kurtarabildi. Bundan sonra yollarına devam ederek zor da olsa Antalya'ya varabildiler. VII. Louis kendisine en yakın komutanları ile beraber deniz yoluyla hareket ederek Süveydiye Limanı'na vardı. Burada Antakya Prinkepsi Raimond ve maiyeti tarafından saygıyla karşılandı. III. Konrad ise ilkbaharla birlikte Bizans'tan temin ettiği gemilerle önce Akka Limanı'na demir attı daha sonra da Kudüs'e gitti (Morrison, 2005: 47). Anonim Süryânî Vekayinâmesi ise her iki kralın Anadolu'nun içlerinde uğradıkları hezimetten sonra yanlarındaki az sayıda asker ile deniz kıyısına vardıklarını, oradan Attaleia (Antalya)'ya geçip deniz yoluyla Antakya'ya hareket ettiklerini yazmıştır (Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 69). Ayrıca Almanya Kralı III. Konrad'ın yanında bulunan az sayıdaki yakın adamıyla kaçarak Kudüs'e vardığını eklemeyi de ihmal etmemiştir. III. Konrad, Kudüs'te birkaç gün istirahat ettikten sonra emrinde on bin atlı ve altmış bin piyade ile Şam'a doğru harekete geçti. Buna karşılık Müslümanların Şam'da yüz otuz bin kişilik Türk ve Araplardan müteşekkil ordusu bulunmaktaydı (İbnü'l-Kalanisî, 1897: 298; İbnü'l-Esîr, 1963: 89; Abu'l-Farac, 1987: II, 384-385; İbn Kesîr, 1995: XII, 411; Alptekin, 1985: 138; Aynî, İkdu'l-Cumân, (Yazma nüsha), XII, 179).

³⁶ Willermus, Bizans İmparatoru Manuel'in ihanetinin sebebini, Alman Kralı'nın kendisini Roma İmparatoru olarak ilan etmiş olmasından kaynaklandığını çünkü Bizans İmparatoru'nun böyle bir rekabeti hazmedemediğini belirtmektedir. Willermus ordudaki birliklerde bulunanların verdikleri kesin rakamlara göre Konrad'ın ordusundan sağ kalanların sayısının "onda bir" olduğunu ifade etmiştir. Bkz. (Willermus, 1994: 45-47).

Kral VII. Louis Süveydiye Limanı üzerinden³⁷ Suriye'ye vardığı vakit Antakya Prinkepsi Raimond tarafından Antakya'da çok iyi bir şekilde karşılandı. Raimond'un bu ilgisinin sebebi VII. Louis'i Müslümanlara karşı gerçekleştireceği bir sefere ikna etmek idi. Çünkü Nüreddîn Mahmûd'un Urfa ve Hama arasındaki bölgeyi hâkimiyet altına alarak güçlenmesinden endişelenmekteydi. Müslümanların saldırısına uğradığı takdirde Bizans'ın yardımını zamanında alamayabilirdi. Bizans yetiştirilebile bu yardım karşılıksız olmazdı. Bizans baskısı daha da artabilir veya Bizans'a daha sıkı bağlarla bağlanması gerekebilirdi. Bu nedenle Kral VII. Louis idaresindeki bu büyük güçten yararlanmak gerekirdi. Nüreddîn Mahmûd ona karşı saldırıya geçmeden önce kendisi Haleb'e karşı harekete geçmeliydi.

Antakya Prinkepsi Raimond'un dışında ince hesap yapanlar arasında Kont II. Joscelin ve Trablus Kontu Raimond da vardı. II. Joscelin, Urfa'yı geri almak beklentisi içinde iken, Trablus Kontu Raimond ise Montferrant'ı geri almak için VII. Louis'den yardım talebinde bulunmaktaydı. Kudüs asilzadeleri ise Fransa Kralı VII. Louis ile Alman İmparatoru III. Konrad'ı, Dımaşk'ın sahip olduğu verimli toprakları ve yakın zamanda uğradıkları yenilginin izlerini silmek istedikleri için burayı kuşatmaya teşvik ettiler (Willermus Tyrensis, 1994: 57, 60; Runciman, II, 2008: 233-234).

Bu durum Haçlıların bireysel düşüncelerle, şahsi menfaat ve duygularla hareket ettiğini gösteren önemli kanıtlardandır.

Esasen Dımaşk'ın üzerine yürüme kararı, Kudüs Kralı III. Baudouin'in ev sahipliğinde III. Konrad, VII. Louis ve diğer Haçlı liderlerinin katıldığı Akka yakınlarındaki Palma toplantısında 24 Haziran 1148 (Demirkent, 1997: 111)'de verilmişti³⁸(Barber, 2003: 119; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 70). Bu kararın alınmasındaki amaç Mısır ve Afrika Müslümanları'nın Kuzey Suriye ve doğudaki Müslümanlar ile temasını kesmek içindi. Oysaki bu kararla, Haçlılar'ın bölgedeki İslam devletlerine karşı dostluk ilişkilerini geliştirebilecekleri Tuğtekinliler ile ilişkileri bozulmuş ve bölgede Nüreddîn'e karşı denge unsuru denilebilecek bir müttefikten yoksun kalmıştır (Runciman, 2008: II, 234; Demirkent, 1997: 111-112).

³⁷ Ali Sevim, Antalya'da bir araya gelen Fransa Kralı VII. Louis ve Alman Kralı III. Konrad'ın buradan deniz yoluyla hareket edip Akka ve Kudüs Krallığı'na ait limanlardan Nisan 1148 tarihinde karaya çıktıklarını yazmıştır. Bkz. (Sevim, 2014: 14).

³⁸Akkâ'daki toplantı ve buradaki tartışmalara katılan iki önemli isim de Tapınak şövalyeleri ve hayırseverlerin üstatları Craonlu Robert ve Le Puy'lü Raimond'dur. Bkz. (Barber, 2003: 119).

Freising Piskoposu Otto (Alman Kralı III. Konrad'ın üvey kardeşi), III. Konrad'ın Kudüs'te Tapınak Şövalyeleri'nin sarayında birkaç gün kaldığını ve Akkâ toplantısından çıkan Şam üzerine yürüme kararının aslında Kudüs'te Tapınak Şövalyeleri'nin sarayında alınan bir kararın neticesi olduğunu ifade etmiştir (Barber, 2003: 119).

Alman Kralı III. Konrad ordusunun büyüklüğüne ve Suriye Frankları'na güvenerek Müslüman ülkeleri ve Dımaşk'ı kolayca ele geçireceğinden hiç şüphe etmiyordu. Franklar'ın en kalabalık ve en geniş ülkesine sahip olan Alman Kralı III. Konrad, idaresindeki kuvvetlerle Dımaşk'ı kuşattığında burası Mucîreddîn Abak b. Muhammed b. Börî b. Tuğtekin'in idaresinde idi. Ancak yönetimde söz sahibi değildi. Şehrin hâkimiyeti ve ordunun denetimi Mucîreddîn Abak'ın dedesinin memlûkü Mu'ineddîn Üner (İbnü'l-Esîr, 1963: 88) 'in elindeydi. Mu'ineddîn Üner, kaynaklarda akıllı, dindar ve güzel ahlaklı bir idareci olarak tanımlanmıştır (İbnü'l-Esîr, 1963: 88; İbnü'l-Esîr, 1991: 119-120; İbn Hallikân, 1968: I, 297; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 20; Merçil, 1991: 217; Paine, 2011: 50).

Franklar 24 Temmuz 1148³⁹ tarihinde Dımaşk'ı kuşatıp saldırıya geçtiklerinde Dımaşk'ın müdafaası Mu'ineddîn Üner tarafından gerçekleştirildi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 120; İbn Kesîr, 1995: XII, 411; 120; Barber, 2003: 120; Demirkent, 1997: 112).

Mu'ineddîn Üner, Selçukluların Anadolu'da Haçlılar'a ciddi kayıplar verdiğini düşündüğünden onların böyle bir durumda Dımaşk'a saldırmabileceğine ihtimal vermemişti. Fakat beklenmedik bu Haçlı saldırısı karşısında kendisine bağlı yerlerin hâkimlerine yardım çağrısında bulundu. Ayrıca Zengîlerin Haleb Kolu'nun yöneticisi Nûreddîn Mahmud'dan da gönderdiği bir elçi aracılığıyla yardım istedi (Demirkent, 1997: 112; Paine, 2011: 50).

Dımaşk ordusu ve şehir halkının Haçlıları el-Mizza Köyü denilen yerde durdurma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı⁴⁰. Dımaşk ordusu surların arkasına

³⁹ Ermeni Vakanüvis Hetum, Dımaşk kuşatmasının tarihini 596 (15 Şubat 1147-12 Şubat 1148) olarak vermiştir. Bkz. (Hetum, 1946: 4).

⁴⁰ Frankların Dımaşk kuşatmaları sırasında şehri savunmak için çıkanlar arasında bulunanlardan tanınmış kişilerden birisi de Malikî Mezhebî'nin büyük fakihî Huccetüddîn Yusuf b. Zinas, El-Ferdelavi el- Mağribî idi. Yeşil Meydan (Meydanü'l-Ahdâr)'da konaklayan Franklara karşı, şehir halkı karşı koymada yetersiz kaldı. Mu'ineddîn, Musul Atabegî Seyfeddîn'e gönderdiği mesajında ona, karşı karşıya buldukları tehlikenin büyüklüğünden bahsederek bir an önce yardıma gelmesini istemişti⁴⁰. Bu tehlikeyi haber alan Seyfeddîn bir taraftan ordusunu toplamış diğer taraftan da orduyu yeni askerlerle takviye edip Hıms kentine doğru hareket etmişti. Seyfeddîn, Mu'ineddîn'e gönderdiği mektupta ülkesinde eli silah tutan herkesle birlikte gelmekte olduğunu ancak ordusu Franklar karşısında zor durumda kalıp yenildiği takdirde Dımaşk'a sığınabilmesi için Dımaşk'ın vekilleri ile askerlerinin elinde olması gerektiğini aksi durumda hiçbirinin ülkelerinin uzaklığı nedeniyle selamete olamayacağını o zaman Franklar'ın Dımaşk'ı ve diğer yerleri ele geçirebileceğini söylemiştir. Bu

çekilirken Haçlı askerleri Barâ Suyu kenarına kadar vararak şehir surlarının altındaki Rabva'ya girişi denetim altına almayı başardılar. Haçlılar karşısında halkın düşmüş olduğu endişe ve korku Mu'ineddîn Üner tarafından çağrılan yardımcı kuvvetlerin zamanında yardıma yetişmeleriyle sonlandı ve karşı taarruza geçilerek Haçlılar uzaklaştırıldılar. Dımaşk ordusunun art arda gerçekleştirdiği saldırılar (Demirkent, 1997: 112; Paine, 2011: 50) ve Mu'ineddîn Üner'in Haçlı reislerine rüşvet⁴¹ vermesi neticesinde (Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 70) Franklar ordugâhın yerini kuşatmaya müsait olan güneyden, surların en güçlü olduğu doğu tarafına aktarmak gibi bir hataya düştüler (Walter-Palmer, 1871: 283). Ayrıca Dımaşk'ın alındıktan sonraki durumu ile ilgili Franklar arasındaki münakaşaların sebebiyet verdiği kavgalar ve Nüreddîn Mahmûd ile Seyfeddîn Gâzî'nin ayrı ayrı ordularıyla yaklaşmakta oldukları (İbnü'l-Adîm, 1996: 330; Demirkent, 1997: 112; Maalouf, 1998: 196) haberleri üzerine III. Konrad ve Kral VII. Louis bölgedeki Haçlıların desteğinden yoksun bir şekilde bu kuşatmayı devam edemeyeceklerini bildiklerinden kuşatmaya son verip geri çekildiler⁴² (1148) (Abu'l-Farac Tarihi, 1987: II, 384-385;

nedenle Franklarla karşılaşmamı ve savaşmamı istiyorsan kenti benim güvendiğim kişiye teslim edersin demiştir. Seyfeddîn Franklar'a karşı zafer kazandığı vakit Dımaşk'ı almayacağına da söz vermiştir⁴⁰. Ayrıca düşmanları oradan def olup gidene kadar orada kalacağını onlar gider gitmez ülkesine döneceğini de bildirme ihtiyacı hissetmiştir. Mu'ineddîn, bütün söylenenlere rağmen Franklar'ın durumunu gözden geçirmek üzere onu oyaladı. Seyfeddîn batılı Franklara gitmedikleri takdirde onları hedef alacağını bildirmek üzere elçi gönderdi. Mu'ineddîn de onlara gönderdiği benzer içerikteki mektubunda: “ Doğunun hükümdarı beraberinde kendilerine güç yetiremeyeceğiniz askerleriyle gelmiş. Eğer çekip giderseniz size dokunulmayacak. Aksi takdirde kenti ona teslim edeceğim” demişti. Ayrıca Şam Frankları'nı da batılı Franklardan korkutmak için gönderdiği elçi aracılığıyla kendilerinin iki kötü durumla karşı karşıya olduklarını belirtmişti. Birincisi Franklar'ın Dımaşk'ı ele geçirmeleri durumunda, ülkenin ellerinde kalmasına izin vermeyecekleri, ikincisi ise kendisi Dımaşk'ı Musul Atabegi Seyfeddîn'e teslim ettiği takdirde Haçlıların onun Beytü'l-Makdis'i ele geçirmesine mani olamayacaklarıdır. Bu nedenlerden ötürü Alman Kralı'nı Dımaşk'tan uzaklaştırmalarını ve bunun karşılığında kendilerine Banyas'ı vermeyi vaat etmişti. Mu'ineddîn'in sözüne güvenilir biri olduğunu bildiklerinden Alman Kral'ı ile bir toplantı yaparak onu Seyfeddîn'den, ordusunun büyüklüğünden ve destekçilerinin çokluğundan bahsederek korkuttular. Seyfeddîn, Dımaşk'ı ele geçirdiği takdirde sahilde tutunabilecekleri bir yerlerinin kalmayacağını anlatarak Alman Kralı'nın Dımaşk'tan ayrılmasını sağladılar. Alman İmparatoru Konrad ve ordusu deniz yoluyla ülkelerine döndüler (İbnü'l-Esir, 1991: XI, 119, 120, 121; Abu'l-Farac, 1987: II, 385; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 20 İbn Kesir, 1995: XII, 412; Alptekin, 1985: 138-140).

⁴¹Kudüs Kralı Baudouin, III. Konrad ve VII. Louis'in Şam'ı alma başarısını gösterdikten sonra kendi topraklarının onların hedefi haline gelebileceğini düşündüğünden muhasara altındakilerle kralları uzaklaştırma karşılığı yüzbin altın dinar istedi. Anlaşmanın sağlanması üzerine kralları güneyden şehrin daha muhkem olan doğu tarafına geçmeye ikna etti. Bu durumu öğrenen iki kral Kudüs Kralı'na kızıp kuşatmayı terk ederek Akra'ya gittiler. Daha sonra her iki kral ülkelerine döndüler. Bkz. (Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 70).

⁴²Haçlılar'ın Dımaşk'ı kuşatmasının başarısızlık sebepleri doğu ve batı kaynaklarında farklı şekillerde aktarılmıştır. Barber, başarısızlığın sebebini şehri kuşatan Haçlı kuvvetlerinin batı yönündeki kuvvetlerinin önemli bölümünü doğu yönünde kaydırmasına ve bu arada levazım sorununu önemsememesine bağlamaktadır. Bunun dışında söylendiği gibi dikkate değer bir ihanetin söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Bkz. (Barber, 2003: 120-122).

Ebu'l-Fidâ, 1325: III, 20; İbn Kesîr, 1995: XII, 411; Runciman, 2008: II, 234-236; Hitti, 1959: 182-183; Erer, 2002: 47).

Dımaşk kuşatmasının başarısızlığı tarafların birbirlerini suçlamalarına yol açtı. Kimileri Tapınak Şövalyelerini el altından şehirdekilere yardım ulaştırmakla suçlarken kimileri ise daha önceleri belli yardımlar karşılığında Mu'îneddîn Üner'den hediyeler alan doğudaki Haçlıları suçladı (Barber, 2003: 120-121).

Bütün bu tartışma ve karşılıklı suçlamalar dikkate alındığında kimsenin başarısızlığı üstlenmek istemediği anlaşılmaktadır. Çünkü bu başarısızlığın bir itibar kaybı anlamına geldiğini taraflar çok iyi bilmekteydiler. Esasında olayların kapsamlı bir tahlili yapıldığında III. Konrad ve beraberindekilerin Dımaşk önlerinden asıl çekilme nedeninin Hıms'a varmış olan Nûreddîn tehlikesi ve onunla anlaşma şartlarını müzakere eden Mu'îneddîn Üner'in mahirane diplomasisinin bir sonucu olduğu görülecektir. Yardıma gelen Nûreddîn Mahmûd, Mu'îneddîn Üner'den askerlerinin karşılaşacağı beklenmedik bir tehlike karşısında Dımaşk'a girmesine izin vermesini istedi. Nûreddîn'in bu tehlikeli teklifi karşısında bir taraftan zaman kazanmaya çalışan Mu'îneddîn Üner, öte taraftan Franklara haber gönderip çekilmedikleri takdirde Dımaşk'ın Nûreddîn Mahmûd'un eline geçebileceğini söyledi. Ayrıca böyle bir durumda onların sahil bölgelerinde bile yaşamalarının zorlaşabileceğini de ekledi. Mu'îneddîn Üner'in mesajını alan Franklar korkuya kapılarak çekildiler⁴³(Runciman, 2008: 235-236; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 20; Morrison, 2005: 47).

Alman Kralı III. Konrad, Dımaşk muhasarasını terk ettikten sonra bu bölgede daha fazla zaman kaybetmeden Akka Limanı'ndan yola çıkıp Selanik'e oradan da İmparator Manuel'in daveti üzerine İstanbul'a gitti (Demirkent, 1997: 114). Burada Bizans imparatoru ile Sicilya Kralı II. Roger'e karşı bir ittifak sağladı. Buna karşılık Fransa Kralı VII. Louis ise bir süre daha bölgede (Filistin) kaldı. VII. Louis, Bizans İmparatoru'na olan kızgınlığı ve Antakya Prinkepsi Raimond ile aralarının açılmış olması nedeniyle III. Konrad'ın yaptığının tersine Sicilya Kralı Roger ile Bizans'a

⁴³İbnü'l-Kalanisi, Franklar'ın korkuya kapılıp çekilmesini Müslüman ordularının yaklaşmasına bağlarken, İbnü'l-Esîr ise Mu'îneddîn Üner'in bölgedeki Frankları daha önceden bilgilendirerek Alman İmparatoru III. Konrad ile aralarına nifak tohumları ekmesine bağlamaktadır. Süryanî Mihael de Dımaşklılar'ın Kudüs Kralı III. Baudouin'e: "Bu büyük kral bu şehre hâkim olduktan sonra seni Kudüs'te bırakacağını hatırlıdır çıkar. Biz senin için bunlardan daha menfaatliyiz. Krallığını muhafaza etmek için bizden para al ve bunları denizin öte tarafına yolla " dediklerini aktarmıştır. Bkz. (İbnü'l-Kalanisi, 2015: 166-167; Süryânî Mikhail,1944: 140; İbnü'l-Esîr, el-Kamil, 469 vd.).

karşı ittifak yaptı. 1149 yılının yazında bir Sicilya gemisiyle ülkesine dönerken III. Konrad da ondan önce kışın sonlarında ülkesine döndü (Runciman, 2008: 236-237; Paine, 2011: 50-51).

Şam Emîri Mu'ineddîn Üner, şehri kurtarmak amacıyla Küdüs Kralı III. Baudouin'e hitaben bir mektup yazdı ve beraberinde altın suyuna batırılmış sahte dinarlar gönderdi. Mu'ineddîn Üner, Taberiye (Tomar, 2010: DİA, XXXIX, 323-324) hâkimine de benzer paralardan göndermişti. Alman Kralı III. Konrad'ın ayrılmasıyla Mu'ineddîn söz verdiği gibi Banyas (Ebu'l-Fidâ, 1840: 248-249) Kalesi'ni Haçlılara teslim etti (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 20; İbn Kesîr, 1995: XII, 412). Banyas Kalesi (Ebu'l-Fidâ, 1840: 254-255), Nûreddîn Mahmûd b. Zengî onu feth edene kadar Franklar'ın elinde kaldı (İbnü'l-Esîr, 1963: 89).

İki büyük kralın idaresinde Avrupa'dan, Urfa'nın kurtarılması umuduyla II. Haçlı Seferi'ne çıkan Frankların bu umudu deyim yerindeyse dört günlük Dımaşk kuşatması ile yok oldu.

Runciman'ın Willermus Tyrensis'e dayandırarak (Willermus Tyrensis, XVII, 6, 767 vd.) verdiği bilgiye göre Mu'ineddîn Üner sadece Nûreddîn Mahmûd'tan yardım istemiş gibi görünmekte ve Seyfeddîn Gâzî'nin isminden bahsedilmemektedir. İbnü'l-Esîr'de ise bu durum tam tersi bir şekilde verilmiştir. Haleb Zengîlerinin hükümdarı Nûreddîn Mahmûd'un adından ziyade Musul Atabegi Seyfeddîn Gazî'nin adı geçmektedir. İbnü'l-Esîr'e göre asıl yardıma gelen kişi Seyfeddîn Gâzî'dir. Ebu'l-Fidâ ise yardıma gelen Musul Atabegi Seyfeddîn Gâzî'nin kuvvetlerinin dışında Nûreddîn Mahmûd'un da kuvvetleriyle onun yanında yer aldığını belirtmiştir (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 20).

Birbiri ile çelişen bu bilgilerde bir kopukluk vardır. Muhtemelen Mu'ineddîn her iki kardeşe de çağrıda bulunup yardım istemiştir. Ancak olayı aktaran müellifler kendilerini hangi kardeşe daha yakın hissetmişler ise onun ismini ön plana çıkarmışlardır. Kaynakların verdikleri bilgiler değerlendirildiğinde hem Nûreddîn Mahmûd hem de Seyfeddîn Gâzî'nin yardıma gittikleri anlaşılmaktadır. Zaten İbnü'l-Adîm, iki kardeşin Hıms'ta bir araya geldiğini aktarmıştır (İbnü'l-Adîm, 1996: 330). Seyfeddîn Gazî'nin büyük kardeş olması nedeniyle iki ordunun onun komutasında hareket etmiş olması mümkündür. İbn Kesîr de Mu'ineddîn'in iki kardeşe çağrıda bulunduğunu adı geçen iki kardeşin ve kendilerine katılan diğer

hükümdarların katılımıyla oluşan yetmiş bin kişiden oluşan bir ordunun başında harekete geçtiklerini aktarmıştır (İbn Kesîr, 1995: XII, 411). Toulouse Kontu Alfonso (İbnü'l-Esîr, 1991: IX, 121)'nun oğlu Bertrand⁴⁴, Alman Kralı III. Konrad ile birlikte, II. Haçlı Seferi münasebetiyle, Şam'a doğru harekete geçip el-Azime (Arime/Ureyme)'yi Trablus Kontu II. Raimond'un elinden aldığı anda bundan sonraki hedefinin Tarablus olduğunu açıkça ortaya koydu. Nûreddîn Mahmûd, Mu'îneddîn Üner ile Baalbek (Ebu'l-Fidâ, 1840: 254-255; Benjamin ve Petachia, 2009: 62-63)'te bir araya gelerek (İbnü'l-Adîm, 1996: 330) Bertrand'ın bulunduğu el-Urayma üzerine yürüdü. Bu sırada Hıms'ta bulunan Musul Atabegi Seyfeddîn Gâzî'ye de haber gönderip yardım istedi (Ebî Şâme, 2002: 209-211; İbnü'l-Adîm, 1996: 331).

Dımaşk kuşatmasının başarısızlığının en önemli sonuçlarından biri de Türk ve İslâm dünyasının karşısında yetersiz kalarak Haçlı Seferlerine sebep ve destek olan Bizans'ın batı dünyası ile arasındaki uçurumun büyümüş olmasıydı. Çünkü Batılıların bundan sonra Bizans'ı ihanetle suçlamaları ve daha sonra yapacakları seferlerde Müslümanlar ile birlikte Bizans'ı hedef almaları bunun en iyi göstergesiydi⁴⁵.

1.3.4. Urayma Kalesi'nin Fethi

Franklar, Dımaşk'ı muhasara altına aldıkları sırada, Mu'îneddîn Üner, Zengîlerin Haleb Kolu'ndan yardım istemişti. Haçlılara kuşatmayı kaldırmadıkları takdirde Dımaşk şehrini Haleb Zengîleri'nin hükümdarı Nûreddîn Mahmûd'a teslim edeceğini söyleyerek böylece onları daha büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalacakları yönünde tehdit etmişti. Takip ettiği bu isabetli politika sayesinde Haçlılar kuşatmayı kaldırmışlardı (İbnü'l-Esîr, 1991, XI, 120,121).

Franklar, Dımaşk kuşatmasından vazgeçip ayrıldıktan sonra Mu'îneddîn Üner Baalbek (Ba'lebek)'e gitti. Seyfeddîn ile bir arada bulunan Nûreddîn Mahmûd'a

⁴⁴ Anonim Süryânî Vekayinamesi, Alfonso'nun eşi, ailesi ve yanındaki bin kişiden oluşan bir süvari gücüyle deniz yolundan Akra'ya geldiğini fakat Trablus kontunun akrabası olan ve topraklarına göz dikmiş olan Alfonso'yu zehirleyip ortadan kaldırdığını aktarmıştır. Bkz. (Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 69-70).

⁴⁵ İkinci Haçlı seferinin başarısızlığı üzerine Doğudaki Haçlılar ile Kralların idaresinde Batıdan gelen Haçlılar arasında karşılıklı suçlamalar yapılmıştı. Ancak bu suçlamalar sadece bununla sınırlı değildi. Batıdan gelen Haçlılar Doğu Haçlılarının yaşam tarzıyla da değişim geçirdiğini ve Müslümanlarla bir taraftan savaşırken öte taraftan ticari ve kültürel ilişkiler kurduklarını söyleyerek itham etmişlerdi.

yanına gelmesi için mektup yolladı. Nûreddîn Mahmûd, Mu'îneddîn ile Baalbek'te bir araya geldiği sırada onlara Trablus'un hâkimi Kums (Trablus kontu II. Raimond)'un mektubu ulaştı. Mektubunda onlardan el-Urayma Kalesi (İbnü'l-Esîr'de el-Azime olarak geçmektedir)'ne yönelip onu Franklar'dan almalarını istiyordu (İbnü'l-Esîr, 1963: 90; İbnü'l-Adîm, 1996: 330-331; Ebî Şâme, 2002: 209; Gök, 2013: 72-73).

Bu yardım isteğinin sebebi ise Toulouse Kontu İspanyol Alfonso⁴⁶'nun oğlu Bertrand'ın, Alman Kralı Konrad ile birlikte Şam'a doğru harekete geçip Urayma'yı Trablus kontu II. Raimond'un elinden aldıktan sonra Tarablus'u da ondan alacağını açıkça ortaya koymuş olmasıydı⁴⁷.

Nûreddîn Mahmûd, Mu'îneddîn Üner ile Baalbek'te bir araya gelerek Func'un bulunduğu Urayma üzerine yürüdü. Bu sırada Hıms'ta bulunan Musul Atabegi olan ağabeyi Seyfeddîn'e de haber vererek yardım istemeyi ihmal etmedi. Seyfeddin Gazî de Cezîretü İbn Ömer ve diğer bazı yerleri kendisine ikta etmiş olduğu Emîr İzzeddîn Ebû Bekr ed-Dubeysî'nin kumandasında büyük bir orduyu yardıma gönderdi⁴⁸. Müslümanlar, Func'ın savunup koruduğu kaleyi önce kuşattılar daha sonra saldırıya geçtiler (H. 543/1148-1149). Nûreddîn'in beraberindeki delicilerin (nakkâblar)⁴⁹ harekete geçip suru delmeleri üzerine Franklar boyun eğip teslim oldular⁵⁰. Kaleyi ele geçiren Müslümanlar içeridekilerin büyük bölümünü kılıçtan geçirirken, aralarında Alfonso'nun oğlu ve annesinin de bulunduğu (İbnü'l-Kalanisi, 2015: 168; İbn Asâkir, 1997: LVII, 121) çocuk, kadın ve erkeklerden oluşan birçok kişiyi ise esir aldılar. Kaleyi yağmaladıktan sonra yıkıp Seyfeddîn'in yanına geri döndüler (İbnü'l-Esîr, 1963: 90; İbnü'l-Adîm, 1996: 331; Gök, 2013: 73).

Bu olaydan sonra Nûreddîn Mahmûd Haleb'e, Mu'îneddîn Üner Dimaşk'a Seyfeddîn ise Hıms'a döndü (İbnü'l-Esîr, 1991: 122; İbnü'l-Esîr, 1963: 90; İbn Kalanisî, Zeylu Tarihi Dimaşk: 300-301; Ebî Şâme, 2002: 209-211; Stevenson, 1968: 159-162; Alptekin, 1985: 141; Gök, 2013: 73).

⁴⁶ Elfunş/Elfuniş/Func, Arapça telaffuzdur. Aslında burada İspanyol Alfonso kastedilmektedir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: IX, 121).

⁴⁷Bertrand, Trablusşam'ı Müslümanlar'ın elinden alan Frank krallarından Alfonso'nun oğludur (İbnü'l-Kalanisî, 2015:168; İbnü'l-Esîr, 1991: 121;İbnü'l-Adîm, 1996: 330).

⁴⁸ İbnü'l-Kalanisî Seyfeddîn'in gönderdiği askeri yardımın miktarını yaklaşık bin kadar süvari olarak ifade etmektedir. Bkz. (İbnü'l-Kalanisî, 2015: 168).

⁴⁹ Deliciler, kale surlarını delme görevine sahip bir askeri birlik.

⁵⁰ Funş'un oğlu kaleyi kaybedince: "Deve kuşu iki boynuz umuduyla çıktı fakat kulaksız döndü" darb-ı meselini dillendirmiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 121, 122).

Urayma Kalesi'nin fethinden önce de Dımaşk'ın Frank ve Haçlılara karşı savunulmasında birlikte hareket eden Musul Atabegi Seyfeddîn Gazî ve Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmud burada da aynı birlikteliği sergileyerek düşmanlarına karşı birlik olduklarının mesajını en iyi şekilde vermişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 120,121, 122;Gök, 2013: 73).

1.3.5. Yağra Zaferi

Haleb Atabegliği, Haleb üzerine yürümek isteyen Haçlılara karşı Atabeg Nûreddîn Mahmûd idaresindeki orduyla harekete geçti ve onları Suriye'de Yağra denilen yerde mağlup etmeyi başardı (H.543/1148-1149). Savaşın sonucunda pek çok kayıp veren Haçlıların önde gelen reislerinden bir grubu da esir alındı. Haleb Atabegliği bu savaşın sonunda elde edilen ganimet ve esirlerden bir kısmını Musul Atabegi Seyfeddîn'e, Abbasi Halifesi ve Sultan Mes'ûd ile diğer bazı kimselere gönderdi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 123; Ebû Şâme, 2002: 211-213; Alptekin, 1985: 143; Gök, 2013: 73).

İbnü'l-Esîr ve birçok İslam tarihçisinin verdiği bilgiye (İbnü'l-Kalanisî hariç) karşılık Anonim Süryânî Vekayinamesi'nde olaylar daha başka şekilde aktarılmaktadır. Buna göre; Nûreddîn Mahmûd ordusunu toplayarak Antakya toprakları içinde bulunan Yağra'yı kuşattı. Bu sırada Cebele'de bulunan Yağra hâkimi güçlerini toplayıp Türklere bir baskın yaparak onları yendi. Nûreddîn Mahmûd iki yüz kişi ile Haleb'e kaçmayı başarırken savaş meydanında ordusundan bin kişinin cansız bedeni geride kaldı. Anonim Süryânî Vekayinâmesi bu savaşın sonucunda Nûreddîn Mahmûd'un çadırı, altın ve gümüşler, yanındaki kadın ve erkek köleleleri, şarkıcı kızlar ve çalgıcıları ile müzik aletlerinin de Frankların eline geçtiğini ve bunları Antakya'ya götürdüklerini aktarmıştır. Bu anlatıma ek olarak Antakya'da Frankların hizmetinde bulunan ve Nûreddîn'e kızgın olan Ali b. Vefâ adındaki bir Arab'ın da bu savaşta yer aldığını belirtmiştir (Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 71-72).

1.3.6. Tell-İnnib Zaferi ve Antakya Prinkepsi'nin Öldürülmesi

Nûreddîn Mahmûd Sincâr sorununu halledip elde ettiği mal ve hazine ile güçlendikten sonra Antakya Prinkepsliği topraklarına yöneldi. 544/1149 yılında Frankların Hârim Kalesi (Yakut, 1977: II, 237) üzerine yürüyerek kuşatma altına aldı. Dış mahallelerini yıkıp merkezini yağmaladı. Sonra buradan İnnib Kalesi (الْإِنْبِ)'ne gidip onu kuşattı. Franklar, Nûreddîn Mahmûd'u oradan kovmak için Antakya Prinkepsi (el-Brens)⁵¹Raimond de Poitiers ile birleşerek harekete geçtiler (İbnü'l-Esîr, 1963: 99; İbnü'l-Adîm, 1996: 333; Abu'l-Farac, 1987: II, 386). Nûreddîn Mahmûd, Frankların geldiğini haber alınca kuşatmayı kaldırıp dağlık araziye yöneldi. Tell-İnnib civarında Gab bataklığı yakınındaki ovada konaklayan Franklar'ın sayısının azlığını gören gözcüler, Nûreddîn'e bu durumu iletince ordusunu savaş düzenine geçirip Franklar üzerine saldırıya geçti (Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 72). İki taraf arasında 28 Haziran 1149⁵² tarihli savaşta Nûreddîn Mahmûd genç yaşına rağmen insanların beklemediği bir şekilde cesaret ve kararlılık gösterdi. Mu'ineddîn Üner'in Dımaşk'tan Serhat nâibi Mücâhideddîn b. Mervân b. Mas idaresinde gönderdiği askerlerle güçlendirilen Nûreddîn Mahmûd'un ordusu Haçlıları büyük bir hezimete uğrattı. Müslümanlar onlardan pek çok kişiyi öldürdü. Ölenler arasında Antakya Prinkepsi Raimond de Poitiers, Maraş hâkimi Renaud ve İsmâîlîler'in önde gelenlerinden Ali b. Vefa da vardı (Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 72; İbn Asâkir, 1997: LVII, 119; Demirkent, 1997: 117; Barber, 2003: 123; Cahen, 2012: 32). Raimond, Haçlılar arasında en önde gelen ve toprağı en çok olanlardandı. Yanındaki üç bin Haçlı askerine rağmen öldürülen Antakya Prinkepsi (İbnü'l-Adîm, 1996: 334; İbn Asâkir, 1997: LVII, 119; İbn Kesîr, 1995: XII, 413; Walter-Palmer, 1871: 284; Maalouf, 1998: 198) ardında Bohemond (Arap kaynaklarında بيمند) adında küçük bir oğul bıraktı. Bohemond'un annesi Constance başka bir prens ile evlendi. Bu prens, Bohemond büyüyünceye kadar Prinkepsliği yönetmek, orduya komuta etmek ve onlarla birlikte çarpışmalara katılmak üzere Antakya'da Bohemond'un annesiyle kaldı (İbnü'l-Adîm, 1996: 334; İbn Asâkir, 1997: LVII, 120).

⁵¹ Arap Lügatinde “p” harfinin olmayışından kaynaklı olarak Arap kaynaklarında bu harfin yerine “b” şeklinde bir yazım mevcuttur. “El-Prens” yerine “El-Brens” örneğinde olduğu gibi. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 99).

⁵² Bûndârî ve İbnü'l-Adîm Antakya Prinkepsi Raimond'un ve daha birçok önde gelen Haçlı'nın öldürüldüğü bu savaşın tarihini 21 Safer 544/30 Haziran 1149 şeklinde vermişler. Karşılaştırma için bkz. (İbnü'l-Adîm, 1996: 333; Bûndârî, 1943: 205).

Nüreddîn Mahmûd, daha sonra Frank ülkesine bir saldırı daha düzenledi. Karşısına çıkan Frank süvarilerini yenip kimisini öldürdü kimisini de esir aldı. Esirler arasında Bohemond'un annesinin kocası olan ikinci Prinkeps de vardı. Nüreddîn Mahmûd'un bu prensi esir alması, Bohemund'in babasının yerine geçmesine ve Antakya'ya hâkim olabilmesine olanak sağladı⁵³(İbnü'l-Esîr, 1963: 100; Aynı mlf.,1991: XI, 130; İbnü'l-Adîm, 1996: 334; İbn Asâkir, 1997: LVII, 120; İbn Kesîr, 1995: XII, 414).

1.3.7. Efamiye Kalesi'nin Fethi

Efâmiye Kalesi'ndeki Frankların Hama ve Şeyzer gibi şehirlere saldırılar düzenleyip buraları yağmalamaları bu şehirlerdeki halkın sıkıntı ve sefalet içinde yaşamasına sebep olmaktaydı. Antakya Prinkepsliği'ne karşı ciddi başarılar elde eden Zengîler'in Haleb Kolu, gelen şikâyetlere daha fazla dayanamayarak 545-1150/1151 yılında Franklar'ın elindeki Efâmiye Kalesi'ni ele geçirmek üzere harekete geçti. Yüksek bir tepede yer alan ve korunaklı bir kale olan Efamiye⁵⁴(Famiya), ele geçirilmesi en zor kalelerden biriydi. Kale ile Hama kenti arasında bir konaklık mesafe vardı. Burayı muhasara edip baskı altına alan Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd dışardan yardım almalarını engelledi. Ayrıca toparlanmalarını engellemek amacıyla onlarla devamlı savaştı. Diğer kentlerdeki Franklar Efâmiye Kalesi'ne yardım için toplanıp harekete geçinceye kadar Nüreddîn Mahmûd Efâmiye Kalesi'ni ele geçirdi. Kaleyi yiyecek, silah, asker ve ihtiyaç duyulan maddelerle doldurdu (İbnü'l-Esîr, 1963: 101; İbnü'l-Adîm, 1996: 334-335; İbn Kesîr, 1995: XII, 415; Ebî Şâme, 2002: 224).

Frankların kendisine yaklaştıklarını duyan Nüreddîn Mahmûd, onlara karşı harekete geçti. Haçlılar, Nüreddîn Mahmûd'un kendileriyle karşılaşmadaki ciddiyet ve kararlılığını gördükleri vakit aldığı yerlerin kendisinde kalması şartıyla anlaşmaya

⁵³Bohemond'un Antakya Prinkepsliği 559 senesinde Hârim'de Nüreddîn'e esir düşmesine kadar devam etti. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 100).

⁵⁴Efâmiye Kalesi, Haçlı kaynaklarında Apameia şeklinde geçen ve Haleb'in güney batısında Şeyzer ve Hama civarındaki yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuş, o yörenin en müstahkem ve en sağlam kalelerinden biriydi. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 134; Hamevî, 1977: I, 269; İbn Kesîr, 1995: XII, 415).

razı oldular (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 134; İbnü'l-Adîm, 1996: 334-335). Şairler Nûreddîn Mahmûd'un bu başarısından dolayı birçok methiyeler yazdılar⁵⁵.

1.3.8. II. Joscelin İle Yapılan Mücadele

Haleb Zengî Atabegi Nûreddîn Mahmûd 546-1151/1152 yılında Haleb'in kuzeyinde II. Joscelin'in hâkimiyetinde bulunan kale ve kentlere karşı harekete geçti. Bu yerlerden bazıları Tell-Bâşir (تلباشير), Ayntâb, İ'zâz (Hamevî, 1977: IV, 117) idi. Bu gelişme üzerine II. Joscelin⁵⁶ süvari veya piyadelerden oluşan çok kalabalık bir Frank ordusuyla harekete geçti. İki taraf arasında gerçekleşen şiddetli savaş Franklar'ın zaferi ile sonuçlandı (İbnü'l-Adîm, 1996: 335; Ebu'l-Fidâ, 1325: III, 23; İbnü'l-Esîr, 1997: XI, 137; Ebî Şâme, 2002: 244; Bündârî, 1943: 205; İbn Kesîr, 1995: XII, 419). II. Joscelin, Nûreddîn'in silahdârını esir alıp yanındaki silahı alıkoydu ve daha sonra onu Konya, Aksaray vs. yerlerin hâkimi olan Sultan Mes'ûd b. Kılıç Arslan el- Selçukî'ye gönderdi. İbnü'l-Esîr'in Atabekiyye'de aktardığına göre II. Joscelin silahla birlikte içinde: “*Sana damadının silahını gönderdim. Bundan sonra sana bundan daha fazlasını göndereceğim*” dediği bir mektup da göndermiş ve bu durum Nûreddîn Mahmûd'un çok ağırına gitmişti⁵⁷.

II. Joscelin'in bu rencide edici hareketini hazmedemeyen Nûreddîn intikam almak istedi. Fakat II. Joscelin'e karşı yapacağı bir seferin onun kalelerine sığınmasına sebep olacağından işi daha başka şekilde halletme yoluna gitti. Türkmenlerden bir grup ile anlaşarak II. Joscelin'in hakkında istihbari bilgi toplamalarını, onu ölü veya diri teslim etmeleri halinde kendilerini mükâfatlandıracağını bildirdi. Nitekim II. Joscelin'in ava çıktığı bir gün Türkmen casuslar onu yakaladılar⁵⁸. II. Joscelin'in büyük miktardaki para teklifini cazip gören

⁵⁵ Bu şairlerden biri de İbn Münir'dir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 101).

⁵⁶ Arap kaynaklarında “Cuselin” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 101, 102, 104).

⁵⁷ Nûreddîn, Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un kızıyla evliydi. II. Joscelin, bu hareketi Nûreddîn'i aşağılamak amacıyla yapmıştı. Başka bir rivayette ise II. Joscelin, Nûreddîn Mahmûd'un silahdârı ve silahını Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Kılıç Arslan'a göndererek : “İşte bu senin damadının silahıdır; onun başına gelenlerin daha büyüğü yakında senin de başına gelecektir” demiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 101; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 137; İbnü'l-Adîm, 1996: 335; Ebî Şâme, 2002: 244-245; Bündârî, 1943: 205).

⁵⁸ II. Joscelin yakalandığı sırada hangi gerekçelerle nereye ve ne amaçla yola çıktığı konusunda kaynaklar tarafından değişik bilgiler verilmiştir. Abu'l-Farac, II. Joscelin'in Tell-Başir'den beraberindeki iki yüz atlı ile Antakya'ya doğru yola çıktığını ve amacının burada bir gemiyi karşılamak olduğunu yazmıştır. Anonim Süryânî Vekayinamesi ve Ermeni Müverrih Vardan'ın verdiği bilgide ise Antakya Prinkepsi Raimond'un öldürüldüğü haberini Azâz'da iken alan Tell-Başir

Türkmenler onu serbest bırakmaya niyetli iken içlerinden biri gizlice Nûreddîn'in Haleb nâibi Ebû Bekr ed-Dâye'ye gidip durumu bildirdi. Ebû Bekr bir askeri birlik göndererek Türkmenlerin elindeki II. Joscelin'i ani bir baskınla 546/1151-1152 tarihinde esir aldı⁵⁹(İbnü'l-Esîr, 1963:103; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 137; İbnü'l-Adîm, 1996: 335; Ebû Şâme, 2002: 245; Ebu'l-Fidâ, 1325: III, 23; Bündârî, 1943: 205-206; İbn Kesîr, 1995: XII, 419; Walter-Palmer, 1871: 284; Cahen, 2012: 33).

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd o sırada Hıms'ta idi. II. Joscelin'in ele geçirilmesi Müslümanlar tarafından en büyük başarılarından biri olarak görüldü. Çünkü Frankların en önde gelenlerinden olan II. Joscelin Müslümanlar'ın da en büyük ve sinsi düşmanlarından biriydi. Müslümanlara karşı düşmanlığı çok ileri düzeydeydi. Franklar, Müslümanlara karşı savaşlarında cesareti, üstün fikirleri, İslâm milletine karşı aşırı düşmanlığı ve Müslümanlara karşı katı kalpliliği nedeniyle onu ordunun başına getiriyorlardı. Onun esaretiyle Hristiyanlık adeta topyekûn yara almış oldu. Ülkeleri hamisiz, sınır kentleri koruyucusuz kaldı. Ondan sonra Franklar, Müslümanlar için kolay lokma haline geldiler. II. Joscelin, durmadan kurnazlıklar yapan sözünde durmayan biriydi. Nûreddîn Mahmûd onunla barışıp ateşkes yaptığı zaman zarfında, etrafındakilerden bir güvence, bağlılık yemini aldığı anda anlaşmayı bozup sözünden dönerdi. II. Joscelin'in esir alınması ile birlikte Zengîlerin Haleb Kolu, onun idaresindeki kalelere seferler düzenledi. Franklar'ın elindeki Tell-Başır (Honigmann, 1997: İA, XII/I, 145-147), Ayntab, A'zâz (إزاز), Kûrus (قورس), Râvendân, Hısn el-Bâret, Tell Hâlid, Kefer Lâsâ (كفر لا ثا), Kefer Sût (كفر سوت), Hısn Beserfûs (İbnü'l-Esîr, 1963: 103; Hamevî, 1977: I, 420), Dülûk, Mar'aş, Nehrü'l-Cevz, Burc el-Rasâs gibi birçok kent ve kaleyi kolayca fethetti. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd bir kaleyi fethettiğinde onu askerler ve on yıl yetecek zahire ile doldurmadan oradan ayrılmazdı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 138; Ebû Şâme, 2002: 245). Bunu Franklar'ın Müslümanlara karşı bir üstünlük elde etmesinden korktuğu için yapardı. Onun bu tavrı sayesinde bu kaleler her an saldırılara hazırlıklı

hâkimi II. Joscelin, Antakya'yı yönetmek amacıyla yanında birkaç adamıyla yola çıkmış, Harran yakınlarında Türkler tarafından esir alınarak Haleb'te Nûreddîn Mahmûd'a teslim edilmiştir. Gözlerine mil çekilerek zindana atılan II. Joscelin dokuz yıllık bir esaretin ardından burada ölmüştür Krş. için bkz. (Abu'l-farac, 1987: 387; Anonim Süryînî Vekayinâmesi, 2005: 73; Abu'l-Farac, 1987: II, 387-388; Vardan Vartapet, 2017: 74).

⁵⁹Runciman ve Muharrem Kesik, II. Joscelin'in esir alındığı tarihi 1150 olarak ifade etmişlerdir. Joscelin'in gözlerine mil çekildikten sonra Haleb'de zindana atıldığını ve burada 1159 yılında öldüğünü yazmışlardır. İbnü'l-Esîr'de II. Joscelin'in yakalanma tarihi olarak 546/1151-1152 olarak verilirken, İbnü'l-Adîm ve Bündârî'de 545 senesinin başları (Nisan-Mayıs 1150) olarak kayıtlıdır. Karşılaştırma için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 137; İbnü'l-Adîm, 1996: 335; Bündârî, 1943: 205; Kesik, 2003: 103; Runciman, 2008: 274).

ve hiçbir şeye muhtaç olmayan bir durumda olurdu. Şairler bu konu ile ilgili pek çok şiir yazmışlardır⁶⁰ (Ebî Şâme, 2002: 245-251).

Haleb Atabegliği, II. Joscelin'e ait birçok şehir ve kaleyi ele geçirdikten sonra geriye kalanları da almak için harekete geçti. Franklar, Dülûk'ü kuşatan Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un ordusuna karşı piyade ve süvarileriyle toplanarak harekete geçtiler. Haleb Atabegliği ordusunun kendi topraklarından uzakta olduğunu ve bu nedenle Frank topraklarının ortasında kendileriyle karşılaşmaktan çekineceğini, böyle bir şeye cüret edemeyeceğini düşünmekteydiler. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd ise Haçlı ordusunun toplandığından haberdar olunca Dülûk kuşatmasını bırakıp ordusuyla üzerlerine yürümekten çekinmedi. Dülûk'te, iki taraf açısından gelecek için yeni bir sayfa açan, bir savaş gerçekleşti. Müslümanlarla Franklar arasında 547/1152-1153 yılında vuku bulan savaş, Frankların çoğunun ölü, geri kalanlarının ise teslim olduğu bir yenilgi ile sonuçlandı. Nûreddîn Mahmûd'un idaresindeki Haleb Atabegliği ordusu savaştan sonra Dülûk'e döndü. Şehri ele geçirip tam bir hakimiyet sağladı (İbnü'l-Esîr, 1963: 104; Aynı mlf., 1991: XI, 144; İbnü'l-Adîm, 1996: 336; Ebü'ş-Şâme, 2002: 251-253; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 24).

1.3.9. Haçlılar'ın Askalân Şehrini İşgali

Fâtımî Halifesi ez-Zâfir Billâh el-Alevî'nin hâkimiyetinde olan Suriye'deki Askalân (Askalon) şehri hemen her sene Haçlılar'ın saldırılarına maruz kalıp muhasara edildiği halde alınmazdı. Ancak bu yıl (1153) durum biraz daha farklıydı. Çünkü Mısır'da vezaret makamında bulunan İbnü's-Sellâr'ın öldürülmesi⁶¹, Abbâs'ın bu makama gelişi (Usame b. Munkız, 2006: 37-38) ve husule gelen karışıklıklar Haçlıların Askalân'a karşı harekete geçerek muhasara etmelerine fırsat tanıdı. Mısır, her ne kadar Fâtımî halifelerinin idaresinde gözüксе de herhangi bir nüfuzları kalmamıştı. Ülke vezirlerin denetimi ve tahakkümündeydi. Kudüs Kralı Foulques 1143 yılında öldükten sonra onun yetkilerini devr alan eşi Melisende 1152 yılına kadar hâkimiyetini devam ettirdi. Bu sırada çocuk yaşta olan III. Baudouin

⁶⁰ Bunlardan biri de El-Kayseranî'nin kasidesidir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 103).

⁶¹ İbn Sellâr (el-Âdil), Franklar'ın Askalan'ı kuşatma altına alması üzerine buraya yardım (asker, para, erzak vs.) gönderilmesini temin etmek için sarayında topladığı meclisten sonra, dinlenmeye çekilip uyuduğu bir sırada çok güvendiği üvey oğlu el-Abbâs tarafından yatağında uyurken öldürüldü (6 Muharrem 548/). Bkz. (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 186; İbn Mukız, 2006: 36-38).

(III. Baldwin) ancak 1152 yılında annesini iktidardan uzaklaştıracağı yaş ve güce ulaşabildi. İktidarını sağlamlaştırdıktan sonra uzun bir süredir alınamayan Askalan üzerine yürüyerek 1153 yılında şehri kuşattı (Abu'l-Farac, 1987: II, 391; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 73).

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd, Askalan'ın Franklar tarafından kuşatıldığını haber aldığı vakit hem kendi bölgesinde iktidarını güçlendirmek hem de Askalan'a yardıma koşmak maksadıyla kuvvet toplamaya koyuldu. Dımaşk'ın sahibi Mucîre'd-Dîn bütün güçleri ile cihat için harekete geçen Nûreddîn Mahmûd'a katıldı (13 Muharrem 548⁶²/10 Nisan 1153). Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd idaresindeki ordu ile Aflîs Kalesi'ni alarak pek çok ganimet ve esir aldıktan sonra Bânyâs'ı almak için harekete geçerek burada ordugâh kurdu (19 Safer 548/16 Mayıs 1153⁶³).

Haleb cephesinde bu gelişmeler yaşanırken Frank ordusu da bütün yaz devam eden şiddetli kuşatma sırasında Askalan şehrinin surunda bir gedik açmayı nihayet başarmıştı. Ancak Frank ordusundaki Tapınak Şövalyeleri yağmadan daha fazla pay almak adına diğer birliklerin girmesine izin vermeyince Mısırlılar bu boşluktan yararlanarak gediği kapattılar. Üstelik içeriye girmeyi başaran yaklaşık kırk kadar Tapınak Şövalyesi'ni de öldürdüler (Barber, 2003: 127-131; Archer-Kingsford, 1895: 227).

Haçlılar'ın kuşatmasına karşılık şehir halkı güçlü bir mukavemetle karşılık verdi. Ancak tam da Haçlıların şehri zapt edemeyeceklerini düşünmeye başladıkları ve buradan ayrılmaya niyetlendikleri bir sırada şehir halkı arasında meydana gelen bölünme ve kavga nedeniyle bir süre daha beklemeye karar verdiler. Şehirdeki karışıklığın beraberinde getirdiği zaafiyeti fark eden Haçlılar Askalan'a hücum ederek ele geçirmeyi başardılar (548/22 Ağustos 1153)⁶⁴.

⁶² İbnü'l-Kalânîsi, 548 yılının Muharrem ayının 13'ünü Cumartesi günü olarak ifade ederken TTK (Türk tarih Kurumu)'nın Hicri Takvimi Miladi Takvime dönüştürme sayfasında bu tarih Cuma gününe karşılık gelmektedir. Bkz. (İbnü'l-Kalanisi, 2015: 187).

⁶³ İbnü'l-Kalânîsi'nin Onur Özatağ tarafından Arapça aslından yapılan tercümesinde bu tarih yanlış olarak 22 Mayıs 1153 şeklinde verilmiştir. Bkz. (İbnü'l-Kalanisi, 2015: 187).

⁶⁴ İbnü'l Esîr, Askalânlıların arasındaki anlaşmazlığın sebebi olarak; Haçlılara karşı kazanılan zaferin her bir taife tarafından kendilerine ait olduğunun iddia edilmesi nedeniyle başladığını, fitne ve fesadın artmasıyla iki taraftan öldürülenlerin olduğunu ve böylece gitmeye karar veren Haçlıların gitmekten vaz geçip bu karışık ortamda şehre hücum ederek aldıklarını yazmıştır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 163, 164); Ermeni Vakanüvis Hetum ise Askalon'un Haçlılar tarafından alınma tarihi olarak 606 (10 Şubat 1157- 9 Şubat 1158) olarak vermiş ise de bu tarihin isabetsizliği diğer kaynaklarca da teyit edilmektedir. Papaz Grigor 1153, Ebu'l-Fidâ H. 548/ 29 Mart 1153- 17 Mart 1154, Guillaume de Tyr 12 Ağustos 1154, Ebu'l-Farac ise bu tarihi H. 548/ 29 Mart 1153- 19 Mart 1154 şeklinde vermişlerdir.

Haçlılar'ın Askalan hâkimiyeti onların Mısır'a olan ilgilerini arttırmalarına neden oldu. Çünkü Mısır'daki karışık durumu bir fırsat olarak telakki etmekteydiler. Franklar bu amaçla bir an önce Mısır'daki karışıklığa müdahale ederek kukla bir idareye kavuşturmak niyetindeydiler. Zira böylece Mısır'ın zengin kaynaklarından yararlanıp Kudüs'ün güney yönünden muhafazasını da temin edeceklerine inanıyorlardı (Barber, 2003: 154).

Ancak bu düşünce ile hareket eden yalnız onlar değildi. Zengilerin Haleb Kolu da bu durumu fark etmekte gecikmemişti. Nüreddîn Mahmûd'un Dımaşk hâkimiyetini sağladıktan hemen sonra Şirkûh ve onun yeğeni Salâheddîn'i Mısır'a göndermiş olması, Haleb Atabegliği'nin Mısır'ın stratejik ehemmiyetini farkettiğini göstermekteydi. Zaten Haçlıların daha Askalan hâkimiyeti 1153 (Barber, 2003: 114; Paine, 2011: 53) sırasında Zengîlerin Haleb Kolu buna engel olmak istemiş ancak arada Dımaşk olduğundan buna engel olamamıştı.

1.3.10. Tell-Bâşir Hâkimiyeti

Haleb Atabegliği, Dımaşk'ı almak istediği vakit Mucir'ed-Dîn Abak, Haçlılar'dan yardım istemişti. Haleb Atabegliği'nin Dımaşk'ı almasını engellemek amacıyla Mucir'ed-Dîn Abak tarafından yardıma çağrılan Haçlı ve Bizans kuvvetleri Tell-Bâşir Kalesi'ne yerleştirilmişlerdi. Ancak buradaki Haçlı kuvvetleri bir taraftan açıklıkla karşı karşıya kalmış öte taraftan Haleb Atabegliği karşısında başarılı olamayacaklarını düşünmeye başlamalardı. Bu nedenle kaleyi teslim etmeye karar verdiler⁶⁵. Nüreddîn Mahmud, Tell-Bâşir (Hamevî, 1977: II, 40; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 171; Honigmann, 2000: EI, X, 167) yakınlarındaki Menbic iktasının sahibi Emîr el-Hassân el-Menbicî'yi Tell-Bâşir'i teslim almak üzere gönderdi. Emîr el-Hassân aldığı emir üzerine gidip Tell-Bâşir'i teslim aldı⁶⁶ ve burayı tahkim etti (İbnü'l-Esîr,

Görüldüğü gibi bu tarihler birbirinden farklı gibi görünse de birbirine yakın veya aynı yılları göstermiştir. Hetum'un yazdığı gibi 1158 tarihini veren bir müverrihe rastlamamaktayız. Bkz. (Hetum, 1946: 5).

⁶⁵ Papaz grigor, her türlü yardımdan ümidini kesen Tell-Başer Kalesi'nin Nüreddîn'den yeminli teminat aldıktan sonra kendi istekleri ile teslim olduklarını ve Teslim şartlarına göre Tell-Başer'deki Frank ve Ermeniler Antakya veya başka bir yere gitmek istediklerinde Nureddîn'in emri ile sağ salım istedikleri yerlere ulaştırılacaklardı. Bkz. (Urfalı Mateos, 2000: 304-305).

⁶⁶ Runciman ve Honigmann Tell-Başir'in teslim tarihini 1151 yılının Temmuz ayı olarak belirtmişlerdir. Bu isabetsiz tarihlendirmeye karşı İbnü'l-Adîm ve İbnü'l-Esîr'de Tell-Başir'in Dımaşk'ın alınması (Safer 549/ Nisan-Mayıs 1154)'ndan sonra teslim alındığı kayıtlıdır. Ayrıca İbnü'l-Esîr bu tarihin 549 veya ertesi sene olduğunu da eklemeyi ihmal etmemektedir. Şu halde 1154

1991: XI, 171; İbnü'l-Adîm, 1996: 336; Runciman, 2008: 276; Honigmann, 2000: EI, X, 167).

1.3.10. Hısnü'l-Ekrâd Yenilgisi

El-Melikü'l-Adil Nûreddîn Mahmûd b. Zengî 558/1162-1163 senesinde bütün ordusunu toplayıp Frank ülkesine doğru harekete geçti. Bu sırada Haçlılar'ın elinde bulunan Hısnü'l-Ekrâd (Ebu'l-Fidâ, 1840: 258-259; İbn Battuta, 2004: I, 95)'ın altında yer alan Bakia'da konakladı. Böylece Haçlılar'ın denetimindeki topraklara girip hem Hısnü'l-Ekrâd hem de Trablus'a karşı mevzilenmek istedi. (İbnü'l-Adîm, 1996: Zehebî, 1999: 61; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 240). Haçlılar ise Müslümanlara gündüz vakti saldırı düzenlemek konusunda görüş birliğine varmışlardı. Haleb ordusu, Haçlıların böyle bir teşebbüste bulunacağına ihtimal vermemişti. Haçlılar, Müslüman keşif kuvvetlerine yaklaştıkları zaman fark edilebildiler. Her ne kadar onlara engel olmak istedilerse de buna güçleri yetmedi. Nûreddîn Mahmûd'a durumu bildirmek için haber gönderdiklerse de geç kalmışlardı. Haçlılar onlara yetişip saldırıya geçtiler. Müslümanlar, Nûreddîn Mahmûd'un ordugâhına peşlerinde Haçlılar olduğu halde ulaştılar. Haleb Atabegliği'nin idaresindeki Müslüman ordusu atlarına binip silahlarını almaya fırsat bulamadan Haçlılar onların aralarına daldılar. Müslümanların aklına gelebilecek en son şey yenilgi iken Haçlılar onları kılıçtan geçirdiler. Kimini öldürüp kimini esir aldılar. Müslümanlara karşı en acımasız davranan Dukas el-Rumî idi. O, Bizanslılar'dan oluşan büyük bir birlik ile sahile çıkarma yapmıştı. Bizanslılar, liderlerinin idaresinde savaşarak önlerine çıkan herkesi öldürüp geride kimseyi bırakmadılar. Çadırında oturmakta olan Nûreddîn Mahmûd, bu beklenmedik saldırı ile karşılaşınca kabasını giyemeden aceleyle çadırın arkasından çıktı ve orada nöbetçilere ait bir ata binip kaçmak istedi. Fakat aceleden atın ayağına bağlı zinciri çıkarmaya fırsat bulamadı. Emrindeki Kürtler'den biri bunu görerek indi ve atı bağlı olduğu yerden kurtardı. Nûreddîn Mahmûd kurtuldu ancak onun hayatını kurtaran bu fedakar Kürt öldürüldü (Abu'l-Farac, 1987: II, 400; İbnü'l-Esîr, 1963: 116-117; Aynı mlf., 1991: XI, 241; İbnü'l-Adîm, 1996: 343; İbn Kesîr, 1995: XII, 446). Öldürülenlerin çoğu sıradan insanlar ile hizmetçiler (gılman) idi. Nûreddîn

veya 1155 olmalıdır. Krş. için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 171; İbnü'l-Adîm, 1996: 336; Runciman, 2008: II, 176; Honigmann, 2000: EI, X, 167).

kurtulunca bu Kürd'ün geride kalan ailesini araştırıp kendisine yapılan iyiliğin karşılığı olarak ihsanlarda bulundu (İbnü'l-Esîr, 1963: 116-117; Aynı mlf., 1991: XI, 241; İbnü'l-Adîm, 1996: 343; İbn Kesîr, 1995: XII, 446).

Nûreddîn Hıms'a gidip kentin dış mahallesinde konakladı. Şehirden çadırlar getirtilip onları Kudüs Gölü'nün kenarına Hıms'a yakın bir mesafede kurdurdu. Kudüs Gölü ile savaş alanı arasında dört fersahlık bir mesafe vardı. İnsanlar onun Haleb dışında bir yerde durmaya cesaret edemeyeceğini düşünüyordu. Oysaki Nûreddîn Mahmûd onların sandığından daha cesur ve daha kararlıydı. Kudüs Gölü⁶⁷ sahilinde konaklayınca, çarpışmadan kurtulanların tümü gelip onun etrafında toplandı. Arkadaşlarından biri kendisine: “*Senin burada ikamet etmen doğru bir fikir değil. Biz bu haldeyken Frankların bize karşı harekete geçme arzusu canlanabilir*” dediğinde Nûreddîn Mahmûd onu azarlayıp susturdu ve: “*Bin süvarim olduğu an onların daha az veya daha çok olmalarına bakmaksızın saldıracağım. İslam'ın intikamını ve kendi intikamını alana kadar vallahi bir duvarın gölgesinde durmayacağım*” dedi. Sonra Haleb ve Dimaşk'a haber yolladı. Bir ordunun ihtiyaç duyacağı mal, silah, çadır ve benzeri şeylerden fazlaca getirtti. Bunları sağ salim kurtulanlara dağıttı. Öldürülmüş olan veya esir alınmış olanların iktalarını ailelerine dağıttı. Ölü veya esirler arasında olanların çocukları bulunmuyorsa payını ailesine verdi. Böylece ordu sanki bir kayba uğramamış gibi geri döndü (İbnü'l-Esîr, 1963: 117; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 241; İbnü'l-Adîm, 1996: 343).

Haçlılar, Haleb Atabegliği idaresindeki Müslüman ordusunun yenilgisi üzerine Hıms'a saldırmaya karar verdiler. Çünkü orası kendilerine en yakın şehirdi. Ancak Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un oraya yakın bir yerde bulunduğu haberini alınca onun ancak kendilerine mani olabilecek bir güce sahip olduğu için böyle davrandığını düşündüler. Nûreddîn Mahmûd'un yardım için yaptığı harcama çok fazlaydı. Nihayet bir gün içinde iki yüz bin kırmızı dinar dağıttı. Bu paraların haricinde, binek hayvanları, çadırlar, silahlar vs. dağıtmıştı. Her bir askerin divanına getirtilip kendisinden alınan şeylerin neler olduğunun sorulmasını ve her ne istediye o şeyin tazmin edilmesini emretti. Bu arada askerlerden biri gelip çok şey iddia etti. Naippler onun yalan söylediğini anladıklarından Nûreddîn Mahmûd'a haber göndererek onu para (mal) dağıtmaktan vazgeçirmek istediler. Ayrıca ondan, iddia ettikleri konusunda bu askere yemin ettirmek için izin istemeleri üzerine Nûreddîn

⁶⁷ İbnü'l-Adîm, bu gölün ismini Kades/Kadeş Gölü olarak aktarmıştır. Bkz. (İbnü'l-Adîm, 1996: 343).

kendilerine: “*hediyemizi eziyetle sıkıntıya sokmayın. Ben şüphesiz azına çoğuna bakmadan sevap almayı arzuluyorum*” şeklinde manidar bir cevap verdi. Nûreddîn’in arkadaşları yapılan masrafın büyüklüğü karşısında ona ülkesindeki fakihler, fakirler, sufiler ve kurra gibi kesimlere tahsis edilen maaş ve sadakaların cihat için kullanılmasını tavsiye edince Nûreddîn bu duruma tepki gösterdi ve onlara: “*Vallahi ben zaferi ancak onlar sayesinde elde edeceğimi umuyorum*” dedi. Akabinde de: “*Sizler ancak zayıflarınız sayesinde rızıklandırılıp zafere ulaşırsınız*” ayetiyle cevap verdi (İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 241-242; İbnü’l-Adîm, 1996: 343-344). Ayrıca kendisi yatağında uyurken hedefini şaşmayan oklarla kendileri için savaşan bu topluluğun bağışlarını kesemeyeceğini ve kendisi için savaşanlara harcamayacağını, ayrıca bu topluluğun Beytülmal’de kendileri için harcama payı olan kimseler olduğunu ve onların payını kendilerinden başkasına harcamayacağını söyleyerek onları susturdu.

Bu durum Nûreddîn Mahmud’un manevi güce büyük önem attığını ve güçlü bir ordunun haricinde güçlü bir maneviyatın varlığının da gerekliliğine inanarak hareket ettiğinin çarpıcı bir örneğidir. Dünya tarihinde ve Türk-İslam tarihinde bunun değişik zamanlarda örneklerine rastlamak mümkündür. Bu manevi güç ve hissiyat tarih boyunca küçük sayıdaki bir askeri kuvvetin büyük ordulara galib gelmesine sebep olmuştur. Bedir Savaşı’nda, Malazgirt’te ve daha pekçok örnekte bu gücün yardımıyla savaşların kazanıldığı ve galibiyet elde edildiği gerçeği tarih sayfalarında kayıtlıdır. Nûreddîn Mahmûd’un ölümünden sonra Halep ve Kuzey Suriye üzerinde hâkimiyet kurmuş olan (1183) Salâheddîn Eyyûbî de tıpkı Nûreddîn Mahmûd gibi sufilerin ve ilim erbabının desteğini arkasına almayı ihmal etmeyerek benzeri başarılarla imza atmıştır (Gibb, 1991: 112, 118).

Haçlılar, Nûreddîn Mahmûd’a haber gönderip barışmak istedilerse de o bunu kabul etmedi. Haçlılar bu olumsuz cevap üzerine kaleyi korumak için bir miktar asker bıraktıktan sonra yurtlarına dönmek üzere dağıldılar (İbnü’l-Esîr, 1963: 117-118; Aynı mlf., 1991: XI, 241-242; İbnü’l-Adîm, 1996: 344).

1.3.11. Hârîm'in Fethi

Haleb Atabegliği ordusu El-Melikü'l-Adil Nûreddîn Mahmûd idaresinde Antakya'nın doğusundaki Hârîm Kalesi (İbnü'l-Esîr, 1963: 109) üzerine yürüdü. Burası daha önce Antakya Prinkepsi Bohemond'un eliyle Antakya Prinkepsliği topraklarına dâhil edilmişti ve şimdi onların denetimindeydi. Haleb Atabegliği ordusu burayı 551/1156-1157 yılında kuşatıp halkını baskı altına aldığı vakit Haçlılar Hârîm'i korumak için her zaman yaptıkları üzere uzak veya yakın fark etmeksizin toplanıp buraya doğru harekete geçtiler. Hârîm Kalesi'nde bulunan ve Haçlılar'ın akıl danışarak, sözüne değer verdikleri önde gelen büyüklerinden biri olan Hârîm valisi (İbnü'l-Adîm, 1996: 337) Franklar'a yardım için gelmelerine gerek olmadığını bildirdi. Çünkü Hârîm Kalesi'nin savunulması için gerekli hazırlıkların yapıldığını, asker sayısının ve kalenin sağlamlığının yeterli olduğunu düşünmekteydi. Bu itibarla Franklar'ın beklemelerini ve Müslümanlarla savaşmak için karşı karşıya gelmekten kaçınmalarını istedi. Onlara: *“Nûreddîn'le karşılaşsanız sizi yener. Hârîm'i ve sair yerleri ele geçirir. Eğer kendinizi ondan sakınırsanız biz kendimizi ona karşı koruyabiliriz”* dedi. Kaledekiler de kendilerine emredildiği şekilde davrandılar. Nûreddîn ile haberleşip ona Hârîm'e bağlı bazı yerlerin hissesini verme karşılığında barış talebinde bulundular. Nûreddîn, vilayetin yarı yarıya paylaşılması haricindeki teklifleri kabul etmedi. Zaten onların amacı da bu teklif ile Nûreddîn'i oyalayarak kuşatmayı kaldırmasını sağlamak olduğundan onun bu isteğini kabul ettiler. Nûreddîn de onlarla anlaşıp geri döndü (İbnü'l-Esîr, 1963: 109; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 178; İbnü'l-Adîm, 1996: 337-338).

Haleb Atabegliği, birinci kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasından birkaç yıl sonra yeniden Hârîm Kalesi'ne karşı harekete geçti. Bu amaçla hazırlıklara girişen Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd, Kuzey Suriye'nin en önemli kenti ve Atabegliğin ilk başkenti olan Haleb'de topladığı ordusuyla 557/1161-1162 yılında Hârîm üzerine yürüdü. 557/1162 yılında muhasara altına alınan Hârîm birinci kuşatmada olduğu gibi yine alınamadı⁶⁸. Müstahkem bir kale olan Hârîm sağlamlığının dışında çok sayıda cesur Haçlı asker ve şövalyesi ile de korunuyordu. Öteki ülke ve şehirlerde yaşayan Haçlılar kuşatmayı haber alır almaz atlı ve

⁶⁸ Papaz Grigor, Nûreddîn Mahmûd'un Harim kuşatmasını sonlandırıp çekilmesinin nedeni olarak şiddetli sağanaklara dayanamaması ve Kudüs Kralı'nın korkusu olarak izah etmiştir. Çünkü Kudüs Kralı, Ermeni Prensi Toros ve Romalı askerlerden oluşan müttefikleri ile Antakya'ya gelmiş bulunuyordu demektedir. Bkz. (Urfalı Mateos, 2000: 329).

piyadelerini toplayıp savaş için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Haleb Atabegliği ordusunu oradan göndermek için harekete geçtiler. Haleb Atabegliği ordusunun başındaki Nûreddîn Mahmûd kuşatmayı kaldırmanın karşılığı olarak onlardan el-Mesaf'i istedi. Haleb Atabegi, Hârim Kalesi'ni alamayacağını ve Mesaf'a gidişine de izin verilmeyeceğini görünce Haleb'e geri döndü (İbnü'l-Adîm, 1996: 342). Bu seferde onunla birlikte olan emîrlerden biri de Emîr Müeyyîdü'd-Devle Usâme Mürşîd b. Munkız idi (İbnü'l-Esîr, 1963: 111-112; Aynı mlf., 1991: XI, 233).

Haleb Atabegliği, Hârim Kalesi önündeki başarısızlıklarının etkilerini henüz üzerinden atamamıştı ki bu kez Hısnü'l-Ekrâd kuşatmasındaki başarısızlık ve yenilgiyle karşılaştı. Ancak Haleb Atabegliği'nin cesur yöneticisi Nûreddîn Mahmûd Haçlılar karşısında Hısnü'l-Ekrâd'ın altında el-Bakîa'da mağlup olsa da Haleb ve Dimaşk'tan getirttiği para, silah ve diğer eşyaları yanındaki adamlarına dağıtarak yenilginin izlerini silmek ve böylece Haçlılar'a bu yenilginin geçici olduğu mesajını vermek istedi (İbnü'l-Esîr, 1991, XI, 241).

Bu başarısızlıklardan yılmayan Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd: *"Allah'a yemin olsun ki şahsım ve İslamın intikamını almadıkça çardak altında gölgelemeyeceğim"* diyerek Haleb Atabegliği'nin cihada öncülük etmeye devam edeceğinin işaretini vermiş oldu. Nitekim bu olayın üzerinden çok fazla bir vakit geçmemişti ki Haleb Atabegi bu yemininin gereğini yerine getirdi. Çünkü Ramazan 559/Temmuz-Ağustos 1164 senesi Hârim Kalesi'ni Haçlılardan almayı başardı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 241, 246; İbn Kesîr, 1995: XII, 427; Zehebî, 1999: 62; Sauvaget, 1963: 44).

Fâtımî Halifesi'nin veziri Şaver vezirlik makamını rakibi Dırgâm'a kaptırınca Haleb Atabegliği'nden makamına iade edilmesi için yardım talep etmiş ve buna karşılık çeşitli vaatlerde bulunmuştu. Haleb Atabegliği'nin bu amaçla Mısır'a gönderdiği ordu kumandanı Şirkûh ve yeğeni Salâheddîn, Şaver'i makamına kavuşturduklarında Şaver, Haleb Atabegliği'ne verdiği sözleri unutup Şirkûh'un Mısır'ı terk etmesini istedi. Bununla da yetinmeyen Şaver ve Fâtımî Halifesi, Haçlılardan yardım istediler. Haçlıların Kudüs Kralı'nın idaresinde Mısır'a yönelmeleri üzerine Nûreddîn Mahmûd onları bu seferden vazgeçirmek amacıyla Haçlıların denetimindeki topraklara girdi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 246; İbn Kesîr, 1995: XII, 449). Bu amaçla Musul'daki kardeşi Kutbeddîn'e, Hısn-ı Keyfâ'daki

Fahreddîn Kara Arslan'a, Mardin'in hâkimi Necmeddîn Alpi gibi komşu yerlerin sahiplerine yardım istemek üzere haber gönderdi. Bu talep üzerine Atabek Kutbeddîn askerlerini topladı. Ordusunun başında nâibi Zeyneddîn Ali olduğu halde yola çıktı (İbnü'l-Esîr, 1963: 123; Aynı mlf., 1991: XI, 246; İbnü'l-Adîm, 1996: 346; Merçil, 1991: 218).

Fahreddîn Kara Arslan ise Haleb Atabegliği'nin bu çağrısına cevap vermek niyetinde değildi. Ancak toplumsal bir baskının ağırlığı karşısında kararını değiştirerek sefere katılmaya karar verdi. Çünkü bu yardım çağrısının haberini aldığı vakit has adamlarının: "*Neye karar verdin*" sorusuna "*oturmaya*" diyerek düşüncesini belli etmiş idi. Hatta ona göre Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd bu seferleri dolayısıyla hem kendisini hem de insanları ölüme sürüklemekteydi. Ertesi gün olunca askerler arasında dolaşip gaza için hazırlanmalarını emrettiğinde adamları kendisine: "*Ne değişti. Senden dün ayrıldığımızda şimdiki vaziyetinin tersiydin*" dediklerinde o, Nüreddîn ile yol arkadaşlığı yaptığını, ona yardım etmediği takdirde ülkesindeki halkın itaatinden çıkacağını ve ülkesinin elinden alınacağını ifade ederek korkusunu belirtti. Haleb Atabegi, Frankların Müslümanlara yaptıkları kötülükleri zabıtlere, abitlere (sofulara), dünyayla bağını koparanlara anlatmak üzere mektup yazdı. Mektupta Müslüman kardeşlerinin uğradıkları ölümleri, esareti ve yağmalamaları anlatarak kendilerinden ona dualarıyla yardımcı olmalarını ve Müslümanları gazaya teşvik etmelerini istedi. Bunların her biri kendilerine tabi olanlarla ve dostlarıyla toplanarak Haleb Atabegliği'ne destek verilmesi için faaliyet içerisine girdiler. Bu yüzden onun davetine icabet etmesi kaçınılmaz bir hal aldı. Bu durumun farkında olan Necmeddîn Alpi de bir ordu ile destek sunma zorunluluğu hissetti (İbnü'l-Esîr, 1991: 246, 247; Aynı mlf., 1963: 124; İbnü'l-Adîm, 1996: 346; Turan, 1980a: 204; Merçil, 1991: 244).

Haleb Atabegliği'nin çatısı altında bir araya gelen ordular Hârim üzerine yürüyerek kaleyi kuşattılar. Franklardan Mısır'a gitmeyerek sahilde kalanlarına haber ulaşınca onlar bütün imkânları ve savaşçılarıyla, kralları ve şövalyeleriyle, piskoposları ve rahipleriyle yardıma koşular. Sayılarının çokluğu ve adeta sel gibi akmaları Müslümanların ürpermesine yol açtı. Frank ordularının başında Antakya Prinkepsi Bohemund, Trablus ve çevresinin hâkimi olan Kont Kums, meşhur Haçlı şövalyelerinden II. Joscelin'in oğlu, Ermeni kralı Leon'un oğlu ve Bizans'ın büyük kumandanları olan bir dük yer alıyordu. Haleb Atabegi, bu durum karşısında

Haçlıların kendisini takip etmesini sağlayarak onları ülkelerinden uzaklaştırıp üstünlük kurmak istedi (İbnü'l-Esîr, 1991: 246,247; Aynı mlf.,1963: 124; İbnü'l-Adîm, 1996: 346).

Haçlılar geldiklerinde, Nûreddîn Mahmûd, planladığı gibi Hârim'den Artâh (Hamevî, 1977: I, 140-141)'a gitti. Ağırlıklarını ise Tizin'e yolladı. Haçlılar onu takip ederek Gammar önlerinde karargâh kurdular. Fakat Nûreddîn ile karşılaşmayı göze alamayıp Hârim'e geri dönerken Haleb Atabegi ve beraberindeki Müslüman ordusu tarafından takip edildiler. Müslümanlar ile Haçlılar arasında gerçekleşen savaşta Nûreddîn Mahmûd'un ustalıkla uyguladığı savaş taktiği sayesinde Haçlılar büyük bir hezimete uğratıldı. Haleb Atabegi'nin komutasındaki ordu karşısında aldıkları bu hezimet üzerine onlarla baş edemeyeceklerini kesin olarak anlayıp Hârim'e döndüler. Haleb Atabegliği'nin idaresindeki Müslüman kuvvetleri, savaşa hazır muvahhit yiğitleri ile onların peşlerine düştüler (İbnü'l-Esîr, 1963: 124). Karşı karşıya saf oluşturan taraflardan Franklar, Müslümanların sağ kanadına saldırdılar. Bu kanatta Haleb Atabegliği'nin askerleri ile Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Fahreddîn Kara Arslan'ın kuvvetleri vardı. Bu saldırı Müslümanların düzenlerinin bozulmasına ve kaçmalarına neden oldu⁶⁹. Franklar onların peşine düştüler. Bu sağ kanattaki kaçış daha önceden anlaşmayla planlanmıştı. Düşmana karşı hazırlanmış kurnazca bir hile idi. Piyadeleri ordularından uzaklaştırıp yok etmek için bu plan düşünülmüştü. Plan iyi işledi ve Haçlı piyadeleri tümüyle yok edildi. Piyadelerin peşinden giden süvariler ise onların tümüyle yok edilmiş olduğunu gördüler. Böylece destekten yoksun hale geldiler. Artık her taraftan kendilerine ölüm yağmaya başladı. Her şey planlandığı gibi gerçekleşti. Franklar, önceden belirlenen plan doğrultusunda kaçan Müslümanların peşine düştüklerinde, Zeyneddîn, Musul askerleriyle Frank piyadelerine saldırdı. Onların bir bölümünü öldürerek bir bölümünü de esir aldı. Esasen Haçlı Süvarileri, piyadelerin zarar göreceğini düşünerek onların uzaklaşmalarına engel olmak istedilerse de bunda muvaffak olamadılar. Frank piyadelerinin uğradıkları akibeti gören Frank süvarileri savaşı kaybettiklerini

⁶⁹ Hârim savaşı hakkında önemli bilgiler veren İbnü'l-Esîr, Nûreddîn Mahmûd'un ordusunun sol kanadının Franklara yenildiğini gördüğü vakit atından inerek başını açtığını ve yüce Allah'tan kendilerine yardımda bulunması için secdeye kapanıp: “İlahım! Efendim! Sahibim! Kulun Mahmûd b. Zengî b. Aksungur'a ihsanda bulun ki yardımından mahrum kalmasın. Eğer yardım edersen gönderdiğin nebi için ortaya çıkardığın dinine yardım edersin. Duamı kabul et. Sonumu güzel eyle. Beni düşmanlarıma karşı küçük düşürme” şeklinde dua ettiğini aktarmıştır. Ayrıca “Allah ona düşmanlarına alt etmesi ve onu onlara üstün kalma yönündeki isteğine ulaştırana kadar yüzünü toprağa sürmeye ve yanaklarına damlaları akan gözyaşlarını dökmeye devam etti” demektedir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 125-125).

anladılarsa da artık çok geç idi. Çünkü döndüklerinde yenildiğini düşündükleri Müslümanlar kaçışları sonrası onlara yönelip saldırıya geçtiler. Ortada kalan Haçlılar, Müslümanlar tarafından çepeçevre sarıldılar. Franklar kurtulmak isteyen gayretkeşliğiyle ve hayattan ümidini kesmişlerin tavrıyla savaştılar. Kaçabilmekten bile aciz duruma düşen Haçlıların on binden fazlası öldürülürken sayılamayacak kadarı da esir alındı. Frankların kayıplarının büyüklüğünü gösteren bir kanıt ise krallarının bile esir düşenler arasında bulunmasıydı. Gerçekten de Antakya hâkimi Bohemund, Trablus Kontu Kums (Zehebî, 1999: 62), Bizans kumandanı ve II. Joscelin'in oğlu da esirler arasındaydı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 246-248). Nûreddîn bu zaferden sonra Hârim'e yönelerek 21 Ramazan 559/12 Ağustos 1164 senesinde kaleyi ele geçirdi (İbn Kesîr, 1995: XII, 449; Merçil, 1991: 218). Hârim zaferinden sonra Müslümanlar Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'a Antakya'nın korumasız kaldığını ve kolaylıkla ele geçirilebileceğini söyledilerse de Nûreddîn Mahmûd, şehri zapt etmenin kolay ancak kalenin müstahkem olduğunu söyleyerek istenileni yapmadı. Ayrıca böylesi bir teşebbüs şehrin Bizans İmparatorluğu'na teslim edilmesine neden olabilirdi. Çünkü Antakya hâkimi Bizans İmparatoru'nun kardeşinin oğluydu⁷⁰. Bu nedenlerle Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd: *"Bohemund'a komşu olmak benim için Konstantiniyye hükümdarıyla komşu olmaktan daha iyidir"* diyerek sadece bu bölgedeki şehirleri yağmalamakla yetindi. Haleb Atabegliği'ne ait birlikler (seriyyeler), içinde Lazkiyye, Suveyda gibi şehirlerin de bulunduğu Haçlılar'a ait yerleşim yerlerine yağma akınları düzenlediler. Yağmalanan bu yerlerden çok sayıda kişiyi esir alan birlikler herhangi bir zarar görmeden yurtlarına geri dönmeyi başardılar. Hârim Savaş'ı sırasında esir alınanlardan Antakya Prinkepsi Bohemund, kurtuluş parası ödeyip çok sayıda Müslüman esiri serbest bırakmanın karşılığında özgürlüğüne kavuştu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 246, 247, 248).

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kamil'in Türkçe tercümesinde Antakya hâkiminin Bizans imparatorunun kardeşinin oğlu olduğu için şehri ona teslim edebileceğini ifade etmiştir. Atabekiyye'de ise böyle bir akrabalık ifadesi yer almamıştır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 246, 247, 248).

1.3.12. Banyas Kalesi'nin Fethi

Nüreddîn, Hârim Kalesi'nin fethinden döndükten sonra 543/1148-1149 yılından beri Haçlıların elinde olan⁷¹Banyas Kalesini almaya karar verdi. Hârim'in fethinde yorulmuş ve yıpranmış olan Musul ve Diyarbekir ordularının yurtlarına dönmelerine izin verdi. Taberiyye'ye bir sefere çıkacağını duyurarak böylece Frankların dikkatlerini oraya yönlendirip Taberiyye'yi korumak için takviye birlik göndermelerini sağladı. Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd bu esnada Banyas'ı koruyacak az sayıda muhafızın olma ihtimalini göz önünde bulundurarak Banyas'a gitti. Banyas'a karşı mevzilenip kuşatma altına aldı. Ordusunda kardeşi Nusretüddîn Emîr-i Emîrân da vardı. Gelen bir ok onun gözünü kör etti. Nüreddîn Mahmûd onu bu halde görünce kendisine: *“Senin için hazırlanan mükâfatı görseydin diğer gözünün de kör olmasını isterdin”* diyerek Banyas kuşatmasını kararlılıkla devam ettirdi. Franklar kuşatma haberini alıp toplandılar⁷². Ancak henüz hazırlıklarını tamamlayamadan Nüreddîn Mahmûd 560/1164-1165⁷³ tarihinde Banyas Kalesi'ni Franklar'dan alarak fethetti (İbnü'l-Esîr, 1963: 131; İbn Tağrıberdi, 1963: 367; Barber, 2003: 157). Zaten Franklar Nüreddîn Mahmûd'un idaresindeki Müslüman ordusunun Hârim'de de askerlerini öldürmesine ve esir almasına mani olamamışlardı. Nüreddîn Mahmûd, Banyas'ı fethedince kaleyi zahire, gerekli askeri teçhizat ve askerlerle doldurdu. Nüreddîn Mahmûd, Banyas'ı fethettikten sonra Dımaşk'a döndü. Kaleyi ele geçirdiğinde Mu'ineddîn Üner'in oğlu kalenin yöneticisiydi (İbn Kesîr, 1995: XII, 431). Ona dönüp: *“Bu fetihde insanlar için bir sevinç varken senin için iki kere sevinç var”* dedi. Mu'ineddîn Üner'in oğlu: *“Nasıl yani?”* diye sorunca Nüreddîn Mahmûd ona: *“Çünkü bu gün Allah babanın cehennemdeki cezasını hafifletip ona serinlik verdi ”* dedi (İbnü'l-Esîr, 1963: 131).

⁷¹ Banyas'ı Haçlılara teslim eden Dımaşk hâkimi Muineddin Üner idi. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 249).

⁷² Nüreddîn Taberiyye'ye bağlı yerleri haçlılarla paylaştı. Ayrıca bunun dışındaki yerlerden de yıllık haraç ödeyeceklerdi. Mısır üzerine yürümüş olan Haçlılar da Hârim'in fethi ile Banyas'ın kuşatıldığı haberini alınca Şîrkûh ile anlaşıp Banyas'ı kurtarmak için döndülerse de bu geçen zaman içinde Banyas Kalesi fethedilmiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 248).

⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*'de Banyas'ın fetih tarihini H. 559 yılı olayları arasında aktarıırken İbn Kesîr bu olayı H. 552 yılı olayları arasında vermektedir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 248-249; İbn Kesîr, 1995: XII, 431)

1.3.13. Muneytır'a'nın Fethi

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd, 561/1165-1166 yılında Frankların elinde bulunan Muneytır Kalesi üzerine yürüdü. Seferi büyük bir gizlilik içinde yürüten Nûreddîn buranın fethi için asker toplamadığı gibi ordusunu da toparlamaya kalkışmadı. Çünkü Franklara sezdirmeden ani bir baskın düzenlemek istiyordu. Orduyu toplamaya kalkıştığı takdirde Haçlıların bunu haber alıp toparlanacaklarını biliyordu. Bir fırsatını bulup Muneytır üzerine yürüdü ve orayı kuşattı. Muneytır'yı zor kullanarak almayı başaran Nûreddîn Mahmûd kaledekilerin bir bölümünü öldürdükten sonra geri kalanını esir aldı. Ayrıca oradan çok miktarda ganimet de elde etti. Bu ani baskınla gafil avlanan Franklar toplanma fırsatı bulamadıkları gibi ona karşı savunma da yapamadılar. Onun küçük bir birlikle, savaş hazırlığı yapmaksızın yola çıkmış olduğunu bilselerdi ona karşı çabucak harekete geçerlerdi. Ne var ki onun büyük bir orduyla geldiğini sandılar. Nûreddîn Mahmûd, Muneytır'yı ele geçirince Franklar ümitlerini kaybedip dağıldılar (İbnü'l-Esîr, 1991: 261; Aynı mlf.,1963: 131; Zehebî, 1999: 63).

1.3.14. Sâfisâ ve Urayma'nın Fethi

Haleb Atabegliği hükümdarı Nûreddîn Mahmud ile Musul'dan hareket eden kardeşi Kutbeddîn Mevdûd Hıms önlerinde buluşup Haçlı topraklarına karşı saldırıya geçtiler. Hısnü'l-Ekrâd'a kadar olan yerlerde baskın ve yağma gerçekleştirdiler. Arka (Ebu'l-Fidâ, 1840: 254-255) muhasarasından sonra Halbe'yi zapt edip tahrip ettiler. Urayma ve Sâfisâ'yı fethettikten sonra Ramazan orucunu (Ramazan 562/Temmuz-Ağustos 1167) Hıms'ta tutan İslâm orduları daha sonra Banyas'a yürüyerek Haçlıların en sağlam kalelerinden biri olan Hûnîn Kalesi üzerine yürüdüler. Haçlılar kaleyi yakarak terk ettiler. Bir gün sonra buraya ulaşan Nûreddîn Mahmûd ve ordusu kalenin surlarını tamamen yıktılar. İslâm ordusu buradan Beyrut'a gitmek niyetlendi ise de aralarında çıkan anlaşmazlık üzerine dağıldılar. Nûreddîn Mahmûd, beraberinde bu fetihlere iştirak eden kardeşi Kutbeddîn'e, hâkimiyet sahası içindeki Rakka şehrini verdi. Kutbeddîn de burayı aldıktan sonra Musul'a döndü (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 266).

1.3.15. Kerek Kalesi'nin Muhasarası

Haleb Atabegliği'nin Kerek Kalesi'ni muhasara altına alması (Zehebî, 1999: 69)'nın sebebi; Atabegliğin Mısır nâibi Salâheddîn'in isteği üzerine babası ve ailesinin diğer fertlerinin Mısır'a doğru yola çıkarken gerçekleşmesi muhtemel bir Haçlı saldırısının önlenmek istenmesi ve böylece onların sağlıklı bir şekilde Mısır'a ulaşmalarının sağlanmasıydı. Ancak Haleb Atabegliği'nin Cemaziyelâhir 565/Şubat-Mart 1170'te Kerek Kalesi'ni kuşatması, Haçlıların toplanıp onun üzerine yürümelerine neden oldu. Haçlılar tanınmış iki şövalyeyi⁷⁴ ordunun başına geçirmişlerdi. Nüreddîn Mahmûd'un idaresindeki Haleb ordusu diğer Haçlı birliklerinin bu iki kumandanın idaresindeki orduya katılmasını önlemek için hızlı bir manevra ile onların üzerine yürüdü ve böylece geri çekilmek zorunda bıraktı. Haleb ordusu, Haçlı topraklarında büyük bir tahribat yaptıktan sonra Aşterâ önlerinde Haçlıları karşılamak istediye de onlar buna cesaret edemediler. Bu sırada meydana gelen ve büyük tahribata neden olan deprem⁷⁵ haberi üzerine buradan ayrıldı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 285). Haleb Atabegliği, Haçlılara karşı gerçekleştirmiş olduğu bu müdahale ile Necmeddîn Eyyûb ve beraberindekilerin sağlıklı bir şekilde Mısır'a ulaşmalarını sağlamış oldu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 285; Şeşen, 1987: 45-48; Runciman, 2008: II, 324).

Bu durum Haçlılar'ın Mısır ve Suriye arasındaki irtibatın sağlanmasında nedenli tehditkâr olduklarını gösteren en güzel örneklerden birini teşkil etmektedir.

1.3.16. Haçlılar'ın Baalbek'te Hezimete Uğratılması

İki yüz kişilik süvari birliği ile Aşterâ'daki Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmud'un yanında bulunan Bîre Kalesi hâkimi Şihâbeddîn İlyâs b. İlgâzî b. Artuk avlanmaya çıktığı Baalbek'in el-Lebve Köyü civarında üç yüz kişilik bir Haçlı süvari birliği ile karşılaştı (17 Şevval 565 / 4 Temmuz 1170). Müslümanların da çok fazla kayıp vermiş olduğu bu karşılaşma sonunda Haçlılar'ın çoğu öldürülürken geri kalanı esir alındı. Özellikle Hısnü'l-Ekrâd hâkimi olan Hospitalier Tarikatı'nın

⁷⁴ İbnü'l-Esîr bu iki şövalyenin ismini İbn Henfri (?) ve Karfb b. Er- Rakîk olarak vermektedir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 285).

⁷⁵ Ermeni vakanüvis Hetum da bu deprem ile ilgili olarak verdiği 7 Şubat 1170- 6 Şubat 1171 tarihinde daha çok sahil kesiminde olmak üzere birçok şehir ve kalenin yıkıma uğradığından bahsetmiştir. Bkz. (Hetum, 1946: 7).

başındaki kişinin de öldürülmüş olması İslam dünyasını ayrıca sevince boğdu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 286).

1.3.17. Suriye’de Haçlılar Üzerine Yapılan Bazı Baskınlar

Mısır’dan hareket ederek Suriye’deki Lâzkiyye şehrinin limanına demirlemiş olan iki geminin Haçlılar tarafından alıkonulması, Haleb Atabegliği ile Haçlılar arasında yapılmış olan anlaşmanın bozulmasına yol açtı.

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd, bu gemilerin içlerindeki ticari eşya ile birlikte serbest bırakılmasını istedi. Ancak Haçlılar gemilerin delinip su aldığı bahanesi ile bu isteği geri çevirdiler. Bunun üzerine Nûreddîn Mahmûd Haçlı topraklarına serriyeler düzenledi. Antakya ve Trablus, Haleb Atabegliği’nin gönderdiği birlikler tarafından yağmalanıp tahrip edilirken Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd’un’ın kendisi de idaresindeki kuvvetlerle Arka Kalesi’ni muhasara edip dış mahallelerini tahrip etti. Safisa ve Urayma ya gönderdiği birlikler buraları ele geçirdi. Daha sonra ordunun tamamını yanına alan Haleb Atabegi, Trablus yakınlarına kadar yağma ve tahribatta bulundu (567/ 1171-1172)(İbnü'l-Esîr, 1991. XI, 300).

Bu olaydan sonra Haleb Atabegliği ordusu Nûreddîn Mahmûd idaresinde, Rebiülevvel 568/Ekim-Kasım 1172’de el-Küsve’de bulunduğu sırada Dımaşk’a bağlı Havrân şehrine baskın düzenlemek ve yağmalamak isteyen Haçlıların üzerine yürüdü. Haçlılar bu gelişme karşısında Dımaşk’a bağlı es-Sevâs’a çekilmek zorunda kaldılar. Aşterâ’da konaklayan Nûreddîn Mahmûd buradan Taberiyye çevresine serriyeler (askeri birlikler) gönderdi. Haleb Atabegliği ordusunu uzaklaştırmak amacıyla toplanan Haçlılar ile gerçekleşen kıyasıya savaş bir ganimeti koruma veya kurtarma mücadelesine dönüştü. Ancak Haçlılar bu mücadeleden eli boş döndüler (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 310).

1.4. DIMAŞK ATABEGLİĞİ İLE MÜNASEBETLER

1.4.1. Haçlılar İle Mücadelede Dımaşk Atabegliği'nin Tavrı

Zengîlerin, Dımaşk Atabegliği ile ilişkilerinin geçmişi Nûreddîn Mahmûd'un babası Musul Zengî Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn Zengî b. Kasîmüddeve Aksungur dönemine dek uzanmaktadır. İmâdeddîn Zengî'nin Haleb ve çevresinde hâkimiyet kurmasından önce Dımaşk Atabegi Tuğtekin, Haçlıların bu yörelerdeki zararlı faaliyetlerine engel oluyordu. Ancak onun ölümünden sonra adı geçen yerler saldırıya açık hale geldi. İmâdeddîn Zengî Haleb'e hâkim olunca Haçlılar ile mücadele bahanesiyle Dımaşk Atabegi Tâcû'l-Mülûk Börî'den yardım istedi. Dımaşk Atabegi'nin emriyle Hama'da bulunan oğlu beş yüz kişilik bir kuvvetle İmâdeddîn Zengî'ye katıldı. İmâdeddîn Zengî, yardıma gelen Sevinç ve adamlarını hile ile yakalatıp Halep'te hapsedirdi. İmâdeddîn Zengî, Hama üzerine yürüyüp 523/1128-1129 tarihinde şehri ele geçirdi⁷⁶ (İbnü'l-Kalanisî, 2015:109-110; İbnü'l-Esîr,1963: 38; Aynı mlf., 1991: X, 520-521; Zübdetü'l-Haleb, 1997: 438; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 3; İbnü'l-İbrî, 352; Sobernheim, 1997: 170-172; Hitti, 1959: 182; Alptekin, 1978: 50-51; aynı mlf., 1988: 536). Daha sonra Sevinc'i serbest bırakmış ise de bu defa Haçlılar ile olan mücadelede daha güçlü hareket edebilmek için Türk-İslâm birliğini kurma çalışmasının bir parçası olarak Dımaşk'ı almaya çalıştı. Bu amaçla Dımaşk'ı iki defa kuşatma altına aldıysa da başarılı olamadı (İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; el-Müneccîd, 1949: 23). İmâdeddîn Zengî döneminde zedelenen Zengîler ile Tuğtekinlilerin ilişkileri Haleb Zengî Atabegliği'nin kurucusu Nûreddîn Mahmûd döneminde her ne kadar zaman zaman Haçlılara karşı birlikte hareket etme şeklinde tezahür ettiyse de Nûreddîn Mahmûd da babası İmâdeddîn Zengî gibi Dımaşk'ı almak için fırsat kollamaktan vazgeçmedi.

Esasen Haleb Atabegliği ve Dımaşk Atabegliği ilişkileri Haçlıların iki tarafa yaptığı ve yapacağı saldırılarla şekillenmekteydi. Aşağıda aktarıldığı gibi bu konuda birçok örnek vermek mümkündür.

Franklar'ın Busrâ denilen yerde bir araya gelerek Dımaşk Atabegliği'ne karşı saldırıya geçmeleri üzerine Mucireddîn, Nûreddîn Mahmûd'tan yardım istedi. Dımaşk Atabegliği, Haleb Atabegliği'nin yardımları ile 543-1148/1149 yılında

⁷⁶ İbnü'l-Adîm, Hama'nın alınış tarihini 8 Şevval Cumartesi 524/14 Eylül 1130 olarak verirken, Ramazan Şeşen 24 Eylül 1130 olarak vermiştir. Bkz. (İbnü'l-Adîm, 1951-1968: 440; Archer-Kingsford, 1895: 199; Bezer, 2002: IV, 1298; Sauvaget, 1963: 42); Bkz.(Şeşen, 2013: 20).

Busrâ'da Haçlıları hezimete uğrattı. Ölü veya esir olanların dışında savaştan kurtulanların sayısı yok denecek kadar azdı. Bu kritik anda yaptığı yardım nedeniyle Kesve'de konaklayan Nûreddîn Mahmûd'un huzuruna çıkan Mucireddîn ona saygı gösterip hizmette bulunmayı ihmal etmedi (İbn Kesîr, 1995: XII, 410-411).

İbnü'l-Kalânîsî, Haçlılar'ın Dımaşk ve havalisindeki saldırılarının Mu'ineddîn'in müdahalesi ile önlenerek iki yıllık bir anlaşma (Muharrem 544/Mayıs-Haziran 1149) ile neticelendiğini ancak bu kez Haçlı tehlikesinin Haleb ve civarında ortaya çıktığını ifade etmiştir (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 169).

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd, Antakya Prinkepsi'nin Haleb ve civarında zararlı faaliyetlerde bulunacağı duyumu üzerine yardımcı olması için Mu'ineddîn Üner'le haberleşti. Mu'ineddîn de Haleb Atabegliğine yardım amacıyla önemli emîrlerinden Mücâhîdeddîn Bozan b. Mâmîn⁷⁷ idaresinde büyük bir askeri kuvvet gönderdi (1 Safer 544/10 Haziran 1149).

Safer ayında Haçlılara ani bir baskın yaparak büyük bir başarı kazanan Nûreddîn Mahmûd, kendisine katılan Türkmenler ve civar illerin atlıları ile Antakya üzerine yürüdüğünde yanında Mücâhîdeddîn Bozân'ın emrindeki Dımaşk askerî birlikleri de bulunuyordu. Nûreddîn Mahmûd, artçı kuvvetleri dışında sayıları altı bini bulan atlı kuvvetleri ile İnâb denilen yerde artçı kuvvetleri hariç dört bin atlı ve bin piyadeden oluşan Haçlı kuvvetleri ile karşı karşıya geldi⁷⁸ (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 170; İbn Asâkir, 1997: LVII, 119).

Müslümanların üstünlüğü ile biten savaş (21 Safer 544/6 Temmuz 1149)'ın sonunda büyük miktarda ganimet elde edildi. Ayrıca savaş meydanındaki ölümler arasında Maraş senyörü Renaud, İsmâîlîlerin (İbn-i Haldûn, 2004: I, 283-284) reislerinden Ali b. Vefa (Runciman, 2008: 273) dışında yer alan en önemli kişi cesaret, kurnazlık ve zalimliği ile nam salmış Antakya Prinkepsi Raimond

⁷⁷ İbn Kesîr, Mu'ineddîn Üner'in yardıma gönderdiği kumandanın Serhat valisi Mü'ineddîn b. Mervân b. Mas olduğunu yazmıştır. Krş. için bkz. (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 170; İbn Kesîr, 1995: XII, 413).

⁷⁸ Runciman, Nûreddîn Mahmûd'un emrindeki kuvvetlerin altı bini bulan süvariden müteşekkil olduğunu ancak Müslümanların Franklardan dört bin atlı ve bin yaya daha fazla olduğunu ifade etmiş ise de İbnü'l-Kalânîsî'nin: "*Nûreddîn artçı kuvvetleri dışında sayıları altı bini bulan atlı kuvvetleri ile İnâb denilen yerde artçı kuvvetleri hariç dört bin atlı ve bin piyadeden oluşan Frenk kuvvetleri ile karşı karşıya geldi*" şeklindeki ifadesi her iki tarafın askeri gücünün çok farklı olmadığını gösterir. Karşılaştırma için bkz. (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 170; Runciman, 2008: 273).

idi⁷⁹(İbnü'l-Kalânisî, 2015: 171; İbn Asâkir, 1997: LVII, 119; İbn Kesîr, 1995: XII, 413).

Nüreddîn Mahmûd'un Efamiyye'yi eman ile teslim alması⁸⁰ ve Antakya'daki Franklar ile kârlı bir anlaşma⁸¹ yaptığı askeri seferde Dımaşk kuvvetleri de yanında bulunmaktaydı. Bu başarıdan sonra yanında bulunan Emîr Mücâhîdeddîn Bozân, başında bulunduğu Dımaşk kuvvetleri ile Nüreddîn'den ayrılıp Dımaşk'a döndü (4 Rebîü'l-ahir 544/17 Ağustos 1149)(İbnü'l-Kalânisî, 2015: 172).

Mu'ineddîn Üner, Havrân'daki kuvvetlerinin yanından Dımaşk'a döndüğü vakit hastalandı⁸². Buna rağmen iyileşmeden Havrân'da bulunan ordunun yanına gitti. Ancak hastalığının ağırlaşması üzerine tekrar Dımaşk'a dönmek zorunda kalan Mu'ineddîn Üner 23 Rebîü'l-âhir 544/10 Eylül 1149 tarihinde öldü (İbnü'l-Kalânisî, 2015: 173; İbn Kesîr, 1995: XI, 415; Ebî Şâme, 2002: 227-230).

Mu'ineddîn Üner'in ölümünden sonra Havrân ve beldelerinde Haçlıların kargaşa çıkarmaları ve yağmalama faaliyetlerinde bulunmaları üzerine Nüreddîn Mahmûd, Mu'ineddîn Üner zamanında olduğu gibi Dımaşk yöneticilerinden Franklara karşı cihat için yardım istedi⁸³. Fakat Dımaşklılar Haçlılar ile akdetmiş oldukları bir anlaşma⁸⁴ nedeniyle onu oyalamaya koyuldular. Nüreddîn Mahmûd bunu öğrendiği vakit Merc-i Yabus'ta ordugâh kurdu. Bir kısım kuvvetini de Ya'fûr'a gönderdi. Dımaşk'a yaklaştığı vakit şehirdekiler Haçlılar'dan yardım talebinde bulundular. Nüreddîn Mahmûd: *"onlara karşı cihattan ayrılmayacağım"* diyerek kararlılığını gösterdi. Burada bulunduğu süre içinde kargaşayı önlemiş olması, yöre sakinlerine gösterdiği hoşgörü onun buradaki halkın gönlünü

⁷⁹ Raimond'un bizzat Şirkûh tarafından öldürülmüş olması onun Famiye Savaşı'nda Nüreddîn nezdinde kaybettiği itibarını yeniden kazandırmıştır. Nüreddîn, Raimond'un kesik başını Bağdat'a göndermiştir (Runciman, 2008: 273).

⁸⁰ Nüreddîn Mahmud buraya hareket etmeden önce Hama emîri Selahaddin'i karargâh kurmak ve şehri bir an önce sıkıştırmak için öncü birliklerinin başında göndermişti. Şehirdekiler, Frenklerin Nüreddîn Mahmud tarafından yok edildiklerini haber alınca yardım alma ümitlerini yitirdiler. Şehri eman ile teslim edildi. Nüreddîn, şehirde yeteri kadar askeri kuvvet bıraktıktan sonra buradan ayrıldı (18 Rebîü'l-evvel 544/1 Ağustos 1149). Ayrıntı için bkz. (İbnü'l-Kalânisî, 2015: 172).

⁸¹ İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre, Antakya'daki Haleb civarına yakın olan her şeyin Nüreddîn Mahmud idaresindeki Haleb Atabegliği'ne, Antakya'ya yakın olan diğer yerlerin de Antakya'ya aitliği kabul edilmiştir.

⁸² İbnü'l-Kalânisî, Mu'ineddîn'in Havrân'dan döndükten sonra aşırı yemek yediğini ve ishale yakalandığını daha sonra da hastalığın dizanteriye (cûsanteriyâ) dönüştüğünü ifade etmiştir. Bkz. (İbnü'l-Kalânisî, 2015: 173).

⁸³ İbnü'l-Kalânisî bu yardımın miktarını güvenilir bir kumandanın idaresindeki bin kişilik bir askeri birlik olarak ifade etmiştir. Bkz. (İbnü'l-Kalânisî, 2015: 174).

⁸⁴ Bu anlaşmaya göre Müslümanların Dımaşk üzerine gerçekleştireceği bir saldırıya Franklar ile Dımaşklılar birlikte karşı koyacaktı. Bkz. (İbnü'l-Kalânisî, 2015: 174).

kazanmasına neden oldu. Nûreddîn Mahmûd, Baalbek'e vardığı zaman uzun süredir yağmur yağmayan Havrân, Gûta ve Merc'e şiddetli ve uzun süre yağmur yağması ise halk tarafından Nûreddîn Mahmûd'un iyilik, adalet ve doğru yönetimine yorumlandı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 174-175; Ebî Şâme, 2002: 240).

Haleb Zengî Atabegi Nûreddîn Mahmûd daha sonra ordugâhından el-Avac'a hareket ederek Menâzil-i Asâkir olarak bilinen Cisrû'l-Haşeb'te ordugâh kurdu. Buradan Mucireddîn ve şehrin reisine gönderdiği mektupla geliş sebebinin Dımaşk'a saldırmak veya kuşatmak olmadığını, Franklardan muzdarip olan Havrân halkına ve Arap çiftçilere yardım etmek maksadıyla geldiğini bildirdi. Ayrıca Dımaşklılara beldelerini korumaktan aciz olduklarını, bu nedenle kendisine karşı Haçlılar ile anlaşıp perişan haldeki halktan aldıkları paraları Haçlılara verdiklerini hatırlattı. Bu yaptıklarının ne Allah ne de Müslümanlar nezdinde kabul görülmeyeceğini, bunun için bütün bahaneleri bir kenara bırakıp Askalan ve diğer yerlerin Haçlılar'dan alınması için cesaret sahibi bir komutanın idaresindeki bin kişilik bir süvari birliği ile kendisine yardım için gönderilmesi gerekliliğini ifade etti. Açıklayıcı bu mektuba karşılık olarak Dımaşklılar: "*Seninle aramızda kılıçtan gayrisi yoktur*" diyerek Nûreddîn'e Dımaşk'a yapacağı bir saldırı ve kuşatmaya karşılık Haçlılar'dan beklenen yardımın yolda olduğu söylenerek tehdit edildi. Bu tehdit nedeniyle öfkelenen Nûreddîn 26 Nisan Çarşamba 1150 günü şehre karşı hücumu karar verdiği halde yağın şiddetli yağmur nedeniyle bundan vazgeçti (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 176; Ebî Şâme, 2002: 240).

Nûreddîn Mahmûd'un şehre saldırmaktan vazgeçmesinin asıl sebeplerinden birisi Müslüman kanının dökülmesini istememesi bir diğeri ise Dımaşk'ın ona itaat edeceğine dair söz vermiş olmasıydı. Bunun neticesinde aralarında bir anlaşma akd edildi. Buna göre Nûreddîn'in adı Abbasî halifesi ve Irak Selçuklu Sultanı'ndan sonra hutbede yer alacak ve onun adına para basılacaktı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 176; İbn Kesîr, 1995: XII, 417; İbn Tağrıberdi, 1963: 298; Ebî Şâme, 2002: 240-241). Gerçekten de 12 Muharrem Cuma 545 /11 Nisan 1150 Perşembe günü Dımaşk'ta onun adına hutbe okundu. Buna karşılık Mucireddîn ve şehrin reisini ordugâhında kabul eden Nûreddîn onlara hil'at giydirip saygıyla şehre gönderdi. Aynı şekilde ordu ve saray halkından bir grup da Nûreddîn'in ordugâhında layıkıyla ağırlandı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 176; İbn Kesîr, 1995: XII, 417; Ebî Şâme, 2002: 241).

Nüreddîn Mahmûd, Pazar gününün gecesinde Haleb'e dönmek üzere ordugâhtan ayrıldı. Aslında Nüreddîn'in buradan ayrılmasının iki sebebi vardı. Birincisi A'zâz sahibi olan II. Joscelin'in oğlunun yanındaki adamlarıyla Türkmenler tarafından yakalanıp (İbn Kesîr, 1995: XII, 417; Ebî Şâme, 2002: 242) Haleb Kalesi'nde hapsedildiğinin Nüreddîn tarafından Muharrem'in beşinde haber alınmış olması, ikincisi ise Türkiye Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un Antakya'ya saldırmak amacıyla gelip Tell-Bâşir'i Muharrem ayı boyunca kuşatmış olmasıydı. Nüreddîn A'zâz üzerine yürüyerek kuşatma altına aldı. Bütün zorluklarına rağmen şehrin eman ile teslimini temin edinceye kadar sebat etti. Burada bir birlik bırakıp Haleb'e doğru yola çıktı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 177; İbn Kesîr, 1995: XII, 417; Ebî Şâme, 2002: 242).

İbnü'l-Kalânîsî, Mengübars'ın beraberindeki Türk ve Türkmen kuvvetleri ve Büsrâ valisi Emîr Sirhâl'in yardımları ile Havrân ve civarı ile Serhad'da yağmalama ve tedhiş faaliyetlerinde bulduklarını -söylentilere göre bu saldırılar Nüreddîn'in talimatıyla gerçekleştirilmiştir- aktarmıştır (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 177).

Mengübars, el-Haci'nin idaresindeki Dımaşk kuvvetleri ile Havrân'da karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Dımaşklılar yenildi ve el-Haci ölümcül bir şekilde yaralandı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 178).

Nüreddîn Mahmûd'a bağlı ordunun öncü birlikleri Dımaşk bölgesinde bulunan Arzû'l-Azrâ ve çevresinde ordugâh kurdular (13 Muharrem 546/2 Mayıs 1151). Bu kuvvetlerden bir bölümü ile es-Sehm ve en-Nayrâb havalisinde kurdukları pusudan zamanında haberdar olan Dımaşk ordusu zarar görmeden şehre geri döndü. Cuma günü ordusuyla gelen Nüreddîn Mahmûd, Azrâ ve Dûma arasındaki Uyûn-ı Fâseriyye denilen yerde ordugâh kurdu. Cumartesi günü buradan harekete geçip Huceyrâ, Râviye ve civar yerlere ordugâh kurduklarında, Dımaşk askeri güçlerinden bir bölümü ile çevrede asayiş bozacak ve halkın ekonomik kaynaklarını zarara uğratabilecek faaliyetlere giriştiler. Buna karşılık Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd şehirdekilere Müslümanların güvenliğini sağlamak ve müşriklerin elindeki esirleri kurtarmak amacıyla geldiğini, cihat için kendisine askeri destekte bulunmaları durumunda meselenin tatlıya bağlanacağını anlatan bir mektupla durumu izah etmeye çalıştıysa da Dımaşklılar'ın cevabı memnun edici olmaktan uzaktı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 178- 179).

Nüreddîn Mahmûd bu durumda bulunduğu yerden ayrılarak ordugâhını Mescîdü'l-Kadem denilen yere taşıdı. (23 Muharrem546/12 Mayıs 1151). Burada buldukları süre zarfında Dımaşk şehrinin müdâfiileriyle gerçekleşen çarpışmalar aralıklar ile 13 Safer 546/ 1 Haziran 1151⁸⁵ tarihine kadar devam etti. Nüreddîn'in bu süre zarfında şehre karşı genel bir hücumu girişmemesinin sebebi ise her iki taraftan da büyük miktarda kaybın yaşanmasının önüne geçmek istemesindendi. Ancak bu durumda her iki tarafın ayak takımı civar illerde yağma, hırsızlık ve bozgunculuk yaparak fiyatların yükselmesine neden oldular. Frankların Dımaşk şehrine yardım için toplandıkları haberi gelince Nüreddîn Mahmûd ordugâhından ayrılıp şehrin sınırları içinde kalan Fezâyâ, Halkableteyn ve el-Hâmiseyn denilen yere yerleşti. Haçlılar'ın yardım amacıyla yola çıktıkları haberini teyid ettiren Nüreddîn Mahmûd illerden ve Türkmen boylarından aldığı takviye ile iyice güçlenmiş olarak onları karşılamak ve ileri saflarına daha yakın durabilmek için bulunduğu yerden Dâriyyâ'ya çekildi. Haçlılara yakın olması nedeniyle el-Avac denilen yere gittiyse de Haçlılara tuzak kurmak amacıyla ez-Zebdânîye'ye çekildi (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 180).

Nüreddîn Mahmûd, ez-Zebdânîye'de beklerken kuvvetlerinin dört bin kadarını Havrân'daki Araplarla birleşmeleri için görevlendirdi. Bu kuvvetler Haçlılar'ın yollarını keserek saldıracak ve onların Dımaşk ordusu ile birleşip birleşmediğini takip edeceklerdi. Çok geçmeden Haçlı ordusu el-Avac'a yetişerek burada ordugâh kurdu (3 Rebîü'l-evvel 546/20 Haziran 1151). Dımaşk'tan Mücîreddîn ve Müeyyed ile Haçlı ordusunun ileri gelenleri bir araya gelerek Busrâ Kalesi'ne saldırmayı kararlaştırdılar. Ancak Haçlılar Re'sü'l-Ma'ya ilerledikleri halde Dımaşklılar aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle onlara katılmada geciktiler. Nüreddîn Mahmûd'un Havrân'a gönderip Araplarla birleşen kuvvetleri bu durumu değerlendirmek için harekete geçtiklerinde Haçlılar direniş için Havrân'da Lecât denilen yere çekildiler. Bunun üzerine Nüreddîn Mahmûd da harekete geçip Bikâ'daki 'Aynü'l-Cerr'de ordugâh kurdu (Alptekin, 1985: 153). Dımaşk ordusu ile birleşerek Busrâ'ya saldıran Haçlılar, şehrin valisi Sirhâl⁸⁶tarafından püskürtülerek bozguna uğramış vaziyette geri çekilmek zorunda kaldılar (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 181; Alptekin, 1985: 153; Runciman, 2008: 281).

⁸⁵ İbnü'l-Kalânîsî'nin Onur Özatağ tarafından yapılan tercümesinde bu tarih yanlış olarak 7 Haziran 1151 olarak kaydedilmiştir. Bkz. (İbnü'l-Klânîsî, 2015: 180).

⁸⁶ Runciman, Sirhal ismini Serhak olarak kaydetmiştir. Bkz.(Runciman, 2008: 281).

Bu gelişmeler yaşanırken İbnü'l-Kalânîsî'nin aktardığına göre üçyüz bin dinâr harcanarak hazırlanmış, asker ve mühimmat ile dolu, yetmiş gemiden oluşan bir Mısır filosu Haçlıların hâkimiyetindeki sahil şehirlerine saldırdı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 182). Mısır filosunun Yâfâ, Akka, Sayda, Beyrût ve Trablus limanlarına düzenlediği saldırılarda Franklara büyük zayıat verilirken çok sayıda gemiye de el konuldu. Ölü ve yaralı sayısı da aynı şekilde çok sayıdaydı. Aslında Nûreddîn Mahmûd Mısır filosunun saldırısına destek vermek üzere söz vermiş idi. Ancak Dımaşk'ı ele geçirme harekâtını yarıda bırakmak istemediğinden bu sözünü yerine getirmede aciz kaldı⁸⁷. Çünkü Dımaşk Orta Suriye'nin en önemli şehri idi. Bu şehri ele geçirdiği vakit itibarı artacak, Kudüs ve Trablus gibi Haçlı krallıklarına karşı harekete geçecek bir üs ile Mısır'a giden yolda önemli bir merhaleye ulaşmış olacaktı. Ayrıca Tuğtekinliler'in ortadan kaldırılması ile Suriye'de siyasal birliği kurma çalışmalarında da ilerleme kaydedilecekti. Dımaşk'ın zayıf bir durumda olması, halkın ve ordusunun kendisine olan müsbet yaklaşımı bu harekâtı devam ettirmesinde büyük rol oynadı. İbnü'l-Kalânîsî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Nûreddîn Mahmûd, ordusunun sayılmasını emrettiği vakit sayının yaklaşık otuz bine vârit olduğu görülmüştü (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 182).

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd, bundan sonra Bikâ'da el-Delhemiyye denilen yerde ordugâh kurdu. Buradan Dımaşk'a doğru yola çıktı. Daha sonra Dârayya'nın güneyindeki⁸⁸ Kevkeb denilen yerde ordugâh kurdu (8 Temmuz 1151/21 Rebû'l-Evvel 546). Nûreddîn Mahmûd, iki gün sonra ordusuyla Cîsrü'l-Haşeb denilen yere geldi. 11 Temmuz Çarşamba günü el-Katiâ'ya ve nihayet şehre iyice yaklaşınca Dımaşk ve Haleb orduları arasında küçük çaplı çatışmalar dışında iki tarafın durumunu değiştirecek bir savaş yaşanmadı. Bu sırada Emîr Hassân el-Menbîc'in Tel-Bâşir'i 21 Rebû'l-evvel 546/12 Temmuz 1151'de eman ile aldığı haber alındı. Bu sevindirici haberden sonra Nûreddîn Mahmûd ve Dımaşklılar arasında Fakih Burhâneddîn Ali el-Belhî (İbn Kesîr, 1995: XII, 499), Emîr Esedüddîn Şîrkûh ve kardeşi Necmeddîn Eyyûb (İbnü'l-Kalânîsî, 2013: 182-183; İbn Tağrıberdi, 1963: 301) aracılığıyla 10 Rebû'l-âhir 546/27 Temmuz 1151 tarihinde

⁸⁷ Fatımîlere ait Mısır donanması Frank limanlarına saldırı düzenlerken Nureddîn Mahmûd'un da emrindeki kuvvetlerle Galilea (Celîle) bölgesine bir saldırı yaparak onların dikkatlerini dağıtmasını istemek üzere Usâme b. Munkız gönderildi. Ancak Nureddîn Mahmûd'un Dımaşk'ın alınmasına öncelik vermesi onun Mısırlılara verdiği yardım sözünü yerine getirmesini engelledi. Bkz. (Ranciman, 2008: 283; İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 182).

⁸⁸ Alptekin, Dârayya'nın batısı şeklinde belirtmişse de haritaya bakıldığı vakit Dârayya'nın güneyinde olduğu görülecektir. Bkz. (Alptekin, 1985: 155).

bir anlaşmaya varıldı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 182-183; İbn Kesîr, 1995: XII, 419). Anlaşmanın maddeleri her ne kadar açık olarak belirtilmemiş olsa da bu gelişmeden hemen sonra itaatten ayrılarak Franklara destek veren Busrâ valisi Sirhâl'in üzerine yürüyen Haleb Atabegliği'ne, Dımaşklılar'dan da mançınık ve askeri teçhizat yardımı yapılmış olması iki taraf arasında bir metbû-tâbi ilişkisinin kurulduğunu göstermektedir (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 182-183).

Zaten Dımaşk hâkimi Mucîreddîn Abak'ın 12 Receb 546/ 25 Ekim 1151 tarihinde beraberindeki bir heyetle Haleb'e giderek Nüreddîn Mahmûd'un huzuruna çıkması (Ranciman, 2008: 281) ve ona bağlılığını arz ederek onun adına Dımaşk nâipliği görevi yerine getirme isteğinin Nüreddîn Mahmûd tarafından kabul edilmiş olması bu durumu daha da iyi açıklamaktadır. Nüreddîn tarafından çok iyi karşılanan Mucîreddîn Haleb'den memnun olarak ayrıldı ve 6 Şaban 546/ 24 Kasım 1151⁸⁹tarihinde Dımaşk'a vardı. Fakat bu anlaşmaya rağmen Şaban ayının sonlarında Türkmen güçlerinin Bânyâs'a saldırması ve buradaki Franklara önemli kayıplar verdirmeleri karşısında Dımaşk'ın bu Türkmenlere karşı harekete geçerek tepki göstermiş olması onların daha önceden Franklar ile akdettikleri anlaşmanın bir eseri olsa gerektir.

Haçlılar, Bânyâs olayına bir misilleme olarak (Runciman, 2008: 281) Ramazan'ın ilk günlerinde Bikâ'ya bir baskın yaptılar. Baskını haber alan Baalbek valisinin gönderdiği kuvvetler, Bikâ'daki kuvvetlerle birleşerek, kar yağışı nedeniyle çekilmekte ağır davranan Haçlılara büyük zayıat verdirdi. Bu arada Haçlıların ellerindeki esirler ile alıkonulan hayvanların bir bölümü kurtarıldı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 184-185; Alptekin, 1985: 156-157).

Nüreddîn Mahmûd'un Muharrem 547/ Nisan-Mayıs 1152'de Antartûs Kalesi kuşatması sırasında Haçlıların bir bölümü kılıçtan geçirilirken geriye kalanlar aman ile kurtuldular. Her zamanki gibi burada da askeri bir birlik bırakıp ayrıldı. 10 Muharrem 547/ Nisan 1152 tarihinde Askalan şehrinin sakinleri tarafından Gazze'de bulunan Franklara başarılı bir saldırı gerçekleştirildi. Safer ayının sonlarında (Mayıs ayının sonları) ise Mucîreddîn ordusunun başında, beraberinde veziri Müeyyedüddîn olduğu halde, itaatten çıkmış ve Havrân ve havalisindeki halka eziyet ederek ağır

⁸⁹ 6 Şaban 546 tarihi Özatağ tarafından 24 Kasım 1151, Alptekin tarafından ise 20 Kasım 1151 olarak kaydedilmiş ise de bu tarihe karşılık olan Miladî 18 Kasım 1151 tarihinin daha doğru olması icab eder. Bkz. (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 184; Alptekin, 1985: 156).

vergiler altında ezen Busrâ valisi Sirhâl'in üzerine yürüdü. Bu sırada itaat ve bağlılığını ölçmek istediği Serhâd valisi Mücâhîdeddîn Bozan'ın yanına Serhâd'a gitti. Serhâd valisi hazır bulunmamasına rağmen oğlu Seyfeddîn Muhammed aracılığı ile adamlarıyla hizmetine amade olduğuna dair şehrin anahtarlarını ona teslim edince o da buna kani olarak büyük bir memnuniyet haliyle Busrâ'daki kuşatmaya devam için geri döndü. Busrâ'ya yapılan hücumlar netice verdi ve şehrin valisi Sirhâl'in Mucîreddîn'in isteklerini kabul etmesi ile Dımaşk'a dönüldü (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 185-186; Alptekin, 1985: 157).

1.4.2. Haçlıların Askalan Kuşatmasına Karşı Haleb-Dımaşk İlişkileri

Fâtımî Halifesi'nin veziri İbn Sallâr (el-Âdil), topladığı mecliste Müslümanlar'ın Suriye sahilinde ellerinde kalan tek liman kenti olan ve Frank kuşatması altında bulunan Askalan'a adam, mühimmat, para, yiyecek maddeleri ve benzeri konularda yardım etmek amacıyla bir deniz filosu gönderilmesini kararlaştırdı. Ancak üvey evladı el-Abbâs tarafından, uykuda bulunduğu bir sırada öldürülünce (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 163; Runciman, 2008: 283) bu yardım gönderme işi akamete uğradı (26 Muharrem 548/23 Nisan 1153). Bu sırada annesinin denetiminden kurtularak Kudüs Krallığı'nı elde eden Kral III. Baudouin Mısır'daki karışık durumu da göz önüne alarak 25 Ocak 1153 tarihinde ordusunun başında Askalan önüne vardı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 163; Runciman, 2008: 283). Bu haberin gelmesinden önce Zengîlerin Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmud da hem kendi hâkimiyet sahasındaki otoritesini pekiştirmek (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 186) hem de Kudüs Kralı III. Baudouin idaresinde Askalan'ı sıkıştıran Franklar'a karşı gaza ve cihat amaçlı tüm beldelerden ve Türkmenlerden kuvvet topladı. Nûreddîn Mahmûd, alınması güç bir kale olan Aflis Kalesi'ni aldıktan sonra Haleb Atabegliği'ne tabiiyetin bir göstergesi olarak, Mucireddîn emrindeki kuvvetlerle Haleb Atabegliği'nin ordusuna katıldı (13 Muharrem 548/ 13 Nisan 1153⁹⁰). Ordusu iyice güçlenmiş olan Nûreddîn Mahmûd, Bânyâs üzerine yürüdü. Müslümanlar, Bânyâs önünde zaman kaybettikçe Askalan'un durumu dahada kötüleşmekteydi. Birbirini takip eden yardım çağrılarına Nûreddîn Mahmûd şimdilik cevap vermekten acizdi.

⁹⁰ Alptekin, Mu'ineddîn'in idaresindeki Dımaşk askeri kuvvetlerinin Nûreddîn Mahmûd'un ordusu ile birleşmek üzere harekete geçme tarihi olan ve 13 Nisan gününe tekabül eden Muharrem'in 13'ünü, 11 Nisan 1153 olarak vermiştir. Bkz. (Alptekin, 1985: 158).

Çünkü Dımaşk ve Haleb kuvvetleri arasında meydana gelen ihtilaf nedeniyle Bânyâs önünden ayrılarak (Runciman, 2008: 284-285) el-Avâc'a geldiler. Burada tekrar Bânyâs'ı kuşatma kararı aldılarsa da İbnü'l-Kalânîsî: "*herhangi bir sebep olmamasına rağmen bundan caydılar ve dağıldılar*" demektedir (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 187). Mucîreddîn, Dımaşk'a (11 Rebû'l-evvel 548/6 Haziran 1153), Nûreddîn de Hıms'a döndü. Gerçi Mısır'dan gelen deniz filosu ulaştırmış olduğu para, erzak vb. ile bir süreliğine de olsa Askalan'a rahat bir nefes aldirmişti. Ancak Haçlılar saldırmaktan vazgeçmeden ısrarlı bir şekilde kuşatmayı sürdürdüler. Nihayet şehir surlarını yıkmayı başarıp içeri girdiler. İki taraftan da büyük kayıpların yaşandığı ve sağ kalan halkın eman ile teslim olduğu (19 Ağustos 1153) bu mücadelede Haçlılar pek çok savaş araç ve gereci ile yiyecek maddesi elde ettiler (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 187-188; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 163; Runciman, 2008: 284).

İslâm dünyasında büyük üzüntüye sebep olan Askalan'ın kaybı Haleb ve Dımaşk arasındaki Metbuluk ve tabîyet meselesinin sarsılmasına da sebep oldu. Çünkü bu olaydan da anlaşıldığı üzere Dımaşklılar bir taraftan Haçlılar ile yaptıkları anlaşmayı ihlal etmemeye gayret ederken öte taraftan Nûreddîn Mahmûd ile akdettikleri anlaşma ile de ona boyun eğmek zorundaydılar. Dımaşk Atabegliği iki taraf arasında sıkışmış durumdaydı. Nûreddîn ise Bânyâs önünde kendisine zaman kaybettiren ve durup dururken Dımaşk'a dönerek birleşik Müslüman gücün dağılmasına neden olan Mucîreddîn'in idaresindeki Dımaşk'ın alınmasının gerekliliği ve bunun zamanın geldiği kanaatindeydi.

Mucîreddîn'in Franklar üzerine kararlılık ile gidilmesini istemeyişi veya tam bir kararlılık göstermeyişinin asıl sebebi bundan sonra sıranın kendisine geleceği korkusuydu. Bu durum ileride Mısır'da yerleşecek olan Salâheddîn Eyyûbî'nin Nûreddîn Mahmûd ile aralarında geçen durum ile benzerlik göstermektedir. Hatırlanacağı üzere Nûreddîn Mahmûd'un Haçlılar üzerine gerçekleştirdiği seferlerde Salâheddîn Eyyûbî tam olarak destek vermekten kaçınılmaktaydı. Çünkü Haçlılar ortadan kaldırıldığı vakit Haleb Atabegliği'nin, onun Mısır'da hâkimiyetini eskisi gibi devam ettirmesine izin vermeyeceğinden çekinmekteydi.

1.4.3. Dımaşk Atabegliği'ne Son Verilmesi

Dımaşk'ın Suriye hâkimiyeti açısından önemi oldukça büyüktü. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un babası İmâdeddîn Zengî b. Aksungur'un da elde etmek istediği bu şehri (İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; Paine, 2011: 49; el-Müneccid, 1949: 23) aynı şekilde Haçlılar da istemekteydi. Haleb Atabegliği'ni Dımaşk'a sahip olmaya sevk eden sebep ise Franklar 548-1153/1154 senesinde Askalân (عسقلان) (İbnü'l-Esîr, 1963: 106; Ebü'l-Fidâ, 1840: 238) kentini ele geçirmek için kuşattıklarında Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un burası için merak ve endişe duyduğu halde Franklar'ı bundan alıkoyamamış olmasıydı. Çünkü yolunun üstünde Dımaşk vardı. Arada Haçlı ülkesi olduğundan oraya Dımaşk dışında bir yerden ulaşması da mümkün değildi. Franklar bundan yararlanıp Askalân'da güçlenerek Dımaşk'a göz koydular (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 163; İbnü'l-Adîm, 1996: 336; Eğilmez, 2002:IV, 1329). Mucireddîn'i zayıf düşürüp kente bağlı yerleşim birimlerine saldırılar düzenlediler. Bu yörede öldürme, gasp etme ve yağmalama faaliyetlerini artıran Haçlılar, Müslümanlar'dan her sene tımar vergisi almaya başladılar. Bizzat Haçlı elçileri Dımaşk'a gelip onu şehir halkından tahsil ediyorlardı. Bunun dışında Franklar o kadar ileri gittiler ki Müslümanların, Hristiyan ülkelerden alınan köle ve cariyelerine haber gönderip onlara isteyenlerin sahiplerinin yanında kalabileceklerini, istemeyenlerin ise yurtlarına dönebileceklerini söyleyerek vatanlarına gitmeleri için izin verecek cürete sahip oldular (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 169; İbnü'l-Adîm, 1996: 336; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 29). Bu şekilde Mucireddîn'in kent üzerindeki hâkimiyeti ortadan kalktı. Bunun bir örneği de kentteki halkın Müeyyideddîn b. es-Sufi adında bir kişinin idaresinde ayaklanıp Mucireddîn'i kalede kuşatmasıydı. Mucireddîn'in buradaki hâkimiyetinin sarsıldığının bir diğer göstergesi ise halkın düşman korkusundan endişeye kapılıp yüce Allah'a yalvarmaları ve Allah'tan korkularını gidermesi için dua etmeleri idi.

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un Dımaşk ile ilgili düşünce ve planlarına karşılık Mucîreddîn Abak'da boş durmadı. Askalan hâkimiyetiyle iyice güçlendiğini düşündüğü Kudüs Haçlı Krallığı ile ilişkilerini sağlamlaştırarak hem Haleb Atabegliği'ne karşı bir kalkan elde etmeye hem de Haleb Atabegliği'ni bunlarla tehdit ederek Dımaşk'ı daha fazla baskı altına almasının önüne geçmeye çalıştı. Haleb Atabegliği daha önce Dımaşk'ı iki kez kuşatmış olmasına rağmen netice alamamıştı (İbn Asâkir, 1997: LVII, 120). Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd,

Dımaşk'a güç kullanarak, kuşatarak sahip olmaya çalıştığında Mucireddîn'in Franklarla yakınlaşarak onlardan yardım isteyeceğini biliyordu (Elisséeff, 1967: 481 vd.; Runciman, 2008: 280-288). Çünkü Franklar, Nûreddîn Mahmûd'un Dımaşk'ı ele geçirmesini istedikleri son kişiydi. Nûreddîn Mahmûd, Dımaşk'a sahip değilken bile onların kalelerini ele geçiriyordu. Şayet Dımaşk'ı ele geçirip güçlenecek olursa neler yapabileceğini tahmin edebiliyorlardı. Nûreddîn Mahmûd, Müslümanlara duyduğu şefkat, merhamet ve sahip olduğu adalet anlayışı nedeniyle Müslümanların kanını dökmek için bu kez birkaç aşamadan oluşan bir hileye başvurdu. Öncelikle Dımaşk'ın sahibi olan Mucîreddîn Abak b. Muhammed b. Muhammed b. Böri ile haberleşip ona hediyeler gönderdi ve güvenini kazanıncaya kadar ona sevgisini ortaya koydu. Daha sonra ona mektuplar yazarak, kimi zaman mektuplarında Mucîreddîn'i bazı emîrlerinden sakınması için uyardı. Kimi zaman emîrlerinden birinin iktasını elinden almasını ve kimi zaman da birinin tutuklanmasını sağladı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 169-170; İbnü'l-Adîm, 1996: 336-337; Abu'l-Farac, 1987: II, 393). Dımaşk'ta emîr kalmayınca Mucîreddîn, Ata b. Haffaz es-Sülma el-Hadîm adında birini emîr yaptı. Ata, gözü pek ve cesur biriydi. Devlet işlerini üstlendi. Nûreddîn Mahmûd, bu emirin varlığından dolayı Dımaşk'ı ele geçiremeyeceğini bildiğinden onu Mucireddîn'in nezdinde kötüledi. Mucireddîn de onu tutuklatıp öldürttü. Ancak Öldürülürken Mucireddîn'e: "*Sana karşı gerçekleştirilen entrika tamamlandı. Beni öldürme, sağ bırak. Söyleyeceğim şeyler olacak*" demesine rağmen onu dinlemeyip öldürttü. Aslında Nûreddîn Mahmûd'un bu şekilde davranmasının amacı Mucireddîn'i yalnızlaştırmak ve güçten düşürmektir. Nitekim Ata b. Haffaz da öldürülünce Nûreddîn Mahmûd'un kenti ele geçirme arzusu iyice güçlendi. Son aşama olarak kentin güvenlik güçleri ve fitnecileriyle haberleşip onları kendi tarafına çekti⁹¹ (İbnü'l-Adîm, 1996: 337). Onlar da kenti ona teslim etmeyi kabul edince Dımaşk şehri üzerine yürüyüp surların önünde 18 Nisan 1154 tarihinde karargâh kurdu (Runciman, 2008: 285; Maalouf, 1998: 201). Nûreddîn'in tam da düşündüğü gibi Mucireddîn Franklarla (Kudüs Kralı Baudouin) yazışarak Nûreddîn'i Dımaşk'tan uzaklaştırmayı başarmaları halinde para ve Baalbek Kalesi'ni verme teklifinde bulundu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 170; İbnü'l-Adîm, 1996: 337).

⁹¹ Ebü'l-Fidâ, Nûreddîn Mahmud'un Dımaşk halkıyla haberleştiğinden ve şehrin doğu kapısının kendisine açılmasıyla şehre girip Dımaşk kalesine çekilen Mucireddin Abak'ı kuşattığından söz etmektedir. Bkz. (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 29).

Nûreddîn Mahmud, Dımaşk şehrini almak için iç desteğin sağlanması meselesini halledince bu kez şehri ekonomik yönden abluka altına aldı. Çünkü kuzeyden güneye inen ticaret yolu üzerindeki kervanlar gidip gelmeyince ortaya çıkan enflasyon neticesinde halkın çeşitli kesimleri bundan etkilendi ve şehirde sefalet, yoksulluk ile kargaşaya neden oldu. Bu durum şehirden kaçışları da beraberinde getirdi. Nûreddîn'in bundan sonraki düşüncesi ise ekonomik sıkıntılar içindeki Dımaşk'ı kuşatma altına alarak teslim olmaya zorlamak ve böylece Tuğtekinliler Atabegliğine son vermektir. Haleb atabegi bu hareketi ile bir taraftan Suriye hâkimiyetini perçinlerken öte taraftan Mısır'a giden yolda önemli bir stratejik konağa da sahip olmak istiyordu.

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un İsfesalâr/Sipahsalar (Ordu komutanı)'ı Esedüddîn Şîrkûh elçi olarak yaklaşık bin kadar adamıyla Merc'de el-Kasab denilen mevkiye gelip konakladı. Bu sırada Mucîreddîn onu karşılamadığı gibi görüşmek te istemedi (İbn Kesîr, 1995: XII, 420; Runciman, 2008: 285). Bunun anlamı tabiiyetin bitirilmiş olması idi. Elçiler aracılığı ile gerçekleşen görüşmeler de sonuç vermedi. Bu durum da kabul edilir gibi değildi. Nûreddîn Mahmûd, 3 Safer 549/ 19 Nisan 1154 tarihinde Şîrkûh ile bir araya geldi. Dûma'da 'Uyûn-ı Fâsariyye denilen mevkide ordugâh kurdu. 20 Nisan'da ise Beytü'l-Âbâr'a geçti. Şehrin doğu tarafından aralıksız saldırılar gerçekleştiren Nûreddîn Mahmûd'un ordusu ile şehrin dışına çıkan Dımaşklılar arasında 26 Nisan 549 günü her zamanki gibi çarpışmalar yaşanırken Halebliler birkaç farklı noktadan saldırıya geçtiler. Bu durum karşısında Dımaşk kuvvetleri onların önünden geri çekilmek zorunda kaldılar. Dımaşk ordusunun iyi yönetilemeyişi ve halkın isteksizce savaşmış olması neticesinde surların üzerinde çok az sayıda direnen kaldı. İbnü'l-Kalânîsi'ye göre Yahudi bir kadının üzerinde bulunduğu surdan aşağıya sarkıtılan bir iple surun tepesine çıkan Nûreddîn'in adamları onun sancağını buraya dikmişlerdir (İbnü'l-Kalânîsi, 2013: 189-190). Dımaşk'taki şehir halkı ve kuvvetleri bu durum karşısında Nûreddîn'in adalet ve merhametine güvenerek direnmeyi bıraktılar (İbnü'l-Adîm, 1996: 337). Nûreddîn'in bir taraftan Dımaşk kentini kuşatarak şehirdekileri baskı altına alması diğer taraftan şehrin asayiş güçleri ile haberleşerek ayaklanma çıkartmaya ve kenti ona teslim etmelerini sağlamaya çalışması sonuç verdi ve asayiş güçleri ayaklanıp doğu kapısı ardından Tûmâ Kapısı'nı açarak şehri ona teslim ettiler⁹². El-Melikü'l-

⁹² Runciman, Nureddîn'in savaşçıların Dımaşk şehrine girişinin bir Yahudi kadının yardımları

Âdil Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Zengî İbn Aksungur, 10 Safer 549/26 Nisan 1154 tarihinde⁹³ şehre girerek Dımaşk kentini, Mucireddîn Abak (أَبَاكَ) b. Muhammed b. Buri (Böri)⁹⁴ b. Atabek Tuğtekin⁹⁵’den almayı başardı⁹⁶(Abu'l-Farac, 1987: II, 393; İbnü'l-Adîm, 1996: 336, 337; İbn Kesîr, 1995: XII, 423-424; İbn Tağrıberdi, 1963: 318; Makrîzî, 1997: I, 146; Lewis, 2003: 103; Morrison, 2005: 48).

Mucireddîn’in zulmünden ve ağır vergi yükü altında ezilmekten bıkan Dımaşklıların desteği ile şehri ele geçiren Nûreddîn Mahmûd (İbn Tağrıberdi, 1963: 318; İbn Asâkir, 1997: LVII, 120) açlık, sefalet ve perişan haldeki halk tarafından büyük bir sevgi seli ile karşılaştı. Mucîreddîn şehrin düştüğünü görünce iç kaleye sığındı. Nûreddîn’in, aralarında Hıms kentinin de yer aldığı birçok ikta verme teklifini kabul eden Mucireddîn kaleyi ona teslim edip Hıms’a gitti⁹⁷ (İbnü'l-Adîm, 1996: 337; İbn Kesîr, 1995: XII, 424; Runciman, 2008: 285). Nûreddîn Mahmûd kentte hâkimiyeti sağlayınca (Sauvaget, 1963: 44; Gül, 2002: V, 130) halka eman verip evlerinin yağmalanmasının önüne geçerek adalet ve hoşgörüsünü göstermiş oldu (İbn Kesîr, 1995: XII, 424). Şehrin ele geçirilmesinin ikinci günü fakihlerin ve tüccarların ileri gelenleri Nûreddîn’in huzuruna çıktılar. Onların gönlünü okşayıcı vaatlerde bulundu. Ayrıca bir takım ürünlerden alınan harçlar kaldırıldığına dair bir menşur yazılarak duyuruldu (İbnü'l-Kalânîsî, 2013: 190-191; İbn Asâkir, 1997: LVII, 120). Nûreddîn Mahmûd, orada otoriteyi sağladı. Şehrin surlarını sağlamlaştırdı. Şehirde okullar ve mescitler inşa etti. Çarşıları genişletti. Haksızlıklara son verdi. Şîrkûh’un kardeşi Baalbek hâkimi Eyyûb’u Dımaşk’ta kumandan olarak görevlendirdi (Runciman, 2008: 285-286). Haçlılar Kudüs Kralı III. Baudouin’in idaresinde kenti almak için harekete geçtilerse de Nûreddîn Mahmûd’un kenti aldığı haberinin ulaşması üzerine elleri boş olarak geri döndüler

sayesinde gerçekleştiğini ve bundan sonra halkın orduya kapıları açtığını belirtmiştir. Bkz. (Runciman, 2008: 285).

⁹³ El-Müneccid, Dımaşk’ın alınış tarihini 11 Safer 549 olarak vermiştir. Bkz. (el-Müneccid, 1949: 26).

⁹⁴ Ebü'l-Fidâ Bûri (Böri) ismini “Tûrî” şeklinde kaydetmiştir. Bkz. (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 29).

⁹⁵ “Tuğtekin” olarak bilinen bu isim İbnü'l-Esîr’de “Tuğdekin” olarak, Muciru’d-Dîn Abak ise “Ebak” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 106); Tuğtekin hakkında bkz. (el-Müneccid, 1949: 21).

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, bu tarihi H. 549 Safer / Nisan- Mayıs 1154; Bündârî ise 3 Safer 549/19 Nisan 1154 olarak vermiştir.

⁹⁷ Fakat Mucîre’d-Dîn Abak, henüz Hıms’a gitmeden Nûreddîn Mahmûd aleyhinde konuştuğu gerekçesiyle Hıms yerine Balis verilmiş ise de kendisi bunu kabul etmeyerek Bağdat’a giderek Kanber Ali mahallesinde bir medrese inşa ettirdi. Musul valilerinden Aksungur-Porsuki’nin konağını satın alarak buraya yerleşti. Mcîre’d-Dîn, 564/ 1168-1169 tarihinde Bağdat’ta öldükten sonra bu konak Abak Konağı olarak tanındı. Bkz. (Alptekin, 1985: 160).

(İbnü'l-Esîr, 1963: 107; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 29; Abu'l-Farac, 1987: II, 393; Maalouf, 1998: 201).

Dımaşk hâkimiyeti ile ortadan kalkan Tuğtekinliler Atabegliği'nin yerini alan güçlü ve kararlı bir hükümdar olan Nüreddîn Mahmûd'un idaresindeki Haleb Atabegliği'nin komşuluğu haklı olarak Haçlılar'ı endişelendirmekteydi. Haleb Atabegliği şehrin tahkimi ile kuvvetlerin yerleştirilmesi için gerekli olan zamanı da dikkate alarak şimdilik onları bu endişelerinden uzaklaştırmak için Kudüs Kralı III. Baudouin ile geçici de olsa bir anlaşma akdetti. Bu arada Tuğtekinlilere bağlı son yerleşim yeri olan Baalbek valisi Dahhâk da 7 Rebîyü'l-evvel 550/ 11 Mayıs 1155⁹⁸ tarihinde şehri Haleb Atabegliği'ne teslim etmek zorunda kaldı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 192).

Humus (Hims)'a yerleşen Mucireddîn ise bulunduğu yerden Dımaşklılarla karışıklık çıkarmaları için haberleşince Nüreddîn Mahmûd bu durumdan rahatsız oldu ve telafisi mümkün olmayan gelişmelerin meydana gelmesinden korktuğu için Hims'i Mucireddîn'den alıp onun yerine Balis⁹⁹ kentini vermek istedi (İbnü'l-Adîm, 1996: 337; Zehebî, 1999: 52; el-Müneccid, 1949: 26). Mucireddîn bunu kabul etmeyerek Şam'ı terk edip Irak'a gitti. Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'ne komşu bir ev edinip orada vefat etti¹⁰⁰(Ebu'l-Fidâ, 1325: III, 29; İbnü'l-Esîr, 1963: 107-108; İbnü'l-Adîm, 1996: 337; Runciman, 2008: 285).

Dımaşk'ın alınması beraberinde bir takım önemli sonuçları da getirdi; Haleb Atabegliği'nin yeni başkenti Dımaşk oldu (Edirneli Mehmed, 1860: 27). Kuzey Suriyenin en önemli kenti olan Haleb'in önemi ise azalmadı. Bazı araştırmacılar haklı olarak devletin iki başkente (Haleb-Şam) sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Haleb Atabeği Nüreddîn Mahmûd bu sayede Şam yurdunda hem kuzey hem de güney bölgelerine eşit mesafede olduğunun mesajı verirken aynı zamanda bu

⁹⁸ Alptekin, Baalbek'in teslim oluş ayı olan Rebîü'l-evvel ayının yanlış olduğunu söylemiş ve doğrusunun Rebîü'l-âhir ayı olduğunu yazmış ise de bunu hangi kaynak ve gerekçe ile söylediği meçhuldür. Bkz. (Alptekin, 1985: 160).

⁹⁹ Haleb ve Rakka arasında bir belde (Ebu'l-Fidâ, 1840: 268-269; Hamevî, 1977: I, 328-329).

¹⁰⁰Coşkun Alptekin "*Dımaşk Atabegliği*" kitabında bu konuyla ilgili olarak Mustafa Cevad'ın el-Kalem ale'l-Medresetü'l-Tutuşiyeye es-Sekafetü'l-İslâmî, 1958, VIII, s.7'de ki bilgilere dayanarak verdiği bilgilerde Mucireddîn Abak'ın Nüreddîn'in kendisine teklif ettiği Hims'a gitmeden onun aleyhinde bulunduğunu ve bu nedenle Nüreddîn'in fikrinden cayarak Mucireddîn'e Hims üzerine Balis'i verdiğini yazmıştır. Devamla Abak'ın bunu kabul etmeyerek Bağdad'a giderek Halife El-Muktefi'nin himayesine girdiğini ve Kanber Ali Mahallesi'nde bir medrese inşa ettirdiğini yazmıştır. Oysaki İbnü'l-Esîr, Mucireddîn'in Bağdat'da Nizamiye Medresesi'ne komşu bir ev tuttuğunu ve burada vefat ettiğini yazmaktadır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 108; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 170).

bölgeler üzerindeki kontrolü de kolaylaştırmış oluyordu. Bu durum aynı zamanda ülkedeki sosyo-kültürel ve ekonomik faaliyetlerin dengeli bir şekilde yayılmasını da etkilemekteydi. Bir diğer faydası ise merkezlerden biri Kudüs Krallığı ile ilgilenecek mesafede bulunurken (Hitti, 1959: 183) bir diğeri ise Antakya Haçlı Prinkepsliği gibi tehlikeli bir düşman devletin kontrol altında tutulmasını kolaylaştırıyordu.

Tuğtekinliler Atabegliği'nin merkezi olan Dımaşk'ın alınarak bu beyliğe son verilmiş olması aynı zamanda Şam'da Müslüman birliğinin sağlanması anlamına geliyordu (Şeşen, 2013: 25). Haleb Atabegliği, Dımaşk Atabegliği'nin Haçlılara ödemekte olduğu vergiyi sonlandırarak onların mali alandaki tahakkümünü de ortadan kaldırdı.

Nüreddîn Mahmûd'un Dımaşk hâkimiyeti ona Abbasî Halifeliği'ne rakip olan Mısır Fâtımî Halifeliği'nin ortadan kaldırılması için de önemli bir fırsat kazandırmış oldu. Çünkü Suriye'de Müslüman birliğinin kurulmuş olması bunun önünün açılması demektir. Abbasî Halifesi bu amaçla Nüreddîn Mahmûd'a hil'at ve temliknâme göndererek onu teşvik etti. Abbasî Halifesi el-Müktefî, Dımaşk hâkimiyetinden dolayı Nüreddîn Mahmûd'u kutlarken aynı zamanda onun bundan sonraki hedefinin Mısır olması gerektiğini hatırlattı. Ayrıca onu Mısır'a yönetici olarak atadığını gösteren bir temliknâme gönderdi. Zehebî, Halife'nin daha sonra Bağdat'a giden Nüreddîn Mahmûd adına Bağdat'ta bir saray da inşa ettirdiğini nakletmiştir (Zehebî, 1999: 52).

İslâm'ın Dımaşk'ta kök salıp güçlenmesi ile Haçlılara kesin olarak yok olacaklarının mesajı verilmiştir. Bu durum onların yılgınlığa kapılıp zayıf düşmelerine ve teslim olmalarına neden oldu. Böylece Şam'ın tamamı Haleb Atabegliği'nin eliyle İslâm yurdu haline geldi.

Konuyla ilgili kaynaklar, Dımaşk'ın alınmasında Necmeddîn Eyyûb ve kardeşi Şîrkûh'un büyük yararlık gösterdiği yönünde bilgiler vermiştir (Ebî Şâme, 2002: 260; Gül, 2002: V, 130). Bu nedenle Necmeddîn Eyyûb'un Dımaşk'ta vali olarak yetkilendirilmesi doğal karşılanmalıdır. Zaten Nüreddîn Mahmûd'un Dımaşk'a karşı harekete geçmeden önce Şîrkûh'u Mucireddîn'e elçi olarak göndermesinden ve Necmeddîn Eyyûb'un Mucireddîn aleyhine propaganda faaliyetlerinde bulunarak onu zayıflatmaya ve itibarsızlaştırmaya çalışması gibi rolleri de unutulmamalıdır. Bu durum iki kardeşin devlet içerisindeki konumunun

güçlenmesine ve ileride Mısır'ın Eyyûbîlerin denetimine geçmesine ve nihayet Nûreddîn Mahmûd'un ölümünden sonra onun mirası olan topraklar üzerinde hâkimiyet sağlayarak büyük bir devlet kurmalarına olanak tanıyacaktı.

Dımaşk'ın alınmasından sonra sıra Baalbek'e gelmişti. Bikâ yöresinde olan Baalbek şehri, Dımaşk Atabegliği'ne bağlıydı. Necmeddîn Eyyûb'un nâibliğinde olan Baalbek şehir ve kalesi onun tarafından Dahhak el-Bikaî'ye teslim edilmişti. Nûreddîn Mahmûd, Dımaşk'ı alınca Dahhak buraya çekilmişti. Nûreddîn ise burayı Haçlılara yakınlığından dolayı muhasara altına alamaktan çekinmekteydi (İbnü'l-Adîm,1996: 339). Tuğtekinliler Atabegliği'ne bağlı son yerleşim yerinin valisi olan Dahhâk, Baalbek şehrini 7 Rebîyü'l-evvel 550/ 11 Mayıs 1155¹⁰¹ tarihinde Haleb Atabegliği'ne teslim etmek zorunda kaldı (İbnü'l-Kalânîsî, 2015: 192). Necmeddîn Eyyûb ve Nûreddîn Mahmûd arasındaki diplomasi trafiği neticesinde Nûreddîn Mahmûd, Necmeddîn'i Dımaşk'a çağırarak bazı yerleri ona ikta olarak verdi. Nûreddîn Mahmûd, önce Şemsüddeve Boranşah b. Şemseddîn'i ondan sonra ise Salâheddîn Yusuf'u Dımaşk şahneliği görevine getirdi (İbn Kesîr, 1995: XII, 425).

1.5. MUNKIZOĞULLARI İLE MÜNASEBETLER

1.5.1.Haleb Atabegliği'nin Şeyzer'i Alması

Şeyzer Kalesi, Hama'ya yarım günlük bir mesafede, sağlamlık ve korunaklılığı konusunda meşhur kalelerdendi (Hamevî, 1977: III, 383; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 185). Yüksek bir kayanın üstünde kurulan kale dağ tarafında kayaya kazılarak yapılmış bir yola sahipti. Yol tam ortada kesintiye uğramaktaydı. Bağlantı için ahşap bir köprü konulmuştu. Bu köprü kaldırıldığında kaleye çıkmak imkânsız bir hale geliyordu. Nûreddîn buraya sahip olmadan önce Şeyzer Kalesi, Kenanîler'den Munkız ailesinin elinde idi. Kale, Salih b. Mirdas döneminden sonra Ebu Hasan Ali'ye ondan sonra Emir Ebu el-Mürhif Nasr b. Ali b. el-Mukalled b. Nasr b. Munkiz b. Nasr b. Haşim'in hâkimiyetine geçti. Emir Ebu el-Mürhif, 491-

¹⁰¹Alptekin, Baalbek'in teslim oluş ayı olan Rebîü'l-evvel ayının yanlış olduğunu söylemiş ve doğrusunun Rebîü'l-âhir ayı olduğunu yazmış ise de bunu hangi kaynak ve gerekçe ile söylediği meçhuldür. İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Adîm ise bu tarihi 552/1157-1158 olarak vermiştir. İbn Kesîr de Baalbek'in alınmasını H.552 yılı olayları arasında vermekte ayrıca H.550 senesinde alındığına dair zayıf bir olasılığın olduğunu da ilave etmektedir. Krş. için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 191; İbnü'l-Adîm, 1996: 339; İbn Kesîr, 1995: XII, 430-431; Alptekin, 1985: 160).

1097/1098 yılında vefat edinceye kadar Şeyzer'de kaldı. Ölümüne yakın yerine kardeşi Emir Ebu Selamet Mürşid b. Ali'yi getirdi. Ali: “*Vallahi ben bu vazifeye gelmem. Ben dünyaya girdiğim gibi çıkacağım*” dedi. Göreve diğer kardeşi olan Ebu el- Asakir Sultan b. Ali'yi ondan daha küçük olduğu halde getirdi. Ebu Selamet Mürşid'in çok sayıda erkek çocuğu oldu. Bunlar büyüyüp lider oldular. Kardeşi Sultan'ın yaşlanıncaya kadar erkek çocuğu olmadı. Yaşlanınca erkek çocukları oldu. Bu nedenle kardeşini kıskandı. Çocuklarının küçük olup kardeşinin çocuklarının ise büyüyüp liderlik yaptıklarını gördükçe keyfi kaçınıyordu. Onlardan dolayı çocukları için korkuya kapılıyordu. Fitneciler aralarını bozarak onları birbirlerine düşman ettiler. Emir Mürşid hayattayken yönetim konusunda biraz arka planda kalıyordu. 531-1136/1137 yılında ölünce kardeşi onun çocuklarına sırt çevirip onlara kötülük yapmaya başladı. İyice güçlendiğinde onları Şeyzer'den çıkardı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 185). İbnü'l-Esîr bu kardeşlerin Şeyzer'den çıkarılmalarının en büyük sebeplerinden biri olarak Müeyyidüddeve Üsame b. Mürşid'den aktardığı olayı vermektedir¹⁰².

Bu kardeşler daha sonra Haleb Atabegi el-Melikü'l-Adil Nüreddîn (Zehebî, 1999: 53)' e gidip amcalarının kendilerine yaptıklarından dolayı şikâyetle bulundular. Nüreddîn bu işe el atmak, onların intikamını alarak onları yurtlarına iade etmeyi çok istemesine rağmen Franklara karşı cihat ile meşguliyetinden dolayı buna imkân bulamadı. Ayrıca amcalarının kaleyi Franklara teslim etmesinden de korkuyordu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 185-186). Ne var ki bu iş, içinde bir ukte olarak kaldı. Emir Sultan öldüğünde oğulları yerini aldı. Nüreddîn onların Franklarla haberleştiğini öğrenince öfkesi iyice büyüdü. Receb 552/Ağustos-Eylül1157 tarihinde meydana gelen bir depremde kale yıkılınca kaledekilerden kimse sağ kurtulamadı. Bu gelişme üzerine hemen harekete geçen Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd, Şeyzer'i ele geçirerek 552/1157-1158 tarihinde topraklarına kattı (İbnü'l-Adîm, 1996: 338; İbn Kesîr, 1995: XII, 430; Şeşen, 2013: 25). Onu ve surlarını öyle

¹⁰²Müeyyidüddeve Üsame b. Mürşid: “ İnsanlar beni cesur ve gözü pek biri olarak biliyorlardı. Ben Şeyzer'de iken bana gelen bir adam Diele yakınlarında azgın bir aslan olduğunu haber verdi. Bunun üzerine ben de atıma bindim. Kılıcımı kuşanıp onu öldürmek için yola koyuldum. Beni bundan alkoymasınlar diye hiç kimseye haber vermedim. Aslana yaklaşınca atımdan inerek onu bağlayıp aslana doğru yürüdüm. Beni karşısında gören aslan üstüme atladı. Kafasına kılıçla vurdum. Kafası yarıldı. Sonra onu öldürdüm. Kafasını alıp atımın yem torbasına koydum ve Şeyzer'e döndüm. Annemin huzuruna çıkıp kafayı önüne koydum ve olan biteni ona anlattım. Annem: “ Oğulcağızım! Şeyzer'den çıkmaya hazırlan. Çünkü siz bu gözü peklilik ve cesaretle oldukça amcamız ne senin ne de kardeşlerinden birinin burada kalmanıza izin vermeyecek.” Ertesi gün olunca bir de ne göreyim. Amcam bizim çıkış emrimizi verip süre bile tanımadan hemen ayrılmaya zorladı. Biz de ülkeye dağıldık.” Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 112).

bir imar etti ki sanki yıkılmamış gibiydi. Aynı şekilde Hama ile Şam'da bu depremden dolayı yıkıma uğrayan diğer yerleri de imar etti (İbnü'l-Adîm, 1996: 338; İbnü'l-Esîr, 1963: 112; Aynı mlf., 1991: XI, 185-186,187).

1.6. UKAYLOĞULLARI İLE MÜNASEBETLER

1.6.1. Haleb Atabegliği'nin Ca'ber Kalesi'ni Alması

Dönemin en müstahkem kalelerinden olan Ca'ber Kalesi Şihâbüddîn Mâlik b. Ali b. Mâlik el- Ukaylî'nin hâkimiyetinde bulunuyordu. Zengî Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn Zengî'nin de almak istediği bir kale idi. Ancak bu teşebbüsü onun hayatına mal olmuştu (Bündârî, 1979: 38). İmâdeddîn'in ölümü üzerine Atabeglik toprakları iki oğlu (Seyfeddîn Gâzî, Nûreddîn Mahmûd) arasında paylaşıldı. Haleb merkezli Atabegliğin kurucusu Nûreddîn Mahmûd Haçlılar ile başarılı bir mücadele yürüterek hâkimiyet sahasını genişlettikten sonra bölgede Türk-İslâm birliğini kurmak anlayışı ile komşu beylik ve devletlere de son verme gayreti içerisine girdi. Şam Atabegliği ve ona bağlı yerleşim yerlerini alan Nûreddîn'in asıl hedeflerinden biri de tıpkı babası İmâdeddîn Zengî gibi Ukayloğulları'nın elindeki müstahkem ve stratejik Ca'ber Kalesi idi. Zor kullanarak alınması neredeyse imkânsız olan bu kalenin hâkimi avlanmak amacıyla kalesinden indiği bir sırada Kilaboğulları tarafından yakalanıp Haleb Atabegliği'ne teslim edildi (H. Receb 563/Nisan-Mayıs 1168)¹⁰³. Haleb Atabegliği, Şihâbüddîn'e kaleyi teslim etmesi karşılığında bir miktar para ve bazı yerlerin iktasını teklif etti ise de kabul etmedi. Bu durumda kaleyi zorla almaktan başka çare kalmadı. Bu iş için Emîr Fahreddîn Mes'ûd b. Ebû Ali ez- Za'ferânî görevlendirildiyse de sonuç alamadı. Bu kez "İbnü'd-Dâye" ismiyle bilinen Emîr Mecdeddîn Ebû Bekr her iki ordunun kumandanlığı göreviyle yardıma gönderildi. Ancak Mecdeddîn muhasaradan bir sonuç alamayacağını anlayınca bu işi tatlılıkla halletme yoluna gitti. Mecdüddîn, kale hâkimi Şihâbeddîn Mâlik'i Seruc ve civarı, Haleb ve Bâbu Buzâ'a arasında bulunan tuzla ile kendisine nakit olarak verilen yirmi bin dinar karşılığında, kaleyi teslim etmeye ikna etti¹⁰⁴. Böylece Mâlikoğulları'nın uzun zamandan beridir devam eden

¹⁰³ Ebü'l-Fidâ, bu tarihi 564/ 1168-1169 olarak kaydetmiştir. Bkz. (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 44-45).

¹⁰⁴ Kâtib el-İsfahânî ise Caber Kalesi'nin alınması ile ilgili: "kale 564 senesinin Muharrem ayının ortasında Cumartesi günü fethedildi. Mecdüddîn kalenin fethedildiğini Nûreddîn Mahmûd'a bir mektupla bildirdi. Ben Nûreddîn Mahmûd'un yanında oraya gittim. Kaleye Muharrem ayının yirmisi

Ca'ber hâkimiyeti de nihayete ermiş oldu¹⁰⁵(Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 44-45; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 271-272; Bündârî, 1979: 38; İbn Tağrıberdi, 1963: 381; Bosworth, 2000: X, 786-787).

1.7. MUSUL'UN HALEB ATABEGLİĞİ'NE BAĞLANMASI

1.7.1. Haleb Atabegliği'nin Musul Hâkimiyeti

Akut humma hastalığına yakalanan Kutbeddîn Mevdûd Musul'da Zilhicce ayı (Ağustos-Eylül 1170)'nda öldü (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 286-287; Zehebî, 1999: 69; Runciman, 2008: II, 325-326). Öldüğünde yaklaşık kırk dört yaşındaydı (İbn Kesîr, 1995: XII, 469). Hükümdarlığı yirmi bir yıl beş buçuk ay sürdü (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 286-287). Ölmeden önce oğlu İmâdeddîn'i veliaht olarak ilan etmişse de daha sonra bu kararını, kendi devrinde idareyi elinde tutan Fahreddîn Abdulmesih¹⁰⁶ isimli devlet adamının tesiri ile küçük oğlu Seyfeddin Gâzî lehine değiştirdi¹⁰⁷(İbn Tağrıberdi, 1963: 383-384).

Nüreddîn Mahmûd Musul'daki gelişmeleri haber alınca: “*Kardeşimin çocuklarını ve onların elindeki yerleri idareye ben herkesten daha layıkım*” dedi. Az miktarda bir süvari gücüyle yola çıkan Nüreddîn Mahmûd Muharrem'in ilk günü 566/14 Eylül 1170 Ca'ber Kalesi yakınından Fırat Nehri'ni geçip Rakka'yı muhasara ile aldı. Bundan sonra Hâbûr ve Nusaybin'i aldı. Nusaybin'de iken kendisine Nüreddîn Muhammed b. Kara Arslan b. Dâvûd katıldı. Sincâr'ı da alan Nüreddîn Mahmûd burayı yeğeni ve aynı zamanda damadı olan II. İmâdeddîn Zengî'ye verdi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 292; İbn Kesîr, 1995: XII, 472; Runciman, 2008: II, 328).

Nüreddîn kendisine bağlılık mektupları gönderen Musul'daki emirlerin davetine uyarak Musul yolculuğuna çıktı. Beled şehrine gelen Nüreddîn Mahmûd

Perşembe günü çıktık” şeklinde bilgi vermiştir (Bündârî, 1979: 38).

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr Ca'ber Kalesi'nin Nüreddîn Mahmûd'a teslimi olayı ile ilgili olarak Ca'ber hâkimine sorulduğu vakit: “*Serûc mu, Suriye mi, yoksa Câ'ber Kalesi'nde mi kalmak istersin, hangisini daha çok seversin?*” cevaben: “*para ve mal olarak bu daha fazladır, fakat şeref ve itibara gelince biz onu Câ'ber Kalesi'nde bıraktık*” demiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 272).

¹⁰⁶ Fahreddîn Abdulmesih, Zeyneddîn Ali'nin Musul'dan ayrılması ile onun yerine geçen devlet adamı. Kutbeddîn Mevdûd'un devlet işlerini yürüten önemli bir mevkie sahip olan devlet adamı. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 287).

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, İmâdeddîn Zengî'nin Fahreddîn tarafından pek sevilmediğini, bu durumun İmâdeddîn'in Nüreddîn'in damadı ve etkisinde olmasından kaynaklandığını belirtir. Ayrıca Seyfeddin'in hükümdar olması için Hüsameddin Timurtaş b. İlgazi'nin kızı (Seyfeddin'in annesi) Valide hatun ile işbirliğine gittiğini de aktarmaktadır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 287).

buraya yakın bir yerden Dicle'nin doğusuna geçip Ninova Kalesi'nin önünde karargâh kurdu¹⁰⁸.

Seyfeddîn Gazi b. Kutbeddîn Mevdûd ve Fahreddîn, İzzeddîn Mes'ûd b. Kutbeddîn'i Nûreddîn Mahmûd'a karşı yardım talebi ile Atabeg İldeniz'e¹⁰⁹ gönderdiler. Atabeg İldeniz Nûreddîn'i Musul'a saldırmaktan vazgeçirmek istedi ise de Nûreddîn buna pek ehemmiyet vermedi ve kardeşinin çocuklarına kendisinden daha yakın olduğunu vurguladıktan başka Atabeg İldeniz'e ülkesinin genişliğine rağmen sınırları yeterince koruyamadığı için Gürcülerin ele geçirdiğini ifade ederek ayıpladı. Kendisinin ise elindeki ülkenin küçüklüğüne rağmen dünyanın en cesur insanları olarak tanımladığı Franklarla mücadelede başarılar elde ettiğini, ellerindeki yerlerin büyük bölümünü ve krallarını esir aldığını belirttiikten sonra, İldeniz'in ihmal ettiği yerleri müdafaa etmek ve Müslümanları zulümden kurtarmayı bir görev olarak telakki ettiğini belirtti. Burada ifade edilmesi gereken önemli bir husus da Musul'daki işleri tamamladıktan sonra Hemedân kapısında İldeniz ile hesaplaşacağını belirterek onu tehdit etmiş olmasıydı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 292-293).

Nûreddîn'in Hemedan'a yürüyeceğinden bahsetmiş olması onun hedeflediği ülke sınırlarının genişliği ve büyüklüğünün daha iyi anlaşılması açısından dikkate şayandır. Fahreddîn Abdulmesih, Musul'daki emîrlerin isyan edip şehri Nûreddîn'e teslim edeceğini anlayınca Nûreddîn ile haberleşip Musul'un Seyfeddîn'de kalması, kendisinin can ve mal güvenliğinin korunması şartıyla şehri teslim edeceğini belirtmek mecburiyeti hissetti. Ayrıca Nûreddîn, Fahreddîn Abdulmesih'in onunla birlikte Suriye'ye gitmesini ve istediği yerleri ona ikta etmesi şartını da kabul etti. Nûreddîn Mahmûd bu şartlarla 13 Cemaziyülevvel 566/22 Ocak 1171 günü Musul'u teslim aldı¹¹⁰. Musul'da yirmi dört gün kalan Nûreddîn Mahmûd şehre girdiğinde Mükûs ve benzeri ağır örfî vergileri kaldırdı¹¹¹. Nûreddîn Mahmûd, Musul'da Nûreddîn Camiî'nin yapılmasını emretti (Zehebî, 1999: 69; İbn Kesîr, 1995: XII,

¹⁰⁸ Ninova ile Musul şehri arasında Dicle Irmağı akmaktadır. Nûreddîn'in Ninova'da konakladığı gün Musul surlarından büyük bir parçanın düşmüştür. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 292).

¹⁰⁹ Atabeg İldeniz, Hemedân, el-Cibâl, Azerbaycân, Isfahân, Rey ve bu cavrdağı daha başka yerlere hâkim idi. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 292).

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, Nûreddîn'in kaleye Babü's-Sir'dan girdiğini; bunun nedeninin ise Abdulmesih'in kendisine isyan ettiğini duyması üzerine kalenin en müstahkem yerinden girmeğe yemin ettiğinden bahsetmektedir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 293).

¹¹¹ Nureddîn sadece Nusâybin, Sincâr ve Hâbûr'da değil Suriye ve Mısır'da hâkimiyeti altındaki bütün şehirlerde bu vergileri kaldırmıştır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 293).

472). Bu iş ile ilgilenmesi için Şeyh Ömer el- Mellâ'yı görevlendirdi (İbnü'l-Esîr, 1991:XI, 293; İbn Kesîr, 1995: XII, 472). Şeyh Ömer inşaatın yapılacağı yerin çevresindeki arsaları satın alıp camiye 568/1172-1173 tarihinde tamamladı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 293).

Musul Atabegliği'ni de kendisine bağlamayı başaran Nüreddîn Mahmûd (Lapidus, 2005: 479) Suriye'ye dönerken Musul Kalesi'ne Sa'düddîn Gümüştekin adlı bir hadımını nâib tayin etti. Seyfeddîn'den yapacağı işlerde onunla istişare etmesini istedi. Onu o bölgeye hâkim kıldı. Sincâr şehrini de damadı ve yeğeni İmâdeddîn'e ikta olarak verdi. Fahreddîn'i beraberinde Suriye'ye götürüp ona büyük iktalarda bulundu. Adını da değiştirip Abdullah koydu. Kemâleddîn b. eş-Şehrizorî, İmâdeddîn ve Seyfeddîn arasında çıkacak anlaşmazlığa dikkat çekmiş olsa da Nüreddîn'in bunu dikkate almadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 570/1174-1175 yılı olayları da bunu teyit etmiştir¹¹².

1.8. EYYÛBÎLER İLE MÛNASEBETLER

Salâheddîn, ölen amcası Şîrkûh'un yerine Mısır'da Fâtîmî halifesinin veziri olduktan sonra her geçen gün konumunu güçlendirerek, nüfuzunu artırırken bir taraftan da Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd ile olan bağına gevşetmeye ve bağımsızlık temayülü içerisinde hareket etmeye başladı¹¹³. Nüreddîn Mahmûd, Salâheddîn'den Fâtîmî Halifesi'nin adına okunan hutbeyi kesip Abbasî halifesi adına¹¹⁴ okutmasını istediğinde (İbn Kesîr, 1995: XII, 469), Salâheddîn çeşitli

¹¹² Nüreddîn Mahmûd, hiç şüphesiz bu durumu gayet iyi bilmekteydi. Muhtemelen bunu bilinçli yapmıştır. Böylece Musul hâkimlerini kendisinin yetiştirdiği ve damadı seçtiği İmâdeddîn aracılığıyla kontrol edebilecekti. Üstelik Seyfeddîn b. Kutbeddîn Mevdûd'un Musul'a hâkim olması için çaba göstermiş ve Kutbeddîn Mevdûd döneminde Musul yönetimini fiilen elde etmiş olan Fahreddîn Abdulmesih'i buradan uzaklaştırması da dengeleri kendi lehine değiştirmek istemesinin bir sonucudur.

¹¹³ İbnü'l-Esîr'in Salâheddîn'in bağımsızlık temayülü içerisinde bulunduğunu belirtmesine karşılık Runciman bunun doğru olmadığını Salâheddîn'in Amaury'nin oyunlarına gelmeyecek kadar ileri görüşlü olduğunu fakat Nüreddîn'in ona tam olarak güvenmediğini, bu nedenle Salâheddîn'in babası Necmeddîn Eyyûb'u ve ailesini bir askeri birlik ve büyük bir ticaret kervanıyla birlikte Mısır'a göndermesinin hem bir jest hem de uyarı mahiyetinde olduğunu ifade etmiştir. Oysaki çeşitli zamanlarda Nüreddîn Mahmûd ile karşılaşmaktan kaçınmış olması Salâheddîn'in açıktan olmasa da bir arayış içerisinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Nüreddîn'in ölmeden hemen önce Mısır'a bir sefer düzenlemenin arefesinde olması da iki taraf arasındaki gizli rekabeti teyid etmekteydi. Karşılıştırma için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 299-300; Runciman, 2008: II, 324).

¹¹⁴ Nüreddîn Mahmûd'un Kerek kuşatması sırasında yanında bulunan Salâheddîn'in babası Necmeddîn Eyyûb Mısır'a dönmek istediği vakit, Nüreddîn kendisinden oğlu Salâheddîn'e Mısır'da hutbenin Abbasî Halifesi Müstencid Billâh adına okutulması gerektiğini bildirmesini istemiştir.

bahanelerle bu isteği reddettiysse de Nûreddîn'in ısrarı karşısında Fâtımî halifesi adına okunan hutbeyi (17 Eylül 1171) sonlandırıp Abbasî halifeliği lehine değiştirdi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 296-298; Runciman, 2008: II, 328-329; Şeşen, 2013: 41-42; Lapidus, 2005: 479).

Eyle seferinden sonra Salâheddîn ile Nûreddîn Mahmûd arasında Kerek ve Şevbek Prinkepliği üzerine bir sefer düzenlenmesi konusunda karara varıldı. Salâheddîn'in Safer 565/Ekim-Kasım 1171'de Haçlıların hâkimiyetindeki yerlere sefer tertipleyip Kerek Kalesi'ne bir günlük mesafedeki Şevbek Kalesi (Ebu'l-Fidâ, 1840: 246-247)'ni muhasara ettiğini haber alan Nûreddîn de Haçlı topraklarına girerek Kerek'i kuşattı. Fakat Salâheddîn Haçlılar ortadan kaldırıldığı takdirde Nûreddîn Mahmûd'un kendisini Mısır'da bırakıp bırakmayacağı konusunda tereddüt yaşadı¹¹⁵. Bu yüzden eş-Şevbek'ten ayrılıp Mısır'a döndü (Zehebî, 1999: 72). Burada aile bireyleri ve kendisine yakın emirler ile bir araya gelerek istişarede bulundu. Yeğeni Takiyüddin Ömer ve diğer emirlerin tesirinde kalarak Nûreddîn ile savaşmaya karar verdi. Bunu öğrenen babası Necmeddîn Eyyûb onları bu davranışlarından dolayı ayıpladı (İbn Kesîr, 1995: XII, 480; Runciman, 2008: II, 329; Şeşen, 2013: 43) ve o sırada yanında bulunan Salâheddîn'in dayısı Şihâbeddîn ile birlikte Nûreddîn'e olan bağlılıklarını belirttikten sonra:

“Biz onun memlûkleri ve buradaki nâibleriyiz. Eğer o seni azlederse, “Baş üstüne” der arz ederiz. Yapacağın en doğru iş Nûreddîn'e : “bu ülke için harekete geçmek istediğini duydum. Buna ne lüzum var? Bana bir adam gönder, boynuma mendil bağlayıp sana götürsün. Bunda sana karşı gelecek kimse yoktur” diye mektup yazmandır” (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 299-300; İbn Kesîr, 1995: XII, 480)dedi.

Bunu haber alan Nûreddîn de Mısır'a yapacağı seferden vazgeçti. Nûreddîn'in ölümünden sonra Salâheddîn Mısır'a tamamen hâkim oldu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 299-300; Irwin, 2005: 83).

Aslında Nûreddîn'in bu isteği Abbasî halifesinin onu bu konuda sıkıştırmasından kaynaklanmaktaydı. Bkz. (İbn Kesîr, 1995: XII, 469, 474).

¹¹⁵ İbn Kesîr, Salâheddîn'in bu seferden dönüşünün asıl sebebini kendisinden önceki müelliflerin anlattıklarıyla uyuşmaktadır. Bahane olarak ise binek azlığını ileri sürdüğünü ifade etmektedir. Bkz. (İbn Kesîr, 1995: XII, 480).

1.8.1.Haçlıların Haleb Atabegliği-Eyyûbî Gerginliğinden Yararlanma Çabası

Salâheddîn ve metbuu Nûreddîn arasındaki bağların gevşemiş olmasından yararlanmak isteyen Franklar bu süreci en iyi şekilde değerlendirmek istediler. Daha önceden Bizans ile yapmış oldukları ittifak devam etmekte idi. Bunun dışında İmâililer (Haşhaşîler) ile de ittifak kuran Franklar, Sicilya kralı II. Guillaume'dan da yardım sözü almayı başardılar. Bu gelişmeler yaşanırken 15 Mayıs 1174 tarihinde Nûreddîn Mahmûd'un Dımaşk'ta öldüğü haberi geldi. Nûreddîn ve Salâheddîn arasındaki rekabet sonucu İslâm birliğinin zayıflaması ve ardından Nûreddîn'in beklenmedik ölümü ve yerine küçük yaştaki oğlu el-Melikü's-Salih İsmâil'in geçmesi ile emîrlere arasındaki muhalefet ve mücadele Kudüs Kralı Amaury'ye Banyâs üzerine yürüme fırsatı verdi. Melik Salih'in nâibi el-Mukaddem'in zamanında müdahalesi ile Banyas kurtarıldı¹¹⁶.(Runciman, 2008: II, 331-333; Şeşen, 2013: 48). Amaury bu seferden dönüp Kudüs'e doğru yol alırken rahatsızlandı. Kudüs'te kendisine yapılan tedaviden sonuç alınmadı ve 11 Temmuz 1174 tarihinde öldü.

İslâm birliğinin çeşitli nedenlerle gevşemiş olmasından medet uman ve Nûreddîn Mahmûd'un ölümüyle de deyim yerindeyse ağzı kulaklarına varan Amaury'nin bunun meyvelerini yiyemeden ölmesi süreci tersine çevirdi. Çünkü Sicilya donanmasının İskenderiyye'ye yapmış olduğu saldırı destekten yoksun kaldı.

1.8.2.Salâheddîn Eyyûbî Ve Ailesinin Yeni Ülke Arayışları

Salâheddîn Yusuf b. Eyyub ve ailesi, Nûreddîn Mahmûd'un Mısır'ı kendilerinden almak niyetinde olduğunu bildiklerinden bir alternatif ülke arayışına girdiler. Aslında Nûreddîn'in yapacağı saldırıyı engelleyebilirlerse Mısır'da kalacaklardı. Yenilmeleri durumundaysa fethettikleri ülkeye gideceklerdi. Bu amaçla kardeşi Şemsüddeve Turanşah b. Eyyub'u görevlendirdi. Şemsüddeve Cemaziyelevvel 568/Aralık 1172-1173¹¹⁷ Mısır'dan en-Nûbe'ye (Sudan) hareket

¹¹⁶İbnü'l-Mukaddem'in Amaury'ye yaptığı teklife göre; yüklü miktarda bir ödeme yapılacak, Dımaşk'ta tutuklu bulunan bütün haçlı esirleri özgür bırakılacaktı. Ayrıca Salâheddîn'e karşı ittifak yapılacaktı (Runciman, 2008: II, 333).

¹¹⁷Ebu'l-Fidâ, Salâheddîn Eyyûbî'nin kardeşi Şemsüddeve Turanşah'ın Yemen seferini 569/ 1173-1174 yılı olayları arasında anlatmıştır. Bkz. (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 54).

edip burada Ebrim Kalesi'ni almayı başardıysa da gelirinin düşüklüğü nedeniyle bu bölgeden ayrılıp Mısır'a döndü (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 310; Runciman, 2008: II, 332).

Şemsüddeve, Cemaziyülevvel 568/Aralık 1172- Ocak 1173 yılında Mısır'dan en-Nûbe'ye gitmiş ancak buranın gelirleri düşük olduğundan köle ve cariyelerden oluşan çok az miktardaki bir ganimetle geri dönmüştü (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 310-311; Hitti, 1959: 184).

Şemsüddeve Mısır'a döndükten sonra, Yemen'de Abbasî halifeliği adına okutulan hutbeyi kesen Zebîd yöresinin hâkimi olan Abdü'n-Nebî üzerine yürümek ve bu ülkeyi almak için Nûreddîn'den izin istedi. Beklediği izni alması üzerine Şemsüddeve askerleriyle Zebid'e vardı ve şehri kuvvet kullanarak aldıktan sonra yağmalattı. Çünkü Abdü'n-Nebî ve karısı el-Hurra'dan pek çok mal almıştı (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 54; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 318, 319; Katib el- Isfahanî, t.y.: 334-338; İbn Kesîr, 1995: XII, 488; Hitti, 1959: 184).

Şemsüddeve tekrar Abbasîler adına hutbe okuttuktan ve işleri yoluna koyduktan sonra Aden'e yöneldi. Hintli ve Habeşli gibi toplulukların ticaret merkezi sayılan bu liman kenti karadan çok iyi korunmaktaydı. Buranın sahibi taktik bir hata yaparak şehirden çıktı ve Şemsüddeve'nin ordusuyla yaptığı savaşı kaybetti. Şemsüddeve, ordusundan bazı askerlerin şehri yağmalamak istemesi karşısında: “*Biz ülkeyi tahrip etmeye gelmedik; sahip olmak, tamir etmek ve gelirinden istifade etmek için geldik*” diyerek buna engel oldu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 319; İbn Kesîr, 1995: XII, 488).

Aden'deki işlerini bitiren Şemsüddeve buradan Zebid'e dönerek Taizz, el-Ta'ker, el-Cened vb. kaleleri zapt etti. Şemsüddeve Aden ve Zebid'de kendi yerine nâibler tayin etti¹¹⁸(569/1173-1174).

1.9. KİLİKYA ERMENİLERİ İLE MÜNASEBETLER

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un hizmetine aldığı ve içinde Sis'in de olduğu bazı beldeleri ikta etmiş olduğu Ermeni Leon'un oğlu Mleh, Nûreddîn

¹¹⁸ Aden'de İzzeddîn Osman b. ez- Zencîlî, Zebîd'de de şerefüddeve Mübârek b. Munkız'ı nâib seçmiştir. Ayrıntı için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 319).

Mahmûd'a tabiiyetin bir sonucu olarak Haçlı ve Rumlarla yaptığı savaşlarda Nûreddîn'den destek ve yardım alıyordu¹¹⁹ (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 311; Zehebî, 1999: 73).

Ermeni vakanüvisti Simbat'ın verdiği bilgiye göre Misis, Anazarba ve Vahga'nın Sebastosu olan Ermeni Prensi II. Toros'un tahtına göz diken kardeşi Mleh'in başarısız süikastı üzerine II. Toros kardeşini öldürmeyip memleketinden uzaklaştırmakla yetinmişti. Haleb Sultanı Nûreddîn Mahmûd, hizmetine giren Mleh'e Kurus (Cyrrhuss)'u mülhakatıyla birlikte verdi (Simbat, 1946: 58).

II. Toros 1168-1169 tarihinde ölünce geride kalan oğlu II. Ruben'e Baron Tomas bir yıl kadar naiplik yaparak ülkeyi onun adına idare etti. Mleh ağabeyi II. Toros'un ölümü üzerine Haleb Sultanlığından aldığı yardımcı atlı birlikler ve yanına aldığı pek çok Türk askeri ile gelip (1169-1170) Kilikya Ermeni ülkesinin idaresini ele geçirdi (Simbat, 1946: 59; Kaşgarlı, 1990: 112).

Mleh'in kendisine komşu ancak Bizans İmparatorluğu'na ait olan Adana, Misis ve Tarsus şehirlerini işgal etmesi üzerine Bizans İmparatoru, akrabalarından birinin komutasında büyük bir orduyu Ermeni Krallığı'nın üzerine gönderdi. Haleb Atabegliği'nin askerleri ile desteklenmiş Mleh'in ordusu karşısında mağlup olmaktan kurtulamadı. Savaş meydanında pek çok ölü ve bir o kadar da esir vardı. Mleh bu savaşın sonucunda ele geçen ganimet ve esirlerin bir bölümünü Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'a gönderdi. Kendisi de bunların bir bölümünü Abbasî Halifesi'ne yolladı (İbnü'l-Esîr, 1991: 311-312; Kaşgarlı, 1990: 112). Bu başarısından sonra kendisini yeterince güçlü gören Mleh'in Sis'i iyice tahkim etmiş olması Haleb Atabegliği'nin bu konuda eleştirilmesine yol açtı (Zehebî, 1999: 73). Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd, Anadolu Selçuklu Devleti'nin hükümdarı II. Kılıç Arslan üzerine yürüdüğü vakit (H.569/1173-1174) yanında bulunan melik ve emîrler arasında Kilikya Ermenilerinin hükümdarı da bulunuyordu. Haleb Atabegi ve ordusu bu sefer sırasında Anadolu'da çeşitli yerleri hâkimiyet altına aldıktan sonra önce Haleb'e ardından da Dımaşk'a geçti.

¹¹⁹ Nûreddîn Mahmûd'a Mleh'i niçin hizmetine aldığı ve İslam beldelerini iktâ ettiğİ sorulunca : “ *Ben kendi milletine karşı savaşırken ondan yararlanıyorum. Ayrıca onun civardaki İslam beldelerine saldırmaması ve saldırdığı takdirde ona mani olması için karşısına dikmek zorunda olduğum askerlerimi de istirahat ettirmiş oluyorum* ” cevabını vermiştir. Bkz.(İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 311; Zehebî, 1999: 73).

1.10. TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ İLE MÜNASEBETLER

1.10.1. Türkiye Selçuklu Devleti İle İlişkilerin Bozulması

Sultan Mes'ud'un (1155) ölümü üzerine veliahdi II. Kılıç Arslan (1155-1192) Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına geçti. II. Kılıç Arslan, eski Türk devlet geleneğinin bir sonucu olarak (devletin hanedanın ortak malı sayılması ve kut anlayışı) kardeşleri Devlet (Dolat) ve Şahinşâh'ın muhalefeti ile karşılaştı. Bu karışık durumdan yararlanmak isteyen Danişmendliler de harekete geçtiler. Sivas hâkimi Yağıbasan, Nüreddîn Mahmûd ile bir ittifak yaparak konumunu güçlendirdi (Turan, 1980: 94). II. Kılıç Arslan'ın meşguliyetinden ve sıkışık durumundan istifade etmek isteyen Nüreddîn Selçuklular'a ait Dülûk, Ayıntab ve Ra'bân gibi yerleri ele geçirdi (Yinanç, 1997: III, 472). Anadolu Selçuklu Sultanı bu yerlerin geri verilmesini istemekle kalmayıp Haçlılar ve Ermeni Prensligi ile anlaşma yaparak Nüreddîn'e karşı serbestçe hareket etme olanağı buldu. Ayıntab'ı aldıktan sonra Râban üzerine yürüdü. Zor durumda kalan Nüreddîn ele geçirmiş olduğu yerleri geri vermek zorunda kaldı (1157). II. Kılıç Arslan'ın gereğinden fazla güçlendiğine inanan Bizans'ın gayretiyle içinde Nüreddîn Mahmûd, Danişmendliler'den Yağıbasan, Zünnûn, Zülkarneyn ve II. Kılıç Arslan'ın kardeşi Şâhinşâh'ın da bulunduğu bir ittifak kuruldu. Danişmendliler ve müttefiklerine karşı yaptığı savaşı kaybeden II. Kılıç Arslan bu ittifakın bozulması için Bizans'ın merkezine giderek 1162'de bir anlaşma yaptı¹²⁰ (Turan, 1980: 94-95). Anadolu Selçuklu Sultanı buradan döner dönmez Yağıbasan'a ait Sivas'ı ele geçirdi. Bu arada Yağıbasan'a karşı kurmuş olduğu ittifak Nüreddîn'in müdahalesi ile bozuldu. Yağıbasan'ın 3 Ağustos 1164 tarihinde ölümü ile oluşan boşluğu değerlendirmek isteyen II. Kılıç Arslan rakiplerine karşı harekete geçti. Nüreddîn Mahmûd ise Artuklular ile Yağıbasan'ın yerine geçen Sivas hâkimi İsmâil ile anlaştı. İsmâil'in kötü yönetimi ve çıkan kıtlık halkın isyanına ve İsmâil'in öldürülmesine neden oldu (Merçil, 1991: 124-126; Özeydin, 1992: VIII, 136-137; Sevim ve Merçil, 1995: 442-444; Yinanç, 1997: III, 473).

Zünnûn halkın daveti ve Nüreddîn'in desteği ile Sivas'ta iktidarı (567/1172) ele geçirdi. II. Kılıç Arslan bu durumu kabul etmeyerek Zünnûn'a karşı harekete geçince o da Nüreddîn'e sığınıp yardım talebinde bulundu. Nüreddîn Mahmûd, Kılıç

¹²⁰ Sevim ve Merçil, II. Kılıç Arslan'ın bu Konstantinopolis ziyaretine Nüreddîn'in kardeşi Emîr Mîrân'ın da katıldığını yazmıştır. Bkz. (Sevim ve Merçil, 1995: 443).

Arslan'dan Zünnûn'un ülkesini geri vermesini istedi. Kılıç Arslan'ın bu isteğini reddetmesi üzerine Nüreddîn bizzat harekete geçip¹²¹568 yılı Zilkade ayının başlarında (14 -23 Temmuz 1173) Maraş, Keysûn (Göksun), Behîsni (Besni), Râban ve Merzubân'ın da içinde yer aldığı şehirleri ele geçirdi¹²² (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 314; Aynı mlf., 1963: 160; Zehebî, 1999: 73; İbn Kesîr, 1995: XII, 487-488; Yinanç, 1997: III, 473). Gönderdiği bir askeri birlik ise Sivas'ı ele geçirdi. Kılıç Arslan, Nüreddîn Mahmûd'un bu başarılı ve tehditkâr seferi nedeniyle barış istemek zorunda kaldı (1173)(İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 314; Aynı mlf., 1963: 160; Özaydın, 1992: VIII, 1136-1137).

Nüreddîn Mahmûd ülkesinden epey uzaklaşmış olduğundan ve Frankların tehditkâr durumları nedeniyle Kılıç Arslan'ın barış talebini kabul etmek zorunda kaldı. Fakat bunun için bazı şartlar ileri sürdü. Buna göre; Kılıç Arslan cihat zamanı Nüreddîn'e askeri yardımda bulunacaktı¹²³(İbnü'l-Esîr, 1963: 160; Cahen, 2012: 41; Yinanç, 1997: III, 473-474). Gerçekleşen anlaşmaya göre Sivas Zünnûn'a geri verildi ancak Sivas Nüreddîn'in bıraktığı bir askeri garnizonun refakatindeki nâiblerinin elinde kalacaktı¹²⁴. Ayrıca bu görüşmeler sırasında Nüreddîn Mahmud'un, Kılıç Arslan'a: “ *Sen Rumlarla aynı sınırı paylaşıyorsun fakat cihat etmiyorsun. Ülken İslam ülkeleri arasında büyük bir yer işgal ediyor. Benimle beraber cihada katılmalısın*” dedi ve Kılıç Arslanda bu isteği kabul etti. İbnü'l-Esîr, Nüreddîn tarafından Sivas'ta görevlendirilen bu kimselerin Nüreddîn'in ölümüne kadar (1174) burada kalıp Zünnûn'a hizmet ettiğini, Nüreddîn'in ölümünden itibaren askerlerin Sivas'tan ayrıldığını ve Kılıç Arslan'ın Sivas'ı zapt ettiğini aktarmıştır(İbnü'l-Esîr, 1963: 160-161; Aynı mlf.,1991: XI, 314-315). Kafesoğlu ise II. Kılıç Arslan'ın Musul ve Haleb Atabeyi Nüreddîn'in ölümüyle (1174) birlikte harekete geçerek daha önce kaybetmiş olduğu yerlerden Sivas, Niksar ve Tokat ile birlikte beyliğin bütün

¹²¹ Merçil, İbnü'l-Esîr'in verdiği bilginin tam tersine II. Kılıç Arslan'ın Nüreddîn üzerine yürüdüğünü belirtmiş ise de varılan anlaşma hükümlerine bakıldığı vakit Nüreddîn'in Anadolu'ya bir sefer tertiplemediği daha aşikârdır. Her ne kadar Nüreddîn aldığı yerleri terk etmek durumunda kalmış ise de onun nâibinin ve bir askeri garnizonun Sivas'ta hüküm sürecek olan Zünnûn'un yanında kalması bu İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiyi kuvvetlendirmektedir. Krş. için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 314-315; Merçil, 1991: 126).

¹²² Nüreddîn'in gerçekleştirdiği seferde Göksun valisi iken yeğeni Kılıç Arslan tarafından görevden alınan amcası Gök Arslan'da vardı. Bkz. (Cahen, 2012: 40).

¹²³ İbnü'l-Esîr ayrıca Nüreddîn, II. Kılıç Arslan'dan kızını yeğeni II. Seyfeddîn Gâzî ile evlendirmesini ve ya Franklara karşı kendisine yardımcı kuvvet göndermesini veya Bizans ile savaşta devam etmesini istemektedir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1963: 160-161).

¹²⁴ Nüreddîn'in Musul'daki yeğeninin sabık veziri olan Hristiyan menşeli bir Müslüman olan Abdulmesih'i Sivas'ta yönetici (nâib) olarak bıraktı. Bkz. (Cahen, 2012: 41; Özaydın, 1992: VIII, 137; Yinanç, 1997: III, 474).

topraklarını almak suretiyle bu beyliğe son verildiğini belirtmiştir (Kafesoğlu, 1972: 94; Özaydın, 1992: VIII, 137; Yinanç, 1997: III, 474).

Claude Cahen de Nûreddîn Mahmûd'un ölümü ile birlikte Abdülmesih'in Musul'a döndüğünü, Zünnûn ve Şahinşah'ın ise Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'e sığındıklarını, böylece II. Kılıç Arslan'ın rakiplerine ait yerleri kolayca aldığını belirtir (Cahen, 2012: 41; Yinanç, 1997: III, 474).

Nûreddîn Mahmûd'un Abbasî halifesinden istediği ve halife tarafından kendisine II. Kılıç Arslan'ın bütün topraklarının resmi hükümdarlık beratının verilmiş olması (Cahen, 2012: 41) Nûreddîn Mahmud'un II. Kılıç Arslan ile olan rekabet ve mücadelesinin yalnızca Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu toprakları üzerindeki bir hâkimiyet mücadelesi olarak algılanmaması gerektiğini, bunun çok daha ötesinde bir hâkimiyet mücadelesi anlamına geldiğini gösterir. Bu mücadele, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile Yakınoğu'da ortaya çıkan otorite boşluğunun kimin tarafından doldurulacağı ile ilgilidir. Türk ve İslam dünyasının liderlik yarışı ve rekabetidir. Nûreddîn'in II. Kılıç Arslan ile yaptığı anlaşmada dikkate değer bir diğer husus ise onun II. Kılıç Arslan'dan ya Haçlılara karşı askeri yardım vermesini ya da Bizans'a karşı savaşmaya devam etmesini istemesidir. Bunu şu şekilde anlamak ve anlamlandırmak gerektiği kanaatindeyiz. II. Kılıç Arslan'ın Bizans ile anlaşmaya varmasından Nûreddîn'in rahatsızlık duymasının nedeni II. Kılıç Arslan'ın Bizans ile yaptığı anlaşma nedeniyle rakipleri olan Danişmendliler ve kendisine muhalefet eden kardeşleri karşısında güçlenmesinden çekinmesiydi. Çünkü bu anlaşmayla Bizans'tan emin olan II. Kılıç Arslan Anadolu'daki muhalefeti ortadan kaldırabilirdi. Bu ise haklı olarak Nûreddîn'i iki nedenle endişelendirmekteydi. Birincisi rakiplerini ortadan kaldırarak Anadolu'da Türk siyasi birliğini kuran II. Kılıç Arslan'ın bundan sonra Güneydoğu Anadolu ve Suriye istikametinde genişlemesinin önünün açılmasıydı. İkincisi ise Bizans'ın bu anlaşmaya dayanarak Güneye yapacağı seferlerde rahat hareket edecek olması idi. Çünkü her iki durumda da Nûreddîn'in Anadolu'nun güneyi ve Kuzey Suriye üzerindeki hâkimiyeti sınırlandırılmış olacaktı.

1.11.NÛREDDÎN MAHMÛD'UN ABBASÎ HALİFESİNDEN İSTEKLERİ

Nûreddîn Mahmûd 568/1173 yılında Bağdat'ta bulunan Abbasi halifesine Kemâleddîn ebû'l-Fazl Muhammed b. Abdullah eş-Şehrizorî'yi elçi olarak gönderdi. Nûreddîn Mahmûd, Şehrizorî aracılığıyla Halifeden bazı isteklerde bulundu. Buna göre Mısır, Suriye, el-Cezîre ve Musul gibi bölgelere ek olarak, kendisine bağlı emîrlerin idaresindeki Diyarbekir, Ahlat üzerinde hakimiyetinin tanınmasını istemekteydi. Bu isteklerden en dikkate şayanı ise Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın ülkesinin de bu hâkimiyet sınırlarının içerisine dâhil edilmesini istemesiydi (Cahen, 2012: 40-41). Ayrıca Irak'ın Sevâd bölgesinde eskiden babası İmâdeddîn Zengî'ye ait olan Sarifeyn ve Derb-i Hârûn gibi yerlerin de kendisine verilmesini istemekteydi. Bunlardan başka Dicle kenarında Şâfîlilere yaptıracığı medrese için istediği bir arsa da bulunuyordu. Bu medrese için Sarifeyn ve Derb-i Hârûn'u vakfedecekti. Ancak ileriki sayfalarda görüleceği üzere Nûreddîn Mahmûd bu medresenin inşasına başlamadan ölecektir (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 317).

İKİNCİ BÖLÜM HALEB ZENGÎ ATABEGLİĞİ'NİN MİSİR HÂKİMİYETİ VE HAÇLILAR İLE MÜCADELESİ

2.1.HALEB ATABEGLİĞİ'NİN MİSİR'A MÜDAHALESİ

2.1.1. Birinci Mısır Seferi

Mısır Fâtımî Halifesi El-‘Âdid Li-Dînillâh el-‘Alevî'nin veziri Şâver es-Sa'dî yeni rakibi Arap asıllı Dirgâm ile girmiş olduğu mücadeleyi kaybedip vezirlikten azledilince Rebiü'l-evvel 559/Ocak-Şubat 1164¹²⁵'te Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'a sığındı (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 40; İbnü'l-Adîm, 1996: 344; İbn Asâkir, 1997: LVII, 122; İbn Vâsıl, 1953-1960: 137; İbn Hallikân, 1968-1972: VII, 145; Abu'l-Farac, 1987: II, 401; Zehebî, 1999: 62; İbn Kesîr, 1995: XII, 448, 466; Heyd, 2000: 442; Zeydan, 2012: II, 532; Sevim, 2014: 20; Durant, t.y. : 219; Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 305).

Mısır'da bütün olup bitenleri takip eden Kudüs kralı III. Baudouin daha 1160 senesinde Mısır'a saldıracağına dair tehditte bulunmuş ve kardeşi Amaury'nin 1161 yılında giriştiği Mısır seferi, Fâtımî yönetiminin vermeyi taahüt ettiği 16000 dinâr haraç karşılığı sonlandı. Fakat söz konusu haraç hiçbir zaman ödenmediğinden Amaury'nin Kudüs Kralı olması üzerine tekrar hatırlandı ve bu bahane ile 1163 senesi sonbahar mevsiminin başlarında Mısır'a taarruzda bulundu. Amaury'nin bu ani saldırısı Nil Nehri'nin Mısır'a hayat veren özelliği yanında yeri geldiğinde

¹²⁵ Abu'l-Farac, Şirküh'un Mısır seferinin tarihini 1163 olarak vermiştir. Şâver'in Ocak-Şubat 1164'te Nûreddîn'e sığınmış olması ve Mart-Nisan 1164'te Mısır'a doğru yola çıkmış olmalarından verilen tarihin isabetsizliğini ortaya koymaktadır. Ramazan Şeşen ise Şâver'in Dımaşk'a sığınmasının tarihini 23 Ekim 1163 olarak vermiştir. Karşılaştırma için bkz. (Abu'l-Farac, 1987: II, 401; Şeşen, 2013: 28).

Mısır'ı düşmandan kurtaran özelliğini de ortaya koydu¹²⁶. Amaury'nin yokluğunu değerlendirmek isteyen Nüreddîn Mahmûd Trablus Kontluğu üzerine bir sefer gerçekleştirdi. Kerek Kalesi'ni muhasara altına aldı. Ancak birleşik Haçlı ordusunun¹²⁷saldırısı ile bu muhasarayı sonlandırmak zorunda kaldı (Runciman, 2008: II, 307).

Bu sırada Dımaşk'ta bulunan Nüreddîn onu çok iyi karşılayıp güzel bir şekilde ağırladı. Nüreddîn'le bir araya gelen Şaver¹²⁸ ondan Mısır'a dönebilmesi ve makamına iadesi için beraberinde asker göndermesini istedi. Buna karşılık Nüreddîn Mahmûd'a belirledikleri pay verilecek, Mısır'a gönderilecek askerlere de iktalar tahsis edilecekti. Ayrıca gönderilecek askeri gücün kumandanı Mısır'da Nüreddîn'in nâibi olarak tanınacak ve doğrudan Nüreddîn'den emir alacaktı. Şaver'in kendisi de Nüreddîn'in emrine girecekti¹²⁹ (İbnü'l-Esîr, 1963: 160; Aynı mlf., XI, 243-244; İbnü'l-Adîm, 1996: 344; İbn Kesîr, 1995: XII, 448; İbn Hallikân, 1968-1972: VII, 145; 160; Şeşen, 1987: 41-42; Aynı mlf., 2013: 28; aynı mlf., 1992: DGBİT, VI, 305; Zeydan, 2012: 532; Kuşçu, 2013: 47). Nüreddîn Mahmûd, asker gönderme konusunda bir süre tereddüt yaşadı. Bir taraftan kapısına gelen Şaver'i kollamak ve bu sayede Mısır'ı topraklarına katıp Franklara karşı daha güçlü bir konuma gelmek istiyor, diğer taraftan da yolda askerlerinin karşılaşılabileceği tehlikeleri ve Frankların saldırı olasılığını düşünüp asker göndermekten vazgeçiyordu. Neticede 15 Nisan 1164 tarihinde Esedüddîn Şîrkûh'un Şaver ile gitmesini emretti (İbnü'l-Adîm, 1996: 345; İbn Şeddâd, 1897: 47; İbn Asâkir, 1997: LVII, 122; İbn Kesîr, 1995: XII, 448; Zeydan, 2012: 532; Runciman, 2008: II, 307; Şeşen, 2013: 29; aynı mlf., 1992: DGBİT, VI, 305-306).

¹²⁶Fatîmi veziri Dirgam, Amaury'nin saldırısını engellemek için taşma zamanı olan Nil'in bentlerinden bazılarını açarak onu çekilmek zorunda bıraktı. Bkz. (Runciman, 2008: II, 306; Şeşen, 2013: 27).

¹²⁷ Muhasaranın gerçekleştiği sıralarda hac vazifesini yerine getirerek geri dönmekte olan Kont Hugue de Lusignan ve Geoffroi Martell (Angoulême kontunun kardeşi)Trablus yakınlarından geçmekteydiler. Trablus kontu Raimond'a katıldılar. Antakya prinkepsi III. Bohemond'tan yardım istendi. Bohemond'un yanı sıra Bizans Kumandanı Konstantin Koloman da bu yardıma koştu. Birleşen bu güçler Kerek'i muhasara eden Müslüman ordusuna ani bir baskın yapıp bozguna uğrattıysa da Hıms'a kaçan Nureddîn Mahmûd ordusunu takviye ederek yeni bir haçlı saldırısına maruz kalmaktan kurtulmuş oldu. Bkz. (Runciman, 2008: II, 307).

¹²⁸ Künyesi Ebû Şucâ es-Sa'dî, lakap olarak Emiru'l-Cüyûş'u taşıyan ve Fatîmi Halifesi Adid'in vezirliğini yapan Şaver, Nüreddîn Mahmûd ve Salâhaddîn zamanında meşhur olan Kadı Fadıl'ı ilk olarak Divan-ı İnşa'da görevlendirmesiyle de dikkati çeker. Bkz. (İbn Kesîr, 1995: XII, 466-467).

¹²⁹ Runciman, Şaver ile Nüreddîn arasındaki anlaşmaya göre Şaver'in seferin bütün masraflarını karşılamayı, sınır bölgelerini Nureddîn'e vermeyi, Nüreddîn'in yüksek hâkimiyetini tanımayı ve ülkenin yıllık gelirinin üçte birini haraç olarak vermeyi taahhüt ve teklif ettiğini belirtmiştir. Bkz. (Runciman, 2008: II, 307).

Haleb Atabegliği'nin Mısır'daki iç mücadeleye müdahil olması çok önemli bir tarihi adımdır. Çünkü Kuzey Suriye ve Mısır'ın ilişkisi tarihte çok eskilere dayanmaktadır (Memiş, 2013: 123, 157-159; Kınal, 1973). Hiksoslar'ın Mısır'ı işgaline, Hitit İmparatorluğu ve Mısır arasındaki Kadeş savaşına kadar dayanmaktadır. Tarih boyunca bölgede kurulan devletlerin birçoğu Suriye ve Mısır'a birlikte hâkim olmuşlar veya olmak için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Anadolu istikametinden Mısır'a gelebilecek saldırıların önlenmesi Asi ve Erden Nehirlerinin oluşturduğu vadi ile adı geçen nehirlerle Fırat arasındaki Halep sahasının ele geçirilmesi ve tahkim edilmesi ile mümkün olmuştur. Bu da gösteriyor ki Haleb'e sahip olan güç aynı zamanda Mısır'a da hâkim olma avantajını elde etmiş oluyordu. Ayrıca Anadolu ve Asya'dan gelen ticari emtia ve Lübnan dağlarından temin edilen kereste ve Toros madenlerinin Mısır için çok büyük önem arzettiğini de unutmamak gerekir (Özer, 2005: 192, 328).

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız bu durum hem Haçlılar hem de Haleb Atabegliği tarafından iyi kavranmış durumdaydı. Bu nedenle ne pahasına olursa olsun iki güç de Mısır ve onun kapısı konumunda olan Suriye üzerinde kıyasıya mücadeleyi göze almıştır. Ancak Haleb Atabegliği'nin Haçlılar karşısında daha avantajlı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü birincisi Haleb ve Dımaşk'ı elde etmiş olması, ikincisi ise Mısır'daki iç mücadelede Esedüddîn Şîrkûh ve Yeğeni Salâheddîn Yusuf gibi iki başarılı ve korkusuz kumandanın burada görevlendirilmiş olmasıydı (İbn Şeddâd, 1897: 5; Hitti, 1959: 183; Barber, 2003: 154; Irwin, 2005: 83; Lapidus, 2005: 479). Çünkü Esedüddîn Şîrkûh b. Şazi¹³⁰ Haleb Atabegliği'nin en

¹³⁰Esedüddîn Şîrkûh ile kardeşi Necmeddîn Eyyûb (Necmeddîn Eyyûb, Şaz(d)i'nin en büyük oğludur.) Düvin şehrendiler (Abu'l-Farac, 1987; II, 401; İbn Şeddâd: 1897: 4). Bu şehir Azerbaycan ülkesinin sonunda olup Rum'a komşuydu. Bu iki kardeşin kökeni el-Ravadiyye Kürtleri'ne dayanırdı. Bu kabile Kürtlerin en soylusuydu (Şeşen, 1983). Irak'a gelip Irak Şahnesi Mücahidüddîn Behruz'un hizmetine girdiler. O da Necmeddîn'in akıllı ve karakterli biri olduğunu gördüğünden onu Tikrit dizdarı yaptı (Kuşçu, 2013: 41). Necmeddîn kardeşi Esedüddîn ile birlikte buraya gitti. Atabek İmâdeddîn Irak'ta Karaca Es-Saki'ye yenildiğinde Tikrit'e gitti. Necmeddîn ona hizmet edip onun için gemiler yaptırdı. Atabek, bu sayede oradan Dicle'nin karşı kıyısına geçip yurduna döndü. Bir süre sonra Esedüddîn kavga ettiği bir insanı öldürdü. Bunun üzerine Mücahidüddîn haber gönderip onu ve kardeşi Necmeddîn'i Tikrit'ten çıkardı. Atabek İmâdeddîn'e gittiler. Atabek onlara iyi davranıp, yaptıkları hizmeti karşılıksız bırakmadı. İkisine güzel iktalar verdi. Böylece onun ordusuna katıldılar. Balbek Kalesi'ni fethedince Necmeddîn'i oraya dizdar yaptı. Atabek İmâdeddîn öldürüldüğünde Dımaşk ordusu orayı kuşattı. El-Melik Seyfeddîn Gâzî'ye durumu bildirmek ve Dımaşk ordusunun çekilmesini sağlamak için yardım talebinde bulundu. Seyfeddîn o sırada daha yeni Melik olduğundan otorite sağlamak için yardım talebinde bulundu. Seyfeddîn o sıradan Baalbek ile ilgilenemedi. Kenttekiler kuşatma nedeniyle dara düştüler. Necmeddîn bu durumu fark etti. Kentin zor yoluyla ele geçirilmesinden ve bundan dolayı eziyet görmekten korktu. Kaleyi teslim edeceğini haber verdi. Buna karşılık söylediği bir yerin kendisine iktâ olarak verilmesini talep etti. Bu isteği kabul edildi. Dımaşk'ın sahibi bunun için ona yemin etti ve kaleyi teslim aldı.

büyük, en cesur, en uygun emîri ve ordu kumandanı idi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 243; İbnü'l-Esîr, 1963: 120; İbn Hallikân, 1968-1972: VII, 144; Şeşen, 1987: 37; Zeydan, 2012: 532; Kuşçu, 2013: 45).

Esasen Esedüddîn de bu konuda çok istekliydi. Çünkü o, tehlikeye atılmaktan korkmayan, moral gücü yüksek ve cesur biriydi. Esedüddîn Şîrkûh, Cemaziyü'l-evvel 559/ Mart-Nisan 1164¹³¹ senesinde hazırlanıp Şaver ile yola çıktı (İbnü'l-Esîr, 1991: 243; İbnü'l-Esîr, 1963: 121; İbnü'l-Adîm, 1996: 345; Sevim, 2014: 14; Barber, 2003: 154; Sauvaget, 1963: 44). Nûreddîn ona Şaver'i tekrar makamına oturtmasını ve vezirlik konusunda onunla çatışanlardan intikam almasını emretti (İbnü'l-Esîr, 1963: 121; Aynı mlf., 1991: 243-244; İbn Asâkir, 1997: LVII, 122; Şeşen, 2013: 29-30). Esedüddîn Şîrkûh ve Şâver beraberlerindeki orduyla yola çıkarken Nûreddîn de çevrelerindeki Franklar'ın onlara saldırmasını önlemek ve böylece Frankları oyalamak için askerleriyle Frank sınırındaki Banyas üzerine yürüdü. Nûreddîn'in endişesi yerindeydi. Nûreddîn Mahmûd'un düşündüğü gibi, Franklar yurtlarını korumak için Nûreddîn'e karşı harekete geçince Esedüddîn Şîrkûh ve beraberindekiler Mısır'a sağ salim ulaştılar¹³². Dırgâm'ın kardeşi Nâsiruddîn, Mısır askerleriyle Bilbis/Bilbeys (Pelusium)'e varan (10 Mayıs 1164) Şîrkûh'un karşısına çıktıysa da bozguna uğramış bir halde Kahire'ye çekilmek zorunda kaldı (İbnü'l-

Buna karşılık verdiği söz nedeniyle Necmeddîn'e iktasını verdi. Necmeddîn onun en büyük emirlerinden biri oldu. Kardeşi Esedüddîn Şîrkûh, Nûreddîn Mahmûd'un hizmetine girmek için temasa geçti. Nûreddîn daha önce babasına hizmet eden Esedüddîn'i kendine yakınlaştırıp ona ikta verdi. Onun savaşlarda gösterdiği cesaret ve cürete tanık olup yerini dolduracak birinin olmadığını gördüğünden iktasını artırıp kendine daha da yakınlaştırdı. Öyle ki Humus, el-Rahba vs. yerleri ona verip onu ordusunun başına getirdi. Nûreddîn, Dımaşk'ı ele geçirmeyi kesin olarak kararlaştırınca Esedüddîn'e bu konuda kardeşine haber göndermesini emretti. Çünkü bu sırada Necmeddîn Eyyüb oradaydı. Ondan Dımaşk'ın fethinde yardımcı olmasını talep etti. O da bu isteği kabul etti. Necmeddîn ve kardeşi Esedüddîn, bun yardımın karşılığı olarak Nûreddîn'den Dımaşk ve başka yerlerde daha fazla ikta istediler. Bunun için onlara yemin eden Nûreddîn orayı ele geçirince onlara verdiği sözü tuttu. İki onun nezdinde en yüksek konuma çıktılar (Abu'l-Farac, 1987; II, 401; İbn Kesîr, 1995: XII, 484-486).

Necmeddîn dışındaki emîrlere, Nûreddîn kendilerine oturun diyene kadar ayakta dururlardı. Necmeddîn onun huzuruna çıktığında kendisine oturması için emredilmeden otururdu. "Eyyübî Devlet Teşkilatı" kitabının yazarı Ayşe Dudu Kuşçu Eyyübîlerin menşei ile ilgili olarak bir takım farklı kaynak ve iddiaları sıraladıktan sonra Eyyübîlerin menşei konusunda antropolojik olarak saf bir ırka dayandırılmayacağını ve ortaya çıktıkları ilk yer olan Duvîn (Duveyn)'e nereden geldiklerinin kesin olarak bilinmediğini, Eyyübîler hanedanındaki bazı şahıs isimlerine bakarak bu hanedanın Arap ve Kürt kültüründen daha çok Türk kültürünü benimsemiş olduğunun açık olduğunu, kurdukları devletin teşkilat açısından da Türk menşeli olduğunu bu nedenle Eyyübî devletinin "Türk Devleti" şeklinde değerlendirilmesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Eyyübîlerin menşei ve menşeinin dayandırıldığı kaynaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Kuşçu, 2013: 39-41; Nicolle, 2006: 20; İbnü'l-Esîr, 1963: 119-120; Sevim, 2014: 19; Şeşen, 1992: DGBİA, VI, 301-303).

¹³¹ Şeşen, Şîrkûh'un Mısır'a hareket tarihini 15 Nisan 1164 Perşembe olarak vermiştir. Bkz. (Şeşen, 1987: 42; Aynı mlf. 2013: 29).

¹³² İbn Şeddâd, Şîrkûh ile ordusunun 8 Mayıs 1163 tarihinde Mısır'a vardığını yazmıştır. Bkz. (İbn Şeddâd, 1897: 48).

Adîm, 1996: 345; İbn Kesîr, 1995: XII, 448; Runciman, 2008: II, 307; Şeşen, 2013: 29). Esedüddîn Şîrkûh ise bu başarı üzerine Cemâziyü'l-âhir ayının sonlarında (15-24 Mayıs 1164) Kahire önlerinde karargâh kurarak burayı kuşattı. Cemaziyü'l-âhir ayının son günü (24 Mayıs 1164) Kahire'den ayrılan Dırgâm, Seyyide Nefise'nin Türbesi civarında öldürüldü. Receb ayının birinci günü (25 Mayıs 1164) Şaver'e vezaret hilati giydirilip vezaret makamına geçirildi (İbnü'l-Esîr, 1991: 244; İbnü'l-Esîr, 1963: 121; İbnü'l-Adîm, 1996: 345; İbn Şeddâd, 1897: 48; İbn Asâkir, 1997: LVII, 122; İbn Vâsıl, 1953-1960: I, 139; İbn Kesîr, 1995: XII, 448; Zehebî, 1999: 62; Şeşen, 1987: 44; Kuşçu, 2013: 47).

Esedüddîn Şîrkûh Kahire'nin dış mahallinde konakladı. Şaver makamına dönünce Şîrkûh'a ihanet etti. Nûreddîn ile Esedüddîn'e vermek üzere anlaşmış olduğu Mısır topraklarını vermedi. Üstelik Esedüddîn'e Şam'a dönmesini emretmek üzere haber gönderdi (İbnü'l-Adîm, 1996: 345; İbn Şeddâd, 1897: 48; İbn Asâkir, 1997: LVII, 122; Abu'l-Farac, 1987: II, 401; Zehebî, 1999: 62; İbn Kesîr, 1995: XII, 448, 466; Heyd, 2000: 442; Şeşen, 2013: 29). Esedüddîn bu durumu kabullenmeyip nâiblerini Bilbeys/Bilbîs (Ebu'l-Fidâ, 1840: 118-119)'e gönderdi ve orayı teslim aldı. Böylece ülkenin doğusuna hâkim oldu (İbnü'l-Adîm, 1996: 345; Zehebî, 1999: 62; İbn Kesîr, 1995: XII, 448). Salâheddîn'i burada bir miktar askerle bırakarak kendisi Kahire'yi kuşatmaya gitti. Şaver, Nûreddîn'in Mısır'ı ele geçirme ihtimali ile Frankları¹³³ korkutup onlardan destek istedi. Korkuya kapılan Franklar Nûreddîn burayı ele geçirdiği takdirde kesinlikle yok olacaklarına ve Kudüs'ün her taraftan kuşatılacağına inandılar (Heyd, 2000: 442). Şaver, Esedüddîn'i ülkeden çıkarmak için kendilerine yardım etmelerini istemek üzere haber yolladığında hiç ummadığı kadar Frank yola çıktı. Franklar, Şaver'in davetine çabucak cevap verip onun üstünlük elde etmesi için girişimde bulundular. Mısır diyarını ele geçirmek arzusuna kapıldılar. Şaver gelmeleri için onlara para vermeyi teklif etmişti. Hazırlanıp yola çıktılar. Onların bu hazırlığını haber alan Nûreddîn gitmelerini engellemek üzere askerleriyle Frank sınırına gitti. Ne var ki Frankları gitmekten alıkoyamadı (İbnü'l-

¹³³ Şîrkûh ve yeğeni Salâheddîn idaresindeki ordu Şaver'le birlikte Mısır'a yaklaştığı vakit Dırgâm Kudüs Kralı Amaury'den yardım istemişti. Ancak Franklar hazırlıklarını tamamlayamadan Suriye ordusu Süveyş Boğazı'ndan geçmeyi başarmıştı bile. Şimdi ise Nureddîn'in yardımıyla makamına kavuşan Şaver, Amaury'den yardım istemekteydi. Tıpkı daha önce Nureddîn'e vermiş olduğu vaatler gibi Amaury'ye de vaatlerde bulundu. Buna göre; Kudüs'ten Nil Nehri'ne kadar olan yirmi yedi konak tutan seferin her bir merhalesine karşılık bin dinar, Amaury'ye refakat edecek Hospitalier şövalyelerine ediyeler ve atlarının yem parasını da vermeyi teklif etti. Bkz. (Runciman, 2008: II, 307-308).

Adîm, 1996: 345; Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 306). Çünkü onlar Esedüddîn'in Mısır'ı ele geçirmesinin kendilerinin gitmeyip yerlerinde kalmalarından daha büyük bir tehlike olduğunu biliyorlardı. Ülkelerini korumak üzere bazı askerlerini bırakan Kudüs Kralı I. Amaury Ağustos ayı başında¹³⁴ diğer askerleriyle Mısır'a doğru yola çıktı (İbnü'l-Esîr, 1963: 121; İbnü'l-Esîr, 1991: 244-244; Barber, 2003: 154-155). Bu arada sahile, Beytü'l-Makdis'i ziyaret etmek üzere çok sayıda Frank ulaşmıştı. Frank kralı onlardan yardım isteyince kendisine yardım ettiler. Bazıları onunla yola çıkıp bazıları da ülkeyi korumak için yurtlarında kaldılar. Franklar Mısır'a yaklaşınca Esedüddîn Kahire önünden ayrılıp Bilbeys'e yöneldi. Bilbeys şehrine yerleşerek orayı, kendisini koruyacağı bir yer olarak seçti. Mısır ordusuyla Frank ordusu Nil Nehri kenarındaki Fakus'ta birleşerek (Runciman, 2008: II, 308) Bilbeys'e kapanmış olan Esedüddîn ve yeğeni Salâheddîn'i burada üç ay¹³⁵ kuşatma altında tutular (İbnü'l-Esîr, 1963: 121; İbnü'l-Adîm, 1996: 345; İbn Vâsıl, 1953-1960: I, 140; Abu'l-Farac, 1987: II, 401; Zehebî, 1999: 62; Şeşen, 1987: 44; Heyd, 2000: 442; Aynı mlf., 2013: 29). Esedüddîn, Bilbeys Kalesi'nin surları çamurdan ve kısa olmasına, hendeği ve ayırıcı olmamasına rağmen onlarla savunmayı sürdürdü. Franklarla gündüz savaşıp geceleri dinleniyordu. Kuşatma bu şekilde devam ederken Frankların Hârim'de yenildiği, Nüreddîn'in kaleyi ele geçirip Banyas'a gittiği haberi ulaştı. O zaman Amaury ve beraberindeki Frankların elleri ayaklarına dolanıp ne

¹³⁴ Kudüs Kralı Amaury'nin Mısır'a hareketi üzerine Nüreddîn Mahmûd, Musul Zengîleri, Diyarbekir ve Mardin Artuklularından aldığı yardımcı kuvvetler ile Hârim Kalesi'ni kuşattı (Şeşen, 2013: 29). Zor durumda kalan Hârim hâkimi Renaud de St. Valery bir taraftan kaleyi savunurken öte taraftan Antakya Princepsi III. Bohemond, Trablus Kontu III. Raimond, Ermeni Kralı Thoros ve kardeşi Mleh ile Bizans kumandanı Konstantin Koloman'dan acil yardım talebinde bulundu. Müttefik düşman gücünün yaklaşması üzerine Nüreddîn kuşatmayı kaldırma ihtiyacı hissetti. Ancak yanındaki altı yüz kişilik şövalye gücüne güvenen III. Bohemond, Hârim hâkiminin uyarısına aldırmaz etmediği gibi Thoros'un uyarısını da dikkate almamış ve Artah yakınında 10 Ağustos 1164 tarihinde gerçekleştirmiş olduğu saldırıda Müslümanların başarıyla uygulamış olduğu Turan taktiği ile pusuya düşürülerek kuşatıldı ve yanındakilerle esir düştü. Thoros ve kardeşi ise kaçmayı başardı. Haleb'e götürülüp zindana atılan esirler arasında Antakya Princepsi III. Bohemond, Konstantin Koloman, Hugue de Lusignan ve Trablus Kontu III. Raimond bulunmaktaydı. Nureddîn Mahmûd'un danışmanları kendisini Antakya üzerine bir sefere teşvik etmek istedikleri halde o bundan imtina etti. Çünkü böyle bir girişimin Bizans'ı harekete geçireceğini ve Antakya'yı kurtararak topraklarına dâhil eden Bizans İmparatorluğu gibi güçlü bir devlet ile komşu olmanın sakıncalarını iyi bildiğinden Antakya gibi güçsüz bir Frank devletinin varlığını devam ettirmesinden yanaydı. Hatta Bizans'ın harekete geçmesini engellemek ve ilişkilerin normalleşmesini sağlamak adına Koloman'ı 150 ipekli elbise gibi göstermelik bir fidye karşılığında serbest bıraktı. Mısır'da Şirkûh ile bir anlaşma yaptıktan sonra hızla harekete geçen Amaury önce Trablus daha sonra Antakya'ya uğradı. Nüreddîn ile yapılan müzakereler sonucu III. Bohemond'un yüklü miktarda bir kurtuluş akçesi karşılığı serbest bırakılması kararlaştırıldı. Bkz. (Runciman, 2008: II, 308-309).

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta Antakya'nın kurtulmasının sebebini Bizans'ın gücünde değil, Nüreddîn'in planlı ve doğru bir şekilde uygulamış olduğu siyasetinde aramak ve görmek gerekir.

¹³⁵ İbn Kesîr, kuşatmanın sekiz ay sürdüğünü ifade etmiş ise de diğer kaynakların çoğu bu kuşatmanın üç ay sürdüğü yönündedir. Bkz. (İbn Kesîr, 1995: XII, 448).

yapacaklarını bilemediler. Banyas ele geçirilmeden yardıma yetişme mecburiyeti hisseden Franklar Esedüddîn'e anlaşma teklifinde bulundular (Zehebî, 1999: 62; İbn Kesîr, 1995: XII, 449; Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 306). Bu anlaşmaya göre; Franklar'ın kuşatmaya son vermesine karşılık Esedüddîn'in Şam'a dönmesi ve elindeki toprakları Mısırlılara terketmesi isteniyordu. Şirkûh, Şaverden 60 bin dinâr olarak bu teklifi kabul etti (İbn Kesîr, 1995: XII, 449). Şaver'in bu teklife olumlu yaklaşmasının nedenlerinden birincisi Nüreddîn'in sahilde Franklara yaptıklarından habersiz olması ikincisi ise Şirkûh'un iâşe sıkıntısı çekmekte olmasıydı. Mısır'ı terk eden Suriye ve Frank orduları Sînâ yarımadasını geçerlerken yakın zamanda doğuya gelmiş bulunan bir Frank ordusunun en gerisinde yürümekte olan Şirkûh'a: *“Frankların sana ihanet etmesinden korkmuyor musun? Seni ve adamlarını kuşatmış durumdalar. Hepiniz yok olursunuz.”* dediğinde Şirkûh da ona:

“Keşke böyle yapsalar da sen benzerini görmediğin şeyler göresin. O zaman kılıcım davranırım ve bizden bir adam öldürülene kadar vallahi onlardan birçok adam öldürülür. Böylece Nüreddîn zayıflamış ve yiğitlerini yitirmiş bir halde olan Franklara karşı harekete geçerek ülkelerini ele geçirip onlardan geriye kalanları da ortadan kaldırırdı. Vallahi adamlarım bana itaat etselerdi daha ilk günden karşınıza çıkardım. Ne var ki onlar bundan çekindiler” (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 244-245) dedi.

Frank, Şirkûh'un karşısında kaskatı kesilip ona: *“Biz bu diyarın Franklarına, seni tasvirlerindeki mübalağalarına ve senden korkmalarına şaşıyorduk. Şu anda onları mazur görüyorum”* diyerek yanından ayrıldı. Zilhicce 559/Ekim-Kasım 1164'te Bilbeys'ten ayrılıp Suriye'ye doğru hareket eden Şirkûh Şam'a sağ salim döndü (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 244-245; Aynı mlf., 1963: 122; İbn Şeddâd, 1897: 48; İbn Asâkir, 1997: LVII, 122; Abu'l-Farac, 1987: II, 401-402; İbn Vâsıl, 1953-1960: 137-141; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 43; İbn Kesîr, 1995: XII, 449; Stevenson, 1968: 187-188; Şeşen, 1987: 42-45; Holt, 1999: 48; Runciman, 2008: II, 308).

2.1.2. İkinci Mısır Seferi

Esedüddîn Şirkûh, I. Mısır seferi (1164) sonunda Mısır'da Bilbeys'te Haçlılarla yaptığı anlaşma (26 Ekim 1164) şartları gereği Suriye'ye döndü (Abu'l-Farac, 1987: II, 402; İbn Kesîr, 1995: XII, 449). Mısır'dan dönen Şirkûh, Sakif-i Tirun ve Habis Celdek Kalesi'ni Franklar'dan almayı başardı (Şeşen, 2013: 30). Ancak Şirkûh'un Suriye'ye dönmesinin üzerinden çok zaman geçmeden Fâtımî Halifesi el-Adîd, Şaver'in yaptığı kötülükler ve baskıdan dolayı Nüreddîn Mahmûd'a

şikâyette bulundu. Bu nedenle Şîrkûh, Nûreddîn Mahmûd'un emri ile (Runciman, 2008: II, 310; Gül, 2002: V, 130-131) Rebiyülahir 562/Ocak-Şubat 1167'de Dımaşk'tan hareket ederek ikinci kez Mısır'a yöneldi¹³⁶ (İbn Şeddâd, 1897: 50; İbn Tağrıberdi, 1963: 373; Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 306). Esasen Şîrkûh birinci Mısır seferi ile bir takım gözlemlerde bulunmuştu. Buna göre Mısır'ın İslam dünyasının güvenliği açısından önemi büyüktü. Baharat yolu nedeniyle sahip olduğu zenginlikler ise yabana atılacak gibi değildi. Bütün bunların dışında Mısır'ın içine düşmüş olduğu iç mücadele nedeniyle Mısır askeri güçleri bir zaafiyet göstermekteydi bu sebepler onu Mısır'a yeni bir sefer konusunda cesaretlendirmeye yeterliydi. Nûreddîn Mahmud önceleri buna karşı idi. Fakat daha sonra fikrini değiştiren Nûreddîn iki nedenle Şîrkûh'un Mısır'a gitmesine izin verdi (İbn Şeddâd, 1897: 48-49). Birincisi Şîrkûh'un azim ve kararlılığı, ikincisi ise Mısır'ın alınmasıyla Abbasî Halifeliği'ne rakip ve muhalif Şîi inançlı Fâtımî Halifeliği'ne son verilerek Mısır ve Suriye'yi tek çatı altında toplayacak siyasi birliği sağlama arzusu idi. Ancak Şîrkûh'un burada alacağı mağlubiyetin İslâm dünyasını zayıf göstereceğinden duyduğu korku nedeniyle onu destek birlikleri¹³⁷ ile takviye etmeden gitmesine izin veremezdi (Şeşen, 2013: 30). Nûreddîn Mahmûd'un Haleb'ten göndermiş olduğu takviye güçle Mısır'a hareket etmek için izin almış olan Şîrkûh Mısır'da Atfih civarında Nil Nehri'nin batı yakasına geçti. Mısır'ın batısında Cize (Gize)'de karargâh kuran Şîrkûh bu yöredeki yerleşim yerlerini hâkimiyet altına aldı¹³⁸(İbn Vâsıl, 1953-1960: I, 149; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 263; Runciman, 2008: II, 311). Bu sırada Franklar kuvvetleri de Kahire'ye yaklaşmıştı. Şîrkûh, Şâver'e Franklara karşı işbirliği teklif ettiyse de kabul görmedi. Buna mukabil Şâver Franklarla bir anlaşma yaptı (İbn Şeddâd, 1897: 49). Anlaşmaya göre Kudüs Kralı Amaury, Şîrkûh'un Mısır'ı terkine kadar Mısır'dan ayrılmayacak ve bunun için yemin edecekti. Bu yardıma karşılık Şâver Franklara yarısı peşin diğer yarısı ise daha sonra olmak üzere dört yüz bin Bizans altını vermeyi taahhüt etti. Kral Amaury ise bu anlaşmanın Mısır Halifesi tarafından da onaylanması için bir heyeti Kahire'ye gönderdi¹³⁹. Amaury'nin

¹³⁶ Ramazan Şeşen Haleb Atabegliği'nin II. Mısır seferini 9 Ocak 1167 olarak vermiştir. İbn Şeddâd ise 6 Ocak 1167 olarak vermiştir. Bkz. (İbn Şeddâd, 1897: 50; Şeşen, 1992: DGBİA, VI, 306).

¹³⁷Şeşen, Nureddîn'in Şîrkûh'a takviye amaçlı gönderilen birliğin iki bin kişiden oluşan seçkin bir suvari birliği olduğunu ve bu birliğin içinde Selâhaddîn Eyyübî ve dayısı Şehâbeddîn Mahmûd el-Hârimî, Şerefeddîn Bozkuş, İzzeddîn Çavlı, Kutluk Aba İbn Behram gibi önemli kumandanların olduğunu ifade etmiştir. Bkz. (Şeşen, 2013: 30-31).

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, Şîrkûh'un 50 gün kadar burada konakladığını yazmıştır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 263).

¹³⁹ Şâver ile yapılan müzakerelerde baş müzakereci olarak Caesarea (Kaysâriye) Beyi Hugues ve

böyle bir onay isteği Şâver'e güvenmeyişinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü daha önce de Nûreddîn'den aynı şekilde taahhütlerle yardım istemiş ve bunları yerine getirmemişti. Bu oyunun aynısını Franklara da yapabilirdi. Bu nedenle halifenin tasdikini alıp anlaşmanın geçerliliğini kuvvetlendirmek istemesi gayet doğaldı.

Şâver, Esedüddîn'in Mısır'a hareketini duyduğu anda daha önce yaptığı gibi Kudüs Kralı Amaury'den yardım talebinde bulunmuştu. Amaury, Nablus'ta iken bu yardım teklifi ulaştı. Kendisine bağlı olan Haçlı reisleri ile bu durumu paylaşarak oluşturulan yüksek danışma kurulundan bir sefer için gerekli desteği aldı. Haçlıların bu talebi olumlu karşılama kararının nedeni Esedüddîn Mısır'a hâkim olduğu takdirde Nûreddîn ile birlik olup onlara yaşadıkları bölgelerde hayat hakkı tanımayacaklarını düşünmelerindendi. Esasen Nûreddîn de aynı endişeleri taşıyordu. Ona göre Haçlılar Mısır'ı bir defa işgal etmeyi başardıkları takdirde bütün ülkenin elden çıkması kaçınılmazdı (İbn Şeddâd, 1897: 50). Amaury sefere çıktığı sıralarda ülkesine gerçekleşecek saldırıları önleyecek miktarda bir askeri gücün dışında kalan bütün kuvvetleri ile yola çıktı. Ancak onlar daha toplanamadan Şîrkûh'un Mısır'a girdiği haberi geldi. Haçlılar ülkenin batı tarafına geçtikleri vakit Esedüddîn ve ordusu Yukarı Mısır (es-Said)'a çekildi (Abu'l-Farac, 1987; II, 403). Minye'nin Aşmûneyn yakınlarında "el-Babeyn" denilen yere vardıklarında Mısır ve Haçlı askerleri de onun arkasından gittiler. 25 Cemaziyelâhir 562/18 Nisan 1167 tarihinde Şîrkûh'a yetiştiler. Runciman, Şîrkûh'un Suriye sınırına dönmek için geri çekilmek amacıyla nehri yeniden geçmek kararında olduğunu ve bu nedenle ordugâhını Aşmûneyn'de kurduğunu söyler (Runciman, 2008: II, 312). Oysaki Şîrkûh'un savaştan kaçacak bir kumandan olmadığını beraberinde bulunan emîrlerle yaptığı konuşmalardan anlaşılmaktadır. Esedüddîn'in hem Mısır hem de Haçlıların yanına gönderdiği haberciler onların sayıca, silah ve teçhizat yönüyle daha üstün olduklarını söylediler. Esedüddîn savaşa kararlı olmakla birlikte askerlerinin fikrini almak istedi. Hepsinin Nil Nehri'nin doğusuna geçip Suriye'ye dönmek taraftarı olduğunu anladı. Ayrıca Şîrkûh'a: *"Eğer biz mağlup olursak -ki büyük bir ihtimalle mağlup olabiliriz- nereye sığınacağız, kimin himayesine gireceğiz? Bu bölgedeki asker, halk ve fellahların hepsi bize düşmandır"* dediler. Bu durum karşısında Nûreddîn'in Sakîf valisi olan Şerefeddîn "Bozkuş" isimli memlûkü yaptığı konuşmada bu seferden önemli bir mazeret olmadan döndüğü takdirde Nûreddîn Mahmûd'un bunu hoş

beraberindeki heyette Tapınak şövalyelerinin ileri gelenlerinden Geoffroi Fulcher de bulunmaktaydı. Bkz. (Barber, 2003: 155; Runciman, 2008: II, 311).

karşılamayacağını, ellerindeki iktaları alacağını ayrıca Nûreddîn Mahmûd'un kendilerine: “ *Siz Müslümanların mallarını alıp düşmanın önünden kaçıyor, Mısır gibi bir ülkeyi de kâfirlere teslim ediyorsunuz*” diyeceğini hatırlatınca Esedüddîn'in ayağa kalkarak “ *İşte en doğru görüş budur! Ben buna göre hareket edeceğim*” dedi. Yeğeni Salâheddîn de aynısını söyleyince bu fikri destekleyenler çoğaldı ve savaş kararı alındı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 264; Abu'l-Farac, 1987; II, 403-404; Şeşen, 2013: 31).

Kudüs kralı Amaury 18 Mart 1167¹⁴⁰ (Runciman, 2008: II, 312; Şeşen, 2013: 31) tarihinde Şirkûh'un idaresindeki orduya saldırdı. Şirkûh sayıca kendisinden büyük olan bu müttefik ordunun saldırısına karşı uyguladığı taktik dikkate değerdir. Bu taktiğe göre ağırlıklarını merkezde topladı ve Salâheddîn'i de merkezde görevlendirdi. Mısır ve Haçlı ordusuna kendisinin merkezde olduğu intibamı vererek buraya saldırmalarını sağladı. Düşman saldırdığı vakit merkezdeki güçler onların önünden çekildi. Düşman, peşlerini bırakınca da arkalarından geri döndüler. Şirkûh ise çok güvendiği cesur adamlarıyla sağ cenahta yerleşmişti. Düşman tam da onun dediği gibi hareket ettiğinden Esedüddîn geride kalan Haçlı kuvvetleri üzerine saldırıp bozguna uğrattı. Bunlardan pek çok kişi öldürüldü. Merkezdeki Müslüman gücünü takip ederek daha sonra geri dönen Haçlı kuvvetleri de bozguna uğrattıldı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 264-265; Ayn mlf., 1963: 132-133; Abu'l-Farac, 1987; II, 401; Şeşen, 2013: 31-32). Savaşta esir düşenler arasında Kaysâriye hâkimi Hugue de bulunuyordu. Amaury ve Şâver ise canlarını zorlukla kurtarıp Kahire'ye kaçtılar (Runciman, 2008: II, 312).

Böylece Şirkuh yanındaki iki bin süvari ile Mısır ve müttefikleri olan Haçlı kuvvetlerini mağlup etmeyi başardı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 265; Aynı mlf., 1963: 132-133; İbn Vâsıl, 1953-1960: 150; Şeşen, 2013: 32; aynı mlf., 1992: DGBİT, VI, 306).

2.1.2.1. İskenderiye Hâkimiyeti

Esedüddîn, Mısır ve Haçlı kuvvetlerini “el- Babeyn” denilen yerde yendikten sonra İskenderiye üzerine yürüdü ve halktan bir kısmının yardım ve desteği ile şehri

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil'de Aşmüneyn Savaşı'nın tarihi olarak 18 Mart'ı verirken Atabekkiye'de bu tarih 18 Nisan olarak verilmiştir. Muhtemelen Günlerin rakamı aynı olduğuna bakarak bunun bir yazım hatası olduğunu söyleyebiliriz. Ramazan Şeşen de bu savaşın tarihini 6 Nisan 1168 olarak vermektedir. Bkz. (Şeşen, 1992: DGBİA, VI, 306).

teslim aldı. Esedüddîn, yeğeni Salâheddîn'i yanında az bir kuvvet ile burada nâib olarak bırakarak Yukarı Mısır üzerine yürüdü ve hâkimiyet sağladı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 265; İbn Vâsıl, 1953-1960: I, 151).Şîrkûh'un İskenderiyye'den ayrılması üzerine Mısır ve Haçlı kuvvetleri bunu fırsat bilerek Kahire önlerinde toplanıp İskenderiye üzerine yürüdüler¹⁴¹(Durant, t.y.: 220; Heyd, 2000: 442; Kuşçu, 2013: 49; Şeşen, 2013: 32). İskenderiye'de Nisan 1167'de kuşatılan Salâheddîn'e yardım amacıyla Yukarı Mısır'dan harekete geçen Esedüddîn'e Haçlı ve Mısırlılar barış talebinde bulunma zorunluluğu hissettiler¹⁴². İbn Şeddâd, Haçlıların anlaşma sebebi olarak Şîrkûh'un Mısır seferinin hemen ardından Nûreddîn Mahmûd'un Nisan-Mayıs 1167'de Müneytırta Kalesi'ni alıp yıkmasına bağlamaktadır. Bu arada Musul Atabegi Kutbeddîn Mevdûd ve Zeyneddîn Ali de boş durmamış Haçlı bölgelerine taarruzda bulunmuşlardı (İbn Şeddâd, 1897: 50-51). Bu gelişmeler nedeniyle anlaşmak zorunda kalan Haçlılar, Esedüddîn'e yolu üzerindeki şehirlerden aldıklarına ek olarak elli bin dinar vaadinde bulundular (Abu'l-Farac, 1987: II, 404; Zehebî, 1999: 65). Haçlılar ise bu bölgede kalmayacak ve herhangi bir yerleşim yerini ellerinde bulundurmayacaklardı¹⁴³. Mısırlılar İskenderiye'yi 15 Şevval 562 yılının/4 Ağustos 1167'de teslim aldılar. Esedüddîn bu şartlarla 18 Zilkade562/5 Eylül 1167'de Dımaşk'a geri döndü (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 265;Şeşen, 1987: 45-48; Aynı mlf., 2013: 33; Runciman, 2008: II, 313; Zehebî, 1999: 65).

¹⁴¹ Runciman, Kahire'ye kaçan I. Amaury ve Şâver'in buradaki ordularının büyüklüğüne ve Filistinden aldıkları yardımcı kuvvetler ile yardım için yola çıkan Frank donanmasına ait gemilere güvenerek İskenderiyye'de bulunan Şîrkûh ve yeğeni Salâheddîn'i muhasara ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca kuşatma nedeniyle açıklıkla karşı karşıya kalan Şîrkûh'un bir ay sonra Mayıs ayında bin kadar adamıyla gece yarısı şehri terk ederek Yukarı Mısır'a gittiğini ve hâkimiyet sağladığını, Haziran sonuna doğru Salahaddîn'in çağrısıyla tekrar geri döndüğünü aktarmış olmasına karşılık İbnü'l-Esîr, Mısır ve Frank ordusu gelmeden önce İskenderiyye'de yeğeni Salahaddîn'i nâib bırakıp Yukarı Mısır'a hareket ederek ele geçirdiğini ancak zor durumda kalan Salâhaddîn'in yardım çağrısı üzerine geri döndüğünü ve Haçlılar ile Mısırlıların barış talebinde bulduklarını aktarmıştır. İbnü'l-Esîr'in aktardığı bilginin daha doğru ve akla yatkın olduğunu belirtelim. Şöyleki muhasara altında bulunan bir gücün bölünmesi kuşatmanın başarısını artırır. Ayrıca bundan önceki karşılaşmada Şîrkûh'un yanında az sayıda (iki bin) askeri bulunmasına karşılık yenilen Şaver ve Amaury muhtemelen tekrar onunla karşılaşmak istemeyeceklerdir. Üstelik yanında Salâhaddîn ve tüm kuvvetleri bulunuyorken. Karşılaştırma için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 265; Runciman, 2008: II, 313).

¹⁴² İbnü'l-Esîr ve İbn Vâsıl, barış talebinin Şîrkûh tarafından değil Mısırlılar ile Haçlı ittifakından geldiğini belirtmişlerdir. Zaten Anlaşma şartları dikkate alındığında; Esededdîn Şîrkûh'un yolu üzerinde aldıklarına ek olarak karşı tarafın kendisine elli bin dinâr vaat etmiş olması, Haçlıların ise bu bölgede kalamayacakları ve herhangi bir yerleşim yerini ellerinde bulunduramayacakları dikkate alındığında bazı araştırmacıların söylediklerinin aksine iletilen bilginin tutarlılığı daha iyi anlaşılmaktadır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 265; İbn Vâsıl, 1953-1960: I, 152).Haçlıların ve başlarındaki Kudüs kralı I. Amaury'nin barış teklifini kabul etmesinin gerekçesi ise Nûreddîn Mahmûd'un Suriye'de Haçlılara karşı saldırıya geçerek bazı yerleri onlardan almış olmasındandır (Şeşen, 2013; 32-33).

¹⁴³ Runciman anlaşmanın maddelerini şu şekilde vermiştir: Franklar ve Suriyeliler aynı anda Mısır'ı terk edecekler ve İskenderiyye ile diğer yerlerde Suriyeliler ile birlikte hareketeden yerli halk Şâver tarafından cezalandırılmayacaktı. Bkz. (Runciman, 2008: II, 313).

Haçlılar ile Mısırlılar arasında da bir anlaşma yapıldı¹⁴⁴. Bu anlaşma gereği Kahire’de bir Haçlı temsilcisi bulunacak, Nüreddîn’in yapacağı bir saldırı ihtimali ile şehrin kapıları Haçlı süvarilerinin elinde kalacak ve Mısır’ın gelirlerinden her yıl için yüz bin dinarı Haçlılara verilecekti (Abu’l-Farac, 1987; II, 404-405; Zehebî, 1999: 65). Yapılan anlaşma sonrasında Haçlılar sahildeki beldelerine döndüler. Şâver’in oğlu el-Kâmil Şücâ’ b. Şâver, babasının Franklarla yaptığı bu ittifak ve anlaşmalara tepki olarak Nüreddîn Mahmûd ile haberleşerek ona itaatini bildirdi. Mısır halkını ona bağlayacağını, ayrıca her sene muayyen miktarda para vereceğini vaad etti. Bu durum Haçlıların 564/1168-1169 yılında Mısır’a saldırılarına kadar sürdü (İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 265, 266; Paine, 2011: 55).

2.1.3. Üçüncü Mısır Seferi

Esededdîn’in Dımaşk’a dönmesi ve Haçlıların Mısırlılar ile yapmış oldukları anlaşma ile birlikte Mısır’da giderek güçlenmeleri onların Müslüman ahali üzerinde baskı ve zor kullanmalarıyla birlikte Kudüs Kralı Amaury’i Mısır’ı ele geçirmesi için teşvik etmelerine neden oldu. Kral I. Amaury istememekle birlikte yine de harekete geçme zorunluluğu hissetti (Abu’l-Farac, 1987: II, 407-408; Barber, 2003: 114, 155). Kral’ın böyle bir sefere şimdilik sıcak bakmayışının sebeplerinden birincisi Bizans İmparatoru’nun göndereceği yardımın ulaşmasını beklemek istemesi idi (Runciman, 2008: II, 317) ikincisi ise Mısır üzerine bir sefer tertiplediği takdirde Fâtımî Halifesi ve Mısır halkının ülkeyi Nüreddîn Mahmûd’a teslim etmesinden korkmasıydı. Nüreddîn Mısır’ı alıp Esedüddîn gibi cesur bir kumandanını burada görevlendirmesi ise Haçlıların yok olmalarının ve Suriye topraklarından sürülmeleri anlamına geleceğini iyi biliyordu. Ancak yine de Haçlıları bu seferden alıkoyamadı. İstemeyerek te olsa onlarla beraber hareket etti (İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 272; Abu’l-Farac, 1987: II, 407).

Haçlılar Mısır’a doğru yola çıkmadan evvel hedef şaşırtmak amacıyla Hıms üzerine yürüyecekmiş gibi bir intiba oluşturarak Nüreddîn’in müdahalesini

¹⁴⁴ Runciman bu anlaşma için Amaury’nin Şâver’i zorladığını belirtmiştir. Bu durum Kudüs Kralı’nın Nüreddîn’in buraya müdahalesini önlemek isteğinin açık bir göstergesidir. Çünkü anlaşmada bir Frank garnizonunun şehrin kapılarını korumakla görevlendirilmiş olması, bir Frank yüksek komiserinin varlığı ve bunların iâşesi (Runciman, 2008: II, 313-314) gibi maddeler de bunu teyit etmektedir.

engellemek istediler. Gerçekten Nûreddîn de içinde bulunduğu şartlar sebebiyle bu sırada Franklarla bir savaşa girmek düşüncesinde değildi. Şaver ise 20 Ekim 1168 tarihinde Askalan'dan harekete geçen Frank ordusunun başındaki Kudüs kralı Amaury'yi ve beraberindeki Frankları vazgeçirmek için arka arkaya elçiler gönderdiyse de başarısız oldu. Amaury, Şâver tarafından gönderilen elçi Şemsü'l-Hilâfe'ye bu seferin haklılığını Şâverin oğlu Kâmil'in Şirkûh ile temasa geçmesine bağladıktan (Paine, 2011: 55) başka bu sefere karar verenin kendisi değil, batıdan gelen Haçlı şövalyeleri olduğunu ancak kendisinin bu sefere onların yapacakları kötülüklerin önüne geçmek için katıldığını söyledi. Kurnaz kral'ın buna rağmen şayet kendisine verilecek haracın dışında iki milyon dinar verildiği takdirde dönebileceğini (Runciman, 2008: II, 318) söylemesi ise manidardı. Belli ki fırsatı değerlendirmek istemişti.

Haçlılar Mısır'a doğru ilerleyip Bilbeys'i muhasara ettiler. 1 Safer 564/4 Kasım 1168'de şehri kuşatarak ele geçirmeyi başardılar. Şehirdekilerin bir kısmı öldürülürken bir kısmı da esir alındı. Bu sırada Mısır'ın ileri gelenlerinden bir grubun Şaver'e düşmanlıkları nedeniyle Haçlıları davet etmeleri ve yardımcı olacaklarını söylemeleri üzerine Haçlılar Kahire üzerine yürüyerek 10 Safer 564/13 Kasım 1168'de Kahire'nin güneyindeki dış mahalle olan Fustât surları önüne vardılar. Ancak Şâver'in emri ile bir gün öncesinden halk Kahire'ye geçirilmiş ve 12 Kasım 1168 tarihinde Fustat ateşe verilmişti¹⁴⁵. Haçlıların daha önce Bilbeys'te uyguladıkları vahşeti burada da uygulayacaklarından korkuya kapılan halk ister istemez canla başla Kahire şehrini savunmaya geçti (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 273; Abu'l-Farac, 1987: II, 408; Zehebî, 1999: 67; Şeşen, 2013: 34).Kahire halkı bu muhasara esnasında büyük bir sıkıntı ve zorluk içine düştü. Şaver, Amaury'ye elçi gönderip aslında şehri kendilerine teslim etmek niyetinde olduğunu ancak Nûreddîn ve el-Âdid'den korktuklarından dolayı Müslümanların şehri teslim etmemelerini belirterek verilecek para karşılığı kuşatmayı sonlandırıp çekilmelerini teklif etti. Şaver'in para teklifi için Haçlı kralı, bir milyon Mısır dinarı vermesini şart koştu. Buna göre bir kısmı peşin geri kalanı ise sonra verilecekti. Haçlıların bu teklifi kabul etmesinin nedeni ise Mısır'ın kedisine teslim olmayışı ve Nûreddîn'e teslim edilme ihtimaliydi. Şaver bu paranın yüz bin dinarını verdiyse de geri kalanın yarısını bile temin edememişti. Çünkü Mısır yangınında halk evlerini, eşyalarını ve paralarının

¹⁴⁵Zehebî, şehirdeki yangının 54 gün sürdüğünü aktarmıştır. Bkz. (Zehebî, 1999: 68).

neredeyse tamamını kaybetmişti (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 45; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 273, 274; Abu'l-Farac, 1987: II, 408; Zehebî, 1999: 67; Runciman, 2008: II, 318). Şâver ile Franklar arasında müzakereler sürüp giderken Şîrkûh'un ordusuyla Mısır'a girdiği haberi ulaştı (Runciman, 2008: II, 318).

Şâver tarafından dışlanan ve baskı altına alınan Halife el-Âdid'in yardım talebinde bulunması üzerine¹⁴⁶ Nûreddîn, Esedüddîn Şîrkûh'u üçüncü kez Mısır'a gönderme ihtiyacı hissetti. Bu amaçla Hıms'ta bulunan Şîrkûh'a haber gönderdi¹⁴⁷.

Esedüddîn ve Nûreddîn birlikte Dimaşk'a hareket ederek Safer ayının son günü 564/2 Aralık 1168 tarihinde oraya vardılar. Daha sonra buradan Ra'su'l-Mâ'ya gitti. Esedüddîn'in yanına verdiği emîrlar arasında İzzeddîn Cordîk, İzzeddîn Kılıç, Şerefeddîn Bozkuş, Aynuddevle el-Yârûkî, Kutbeddîn Yinal b. Hassan el-Menbicî ve Şîrkûh'un yeğeni Salâheddîn Yusuf b. Eyyûb¹⁴⁸ da vardı (İbn Tağrıberdi, 1963: 381).

Esedüddîn, 15 Rebiyülevvel 564/ 17 Aralık 1168'de (Şeşen, 2013: 35)Ra'su'l-Mâ'dan hareket etti. Şîrkûh'un on bin süvari ve elli bin piyadeden oluşan bir orduyla Mısır'a yaklaşması üzerine (Zehebî, 1999: 67) Amaury, Şâver'in ikazı ile onu durdurmak için harekete geçtiyse de amacına ulaşamadı. Bu durumda Haçlılar amaçlarına ulaşmadan elleri boş bir şekilde ülkelerine dönmek zorunda kaldılar¹⁴⁹. Nûreddîn Mahmûd Haçlıların ayrılmalarını şenliklerle kutlattı. Çünkü o bu durumu

¹⁴⁶ Runciman bu yardım talebinin Şâver'in oğlu Kâmil'in Halife'ye Nûreddîn'den yardım istemesi için yaptığı baskısı neticesinde geldiğini aktarmaktadır. Bkz. (Runciman, 2008: II, 319).Kanaatimize göre Şaver Nureddîn'den yardım istememiştir. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi zaten Frankların çekip gitmeleri için Amaury ile büyük meblağda bir para karşılığı anlaşmaya varılmıştı. Bunun göstergesi ise Mısır'a yaklaşan Şîrkûh'un durdurulması için Şaver'in Amaury'den onu uzaklaştırması için yardım istemiş olmasıdır. Buna göre yardım isteyen kişilerin Şâver'in oğlu ve Halife olması daha olasıdır. Çünkü Halife'de Şaver'in baskısı altında bulunmaktaydı ve bu durumdan rahatsızdı. Nitekim Şîrkûh'un yeğeni Selâheddîn ve yanındakilerin Şâver'i öldürme emri hatırlanacağı üzere Halife tarafından onaylanacaktır.

¹⁴⁷ Nûreddîn, Esedüddîn'e haber gönderdiğinde haber için gönderilen kişi Halep kapısı önünde ona rastlamıştı. Gelişinin sebebi ise Nûreddîn'e gönderilen mektuplara benzer mektupların ona da gönderilmiş olmasıydı. Bu nedenle Nûreddîn'in yanına hareket etmiş Nûreddîn de buna sevinip bu durumu uğur saymış. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 274).

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, Salâheddîn'in evinden ve ailesinden ayrılmak istemediği için bu sefere katılmak istemediğini yazmıştır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 274, 275).

¹⁴⁹ Amaury'nin Mısır'a gerçekleştirdiği seferlere, İtalyan şehir devletlerinden Piza ticari Amaury Mısır'a hâkim olduğu takdirde çıkarlarını koruyacaklarına inandıklarından gemileriyle denizden destek verdiler. Ancak Mısır hâkimiyeti mücadelesinde Haçlılar başarısız olunca bu Piza, Ceneviz ve Venedik gönderdikleri elçiler aracılığıyla Salâheddîn'den bir takım ticari imtiyazlar koparacak anlaşmalar yapma gayreti içerisinde bulundular. Bkz. (Heyd, 2000: 442-445).

Mısır'ın yeniden fethi¹⁵⁰, Suriye ve diğer bölgelerdeki İslam şehirlerinin korunması şeklinde yorumladı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 275).

Esedüddîn Frankların geri çekilmesinden altı gün sonra (Runciman, 2008: II, 319) yani 8 Ocak 1169'da Kahire'ye girdi¹⁵¹. 10 Ocak 1169'da Halife el-Âdid li-Dinillâh ile gerçekleştirdiği görüşmede halife kendisine hil'at giydirdi (Zehebî, 1999: 67; Şeşen, 2013: 35-36). Esededdîn'in gelişinden önce Şaver Mısır'ı yaktırmış ve bu nedenle halk Kahire'ye geçmişti.

Şaver, Esededdîn'in yanındaki askerlerin çokluğundan¹⁵² dolayı onun Kahire'ye girişine engel olmayı göze alamadı. Ancak Mısır halkının Nüreddîn Mahmûd'a vaat ettikleri para, askerlere ayrılan iktalar ile ülkeden Nüreddîn'e ayrılacak olan üçte birinin tespiti işinde oyalamaya başvurdu (Zehebî, 1999: 67). Ayrıca bir ziyafet münasebetiyle Esededdîn ve beraberindeki emîrleri de tevkif etmeyi ve onlara ait askerleri kendi hizmetine alıp onlarla Haçlıları uzaklaştırmayı düşünüyordu. Fakat Şaver'in oğlu el-Kâmil buna mani olarak onu bu fikrinden vazgeçirdi (Abu'l-Farac, 1987: II, 408). Şîrkûh'un 18 Ocak 1169 tarihinde fâkih el-Şâfiî'nin mezarına gerçekleştireceği ziyaret sırasında Şâver'in de ona refakat etmesi istendi. Nüreddîn'in asker ve emîrleri Şaver'in kötü niyetli olduğunu ve oyalama taktiğine başvurduğunu anladılar. Bu nedenle Salâheddîn Yusuf, İzzeddîn Cordîk ve diğer emîrlere Şîrkûh'a refakat etmek üzere yola çıkan Şaver'i yakalayarak öldürmeğe karar verdiler. Esedüddîn buna taraftar olmadıysa da halife el-Âdid'in onayı ve Şaver'in başını istemesiyle 17 Rebiyülahir 564/18 Ocak 1169'da Şaver öldürüldü (İbnü'l-Adîm, 1951: I, 691; İbn Şeddâd, 1897: 13; İbn Asâkir, 1997: LVII, 122; İbn

¹⁵⁰ Abu'l-Farac, Franklar'ın Mısır'dan ayrılmalarına rağmen Nureddîn'in Mısır'a ordu göndermesinin Mısırlılar'a iyilik yapmak niyetiyle olmadığını, ülkelerine hâkim olmak için olduğunu ifade etmiştir. Bkz. (Abu'l-Farac, 1987: II, 408).

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, Şîrkûh'un Kahire'ye giriş tarihini 7 Cemaziyülahir 564/ 8 Mart 1169; İbn Şeddâd, Rebiülevvel 564/Aralık 1168-Ocak 1169; Ramazan Şeşen ve Runciman ise bu tarihi 8 Ocak 1169 olarak ifade etmişlerdir. Ancak Şîrkûh'un I. ve II. Mısır seferlerini dikkate aldığımızda yaklaşık olarak 21-25 gün arasında olduğu görülür. III. Seferin de 17 Aralık 1168'de başladığı ve 8 Ocak 1169 tarihinde Kahire'de sonlandığı dikkate alındığında 22 güne karşılık gelir. Dolayısıyla Ramazan Şeşen ve Runciman'ın verdikleri tarihin daha makul olduğu anlaşılmış olur. Zaten el-Kâmil'in Türkçe tercümesindeki bir hatadan kaynaklandığı düşüncesindeyiz. Rebiülahir yazılması gereken ay ismi muhtemelen yanlışlıkla Cemaziyelahir şeklinde kaydedilmiştir. Çünkü 7 Rebiülahir 564 tarihi tam da 8 Ocak 1169'a tekabül etmektedir. Külliyatlı çalışmalarda zaman zaman bu gibi yanlışlıklarla karşılaşmaktayız. Yapılan işin ağırlığı ve uzun zaman almasına rağmen bu gibi hatalardan mümkün oldukça kaçınmak ve titizlik göstermeye ek olarak araştırmacıların da daha dikkatli olmaları gerektiği kanaatindeyiz. Karşılaştırma için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 275-276; İbn Şeddâd, 1897: 53; Şeşen, 1987: 50 ; Runciman, 2008: II, 319).

¹⁵² Zehebî, Esedüddîn'in yanında 10 bin süvari ve 50 bin piyadeden oluşan bir kuvvetin olduğunu nakletmiştir. Bkz. (Zehebî, 1999: 67).

Kesîr, 1995: XII, 466; Sauvaget, 1963: 44; Paine, 2011: 55) ve başı kesilip el-Âdid'e gönderildi. Esedüddîn, Halife el-Âdid tarafından vezirlik hil'ati giydirilmek suretiyle "el-Melikü'l-Mansur Emirü'l-Cüyûş" lakabına mazhar oldu. Böylelikle Mısır'da Nüreddîn Mahmûd'un nâibi ve Mısır Fâtımî Halifesi'nin vezirlik görevi gibi iki önemli vazifeyi deruhte etmiş oldu. Esedüddîn bundan sonra güvendiği adamlarını valilik makamlarına getirip ülkeyi askerlerine ikta etmek suretiyle nüfuzunu daha fazla hissettirmeye çabaladı (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 45- 46; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 275-276; Zehebî, 1999: 67; Runciman, 2008: II, 319; Şeşen, 2013: 36).

Afrika kıtasının en medeni ve en köklü tarihine sahip Mısır'ın Haleb ve Şam Atabegi Nüreddîn Mahmûd'a bağlanması, Haçlıların burayı işgal etme teşebbüslerinin önüne set çektiği gibi Haçlılar karşısında parçalanmış görünen Müslüman birliğinin de yeniden tesis edilmesi anlamına gelmekteydi. Çünkü görüleceği üzere bundan sonra Nüreddîn'in isteği ve ısrarı ile Salâheddîn Fâtımî Halifeliği adına okunan hutbeyi Abbasî Halifeleri adına dönüştürecektir. Buranın hâkimiyeti Müslümanlara ekonomik bir takım kazanımlar da getirdi. Baharat yolunun zenginliğinden yararlanacak olan Haleb Atabegliği aynı zamanda Mısır donanmasına da sahip olarak hem ticari hem de askeri anlamda önemli bir güce kavuştu.

2.1.3.1. Mısır Nâibi Esedüddîn Şîrkûh'un Ölümü ve Şahsiyeti

Kısa boylu ve dolgun bir vücut yapısına sahip olan Şîrkûh'un yüz hatlarına bakıldığı vakit onun halktan biri olduğu düşünülebilirdi. Kızıl yüzlü olan Şîrkûh'un bir gözü ise kör idi. Bu fiziki yapısının olumsuzluklarına karşılık en önemli özelliği ise onun sahip olduğu cesaret ve takip ettiği stratejiyle eşsiz bir kumandan oluşu ve birlikleri tarafından çok fazla sevilmesi idi (Runciman, 2008: II, 320; Şeşen, 2013: 36).

Irak Selçuklularının saray ağası Mücahidüddîn Bihrûz el-Hadîm (İbn Hallikân, 1968:I, 243-244; Makrîzî, 1997: I, 148; Kuşçu, 2013: 41) ileri görüşlü ve güzel ahlaklı olan Necmeddîn (İbn Hallikân, 1968-1972: VII, 140; Ayn mlf., 1843: I, 244)'i Tekrit (Ebu'l-Fidâ, 1840: 288-289) Kalesi'nin müstahfızlığına tayin ettiği vakit (Makrîzî, 1997: I, 148; Kramers, 2000: EI, X, 141; Kramers, 1997: İA, XII/I,

139-140) kardeşi Şirkûh ile buraya yerleşmişti. Atabeg İmâdeddîn Zengî b. Aksungur'un Karaca es-Sâkî'ye yenilerek Tekrit Kalesi'ne sığındığında Necmeddîn ve kardeşi Şirkûh onun Dicle Nehri'ni geçmesine yardımcı olmuşlardı (İbn Vâsıl, 1953-1960: I, 48; İbn Hallikân, 1968-1972: VII, 143; Makrîzî, 1997: I, 148-149; Şeşen, 2002: TA, V, 102). Ancak çok geçmeden Şirkûh'un adının Tekrit'teki bir öldürme olayına karışması kardeşlerin Bihrûz tarafından kaleden çıkarılmasına neden oldu¹⁵³. Buradan ayrılan Necmeddîn ve Şirkuh, Zengî'nin yanına Musul'a gittiler (İbn Hallikân, 1843: I, 245; Makrîzî, 1997: I, 148-149; Şeşen, 2002: TA, V, 102; aynı mlf., 1992: DGBİT, VI, 303; Gül, 2002: V, 130). Zengî ise kendisine sığınan kardeşlere daha önce kendilerinden gördüğü iyiliklere karşılık olmak üzere bazı yerleri ikta olarak verdi. Atabek Zengî, Baalbek Kalesi'ni alınca (1140) Necmeddîn Eyyûb'u buraya mustahfız olarak tayin etti (Makrîzî, 1997: I, 148; Durant, t.y.: 219; Şeşen, 2002: TA, V, 102; aynı mlf., 1992: DGBİT, VI, 303). İmâdeddîn Zengî'nin öldürülmesinden sonra, Dımaşk hâkimi Muciruddîn Abak b. Cemâleddîn Muhammed idaresindeki Dımaşk ordusu tarafından Baalbek'te muhasara edilerek zor durumda kalan Necmeddîn, Seyfeddîn Gazî b. Zengî beklediği yardımı alamadı. Çünkü o sırada Seyfeddîn ülkesindeki sorunlarla meşgul idi. Bu durum karşısında Necmeddîn bazı yerlerin¹⁵⁴ kendisine verilmesi karşılığında kaleyi Mucireddîn Abak'a teslim etti (İbn Kesîr, 1995: XII, 407). Bu olay neticesinde Dımaşk'ın büyük emirlerinden biri haline geldi (İbn Hallikân, 1968-1972: VII, 143; İbnü'l-Esîr, 1991: 110; Makrîzî, 1997: I, 148). Necmeddîn'in kardeşi Şirkûh ise İmâdeddîn Zengî'nin öldürülmesinden sonra onun oğlu Haleb hâkimi Nûreddîn Mahmûd'un hizmetine girdi. Nûreddîn döneminde önemli mevkilere yükselen Şirkûh bu sayede büyük miktarda ikta sahibi olmuş ve ordu kumandanlığına kadar yükselmişti (İbn Hallikân, 1968-1972: VII, 144; Makrîzî, 1997: I, 148; Kuşçu, 2013: 45; Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 305). Babası İmâdeddîn'in ölümünden sonra Haleb hâkimiyetini elde eden Nûreddîn Mahmûd, Necmeddîn ve kardeşi Şirkuh'un yardım ve destekleri ile 1154 yılında Dımaşk'ı almayı başardı. Nûreddîn ise onlara söz verdiği gibi iktalar dağıttı. Bundan sonra iki kardeş Nûreddîn Mahmûd'un en büyük iki emîri haline geldiler.

¹⁵³ Ayşe Dudu Kuşçu, Ebû Şâme'ye dayanarak Eyyübilerin Tikrit'ten ayrılışını iki sebebe dayandığını aktarmıştır. Birinci sebep olarak Şirkuh'un burada bir Hristiyan adamı öldürmüş olması, ikinci sebep ise Necmeddîn Eyyûb'un Bihrûz'un kölelerinden birini okla vurup öldürmüş olmasından kaynaklanabileceğidir. Bkz. (Kuşçu, 2013: 43).

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, Necmeddîn'in Baalbek'i Dımaşk hâkimine bırakması karşılığında kendisine iktâ ve paraya ek olarak Dımaşk'a bağlı birkaç köyün verildiğinden söz etmiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: 110).

Nüreddîn Mısır'a bir kumandanını göndermek istediği vakit bu iş için en uygun olan kişinin Şîrkûh olduğunu iyi biliyordu. Bu nedenle onu görevlendirmişti (İbn Hallikân, 1843: I, 245; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 277; Makrîzî, 1997: I, 148; Sevim, 2014: 19-20; Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 305).

Esedüddîn Şîrkûh Mısır'da iki ay kadar Fâtımî halifesinin veziri olduktan (Abu'l-Farac,1987: II, 408; Zehebî, 1999: 68; Eco, 2014:194) ve Mısır'da yerleşerek rakip olabilecek kimseleri bertaraf ettikten sonra 22 Cemaziyülahir 564/23 Mart 1169 tarihinde öldü¹⁵⁵(Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 46, 47, 48; İbn Kesîr, 1995: XII, 467; Makrîzî, 1997: I, 149-150; Zehebî, 1999: 68; Şeşen, 1987: 48-51; Aynı mlf., 2013: 36; Runciman, 2008: II, 320; Sevim, 2014: 20; Durant, t.y.: 219).

2.1.3.2. Mısır'ın Yeni Nâibi Salâheddîn

Nüreddîn Mahmûd b. Zengî, Mısır'a en güvendiği adamlarından olan Şîrkûh'u görevlendirmek istediği vakit Şîrkûh, yeğeni Salâheddîn'in de onunla birlikte gitmesini istemişti. Ancak Salâheddîn bu sefere iştirak etmek isteksiz olduğu halde Nüreddîn'in emriyle katılmak zorunda kalmıştı (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 48;İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 278; Lewis, 2003: 103; Zeydan, 2012: 532).

Esedüddîn Şîrkûh öldüğünde vezirlik hilati el-Âdid tarafından Salâheddîn'e giydirildi (Zehebî, 1999: 68; Makrîzî, 1997: I, 148, 150; Durant, t.y.: 219-220; Şeşen, 2013: 36-37; Eco, 2014: 194; Sauvaget, 1963: 44; Hitti, 1959: 183; Gül, 2002: V, 131). El-Âdid'in, Nüreddîn'in Mısır'da bulunan önemli emîrlere rağmen Salâheddîn'i bu göreve getirmesinin, elbette bir takım nedenleri vardı. İbnü'l-Esîr:

“ Bu topluluk arasında Yusuf[Salâheddîn]'tan daha güçsüz ve yaşça ondan daha küçüğü yoktur. En doğru iş onu vezir tayin etmektir. Çünkü o bizim hükmümüzün dışına çıkmaz. Sonra da askerleri bizim tarafımıza çekmek üzere adamlar görevlendiririz; böylece emrimizde ülkeyi müdafaa edecek bir ordumuz olur. Daha sonra Yusuf'u ya tevki eder, ya da Mısır dışına süreriz” (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 279).

¹⁵⁵Şîrkûh'un Mısır'daki vezaret görevi iki ay beş gün sürmüştür. Azerbaycan'ın Duvin şehrinde “er-Ravvâdiyye” adlı bir kabileden ve aslen Kürd olan Eyyübî kardeşler babaları Şâzî'nin döneminde Irak'a gelerek Bâgdâd Şahnesi Mücâhidüddîn'in hizmetine girerek Tekrit müstahfızlığı görevine getirilmişlerdir. Necmeddîn Eyyüb'un kardeşi Esedüddîn Şîrkûh'un adının bir öldürme vakasına yardım üzerine Bihrûz tarafından bu görevden alındılar. Tekrit'te buldukları sırada kendisine yardım ettikleri İmâdeddîn Zengî'nin hizmetine girdiler. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 277; İbn 'Asâkir, 1997: 148-149; Hitti, 1959: 183; Gül, 2002: V, 129-130; İbn Şeddâd, 1897: XV-XVI; Şeşen, 2002: V, 102; Kuşçu, 2013: 39-40).

şeklinde aktarıırken öyle anlaşılıyor ki Fâtımî Halifesi en zayıf halka ve en tecrübesiz kişi olarak gördüğü Salâheddîn'in kendi hâkimiyetine engel teşkil etmeyeceğini ve onun emrindeki ordudan da istifade edeceğini düşünmekteydi¹⁵⁶.

Halife el-Âdid, 26 Mart 1169 Çarşamba günü Salâheddîn'e vezirlik hilatı giydirip "el-Melikü'n-Nâsır" lakabıyla (Makrîzî, 1997: I, 150) bu makama çıkardığında diğer emîrler ona itaat etmeyi reddetti. Ancak Fakih Îsâ el-Hakkarî yaptığı görüşmeler ile Aynuddevle el-Yârûkî ve beraberindeki bazı emîrler¹⁵⁷ hariç diğer emîrlerin Salâheddîn'e itaatini sağlamayı başardı (Şeşen, 2013: 37). Nûreddîn Mısır'da nâibi olan Salâheddîn'e "el- Emîr el- İsfesâlar/sipehsâlar" şeklinde hitap ediyordu. Salahaddin kısa bir zaman zarfında Mısır halkının gönlünü kazanarak yanına çekmeyi başardı. Ailesinin Mısır'a yanına gönderilmesi isteği Nûreddîn tarafından yerine getirildi (İbn Hallikân, 1843: I, 245; Makrîzî, 1997: I, 150). Necmeddîn Eyyûb ve beraberindeki aile efradı Receb 565/13 Nisan 1170 tarihinde Mısır'a vardı (İbn Hallikân, 1843: I, 245). Salâheddîn'in buradaki önemli görevleri ve Mısırlı emîrlerin ellerindeki yerleri aile bireyleri ve kendisine yakın olan adamlarına dağıtması da onun buradaki konumunu iyice güçlendirmiş oldu (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 48; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 279; Zeydan, 2012: 532, 533).

Şüphesiz Salâheddîn'in böyle hareket etmesinin sebebi kendisine bağlı kimseleri önemli makamlara getirerek devleti kontrolü altına almak istemesinden kaynaklanmıştır. Bu sayede görev verdiği kimseler de ödüllendirilmiş olduklarından ona daha sıkı bağlarla bağlı olacaklardı. Salâheddîn'in bu icraati ileride Nûreddîn Mahmûd ile Mısır için girişeceği mücadele için de ona önemli bir güç kazandırmış oldu.

2.1.3.2.1. Haçlılar'ın Dimyat Muharasası

Kudüs Kralı idaresindeki Haçlıların Mısır'ı işgal etme teşebbüsleri Şîrkûh'un Mısır'a girerek duruma müdahale etmesi ile akamete uğradı. Şâver'i ortadan kaldıran

¹⁵⁶ Ramazan Şeşen ise bu durumu Salâheddîn'in Halife'ye saygısına ve cömertliğine bağlamıştır. Ancak unutulmamalıdır ki Halife kendisini en az baskı altında tutacak kişi olarak onu görmüştür. Saygı ve cömertliği de buna engel olacak meziyetlerin nişanesi olarak görmüştür. Bkz. (Şeşen, 2013: 37).

¹⁵⁷ Aynü'd-Devle el-Yârûkî ve onun yanında yer alan Kutbeddîn Yinâl b. Hassan, Curdik gibi emîrler Salâheddîn'e muhalefet ettiler. Onun vezirliğini kabul etmeyerek Şam'a döndüler. Bkz. (Şeşen, 2013: 37).

Şîrkûh'a Mısır Halifesi el-Âdid tarafından hil'at giydirilerek vezirlik makamına getirildi. Mısır'ı terk etmek zorunda kalan Kudüs Kralı Amaury ve beraberindeki Franklar bu kaybın kendileri için ne derece kötü sonuçlar getireceğinin farkındaydılar. Suriye sahilinde hâkim durumda bulunan Franklar sıranın kendilerine geleceğini ve zamanında yardım gelmediği takdirde Kudüs'ün de elden çıkabileceğini düşünmekteydiler (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 284). Ancak bir taraftan birbirlerini suçlayarak günah çıkartmaya çalışırken bir taraftan da Avrupa'dan yeni bir Haçlı seferine hazırlık için yardım istemekteydiler. Avrupa'dan istedikleri yardımı almayan Amaury¹⁵⁸ bu kez Bizans İmparatoru'ndan yardım istemek zorunda kaldı (Paine, 2011: 55-56; Şeşen, 2013: 39). Bizans İmparatoru Manuel bu isteğe olumlu yaklaştı. Hatta yapılacak bir sefer için Bizans donanmasından yararlanılmasını istedi (Runciman, 2008: II, 320-321). Ortadoğudaki mevcut dengelerin değişimini kendisi için tehlikeli bulan Bizans İmparatoru Manuel'in, Mısır'a müdahalesini kolaylaştıran bir takım sebepler de vardı¹⁵⁹.

Amaury'nin sıkıştırmaları sonucu Bizans İmparatoru Manuel, Andronikos Kontostephanos kumandasında bir filonun yola çıkması için emir verdi. Kıbrıs adasına ulaşan filonun Mısır'a hareketi ise istenilen zamanda gerçekleşmedi. Bu gecikmenin çeşitli sebepleri vardı. Amaury alelacele gerçekleşen bu geliş için hazır değildi. Bunun dışında daha önce Mısır'a giden baron ve prensler cesaretlerini kaybetmişler, Hospitalier şövalyeleri ciddi kayıplar vermişlerdi. Templier şövalyeleri ise sefere katılmak istemiyorlardı. Bütün bu olumsuzluklar nedeniyle donanma ancak Ekim ayı ortasında Mısır'a hareket etmek için hazırlandı. Bizans İmparatoru Manuel'in donanmanın iaşesi için üç aylık erzak vermiş olması ve erzakın tükenmeye yüz tutması ise diğer bir önemli sıkıntı idi.

¹⁵⁸Runciman'ın Amaury'nin Avrupa'dan istediği yardımı alamadığını söylemesine karşılık İbnü'l-Esîr Sicilya, Endülüs ve daha başka yerlerdeki Franklardan silah, para ve askeri yardım aldıklarını aktarmıştır. Runciman'ın böyle bir ifade kullanmasının sebebi muhtemelen Almanya, Fransa ve İngiltere gibi büyük ülkelerin çeşitli bahaneler ileri sürerek veya elçileri uzun müddet oyalayarak ilgisiz kalmaları ve daha çok kontluk veya prenslikler düzeyinde bir yardımın yapılmış olmasından dolayıdır. Karşılaştırma için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 284; Runciman, 2008: II, 320-321).

¹⁵⁹Mısır'a yapılacak bir müdahalenin önündeki en büyük engel olarak görülen Nüreddîn Mahmûd bu sırada bir dizi önemli işle meşgul idi: Artukluların Diyarbekir hâkimi Kara Arslan 1168 yılında öldüğü için sahip olduğu topraklar nedeniyle Nüreddîn kardeşi Musul Atabegi Kutbeddîn ile anlaşmazlık içindeydi. Bundan başka Menbic valisi Hasan oğlu Gazi'nin ayaklanması ve bastırılmasının uğraştırıcı olması, Kutbeddîn Mevdûd'un ölümü ve onun yerine geçecek kişinin seçimi meselesi mevcuttu. Mısır'da ise Şîrkûh'un ölümünden sonra Halife tarafından onun yerine seçilen yeğeni Salâhaddîn Yusuf'un tecrubesiz oluşu ve başka emirlerin de bu makama geçme arzusu ve hırsı ile el-Âdid'in baş hadimi el-Mu'temen'in Frankları Mısır'a müdahale etmeleri için daveti ve yardım vaatleri imparatoru bu müdahalenin yapılmasında teşvik eden saikler olmuştur. Bkz. (Runciman, 2008: II, 321).

Bütün bunlar gerçekleşirken seferden haberdar olan Salâheddîn Yusuf çeşitli tedbirler almaya başlamıştı. Öncelikle Frankları Mısır'a bir sefer için teşvik eden halifenin başhadimi el-Mu'temen'i idam ettirdi (20 Ağustos 1169). Ardından halifeye bağlı bütün görevliler yerlerinden edilerek kendi adamlarını yerleştirdi. Halifenin tahrik ve teşviki ile ayaklanma çıkaran Nubyalı muhafızlar ve her ihtimale karşı Ermeni muhafız birlikleri ortadan kaldırıldı. 16 Ekim'de yola çıkan ve 26 Ekim'de Farama yakınlarında Mısır topraklarına ayak basan Franklar'ın Bilbeys'e saldıracağını düşünen Salâheddîn burada tahkimat yaptı. Ancak Haçlılar buradan kendilerine denizden refakat eden Bizans donanmasına ait gemilerle Nil Nehri'nin ana kolu üzerindeki müstahkem ve zengin Dimyât'ı hedef seçtiler (Runciman, 2008: II, 322-323; Şeşen, 2013: 39).

Dimyât¹⁶⁰'ı H.565/ 1169 yılında muhasara eden Franklar yaptıkları plana göre; önce Dimyât'ı alıp burayı askeri bir üs konumuna getirecekler ve böylece bütün Mısır'a hâkim olacaktı. Haçlıların Dimyât'ı kuşatması karşısında Salâheddîn bir taraftan buraya Nil Nehri yolundan yardım göndererek tedbir alırken (Makrîzî, 1997: I, 150) öte taraftan bağlı bulunduğu Nûreddîn Mahmûd'dan yardım talebinde bulundu. İbnü'l-Esîr, Salâheddîn'in bu yardım talebinin aciliyeti ile ilgili olarak:

“Eğer ben Dimyât'a varmakta geç kalırsam Haçlılar burayı işgal edecekler; fakat ben buradan ayrılıp oraya gidecek olursam Mısırlılar arkamdan gelip halka ve mallarına zarar verecekler, bana itaatten ayrılacaklar. Bu takdirde onlar arkamdan Haçlılar da önümden saldırıp bizi mahveder, bize hayat hakkı tanımazlar” dediğini aktarmıştır (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 284; İbn Kesîr, 1995: XII, 468).

Haçlılar Dimyât'ı elli gün kuşattıkları halde gerek Salâheddîn'in sürekli askeri yardım göndermesi gerekse Nûreddîn Mahmûd'un Haçlı topraklarında yapmış olduğu tahribat ve Kutbeddîn Hüsrev b. Telil el-Hezbânî idaresinde Mısır'a gönderdiği askeri birlik¹⁶¹ Haçlılar'ın başarısız kalmasına ve müzakerelerin başlamasına neden oldu¹⁶²(Zehebî, 1999: 69; İbn Kesîr, 1995: XII, 468; Khoniates,

¹⁶⁰ Mısır'da bir kıyı kenti için bkz. (Ebu'l-Fidâ, 1840: 116-117; Becker, 1997: III, 589-590).

¹⁶¹ İbn Kesîr, Nûreddîn'in gönderdiği askeri yardım içerisinde babası Necmeddîn Eyyûb ve diğer oğullarının da bulunduğunu, Mısır Halifesi el-Adid tarafından oğlu Salâheddîn'e hurmeten karşılandığını ve İskenderiyye ile Dimyât'ın ona ikta' olarak verildiğinden bahseder. Bkz. (İbn Kesîr, 1995: XII, 468).

¹⁶² Frankların Dimyât kuşatmasının başarısızlığı sadece Salâheddîn ve Nûreddîn'in icraatları ile ilgili değildi. Seferin başarısızlığı Bizans kumandanı ile Kudüs kralı arasında baş gösteren farklı yaklaşımların da bir sonucuydu. Çünkü Amaury'nin daha önceki tecrübelerine dayanarak temkinli hareketi karşısında Kontostephanos'un işe sıkıntısı karşısındaki aceleciliği ve kış mevsimine girilmiş olması da dikkate alınması gereken sebeplerdendi. Ayrıca Amaury'nin Salâheddîn ile dostane ilişkiler geliştirerek Nureddîn ile Salâheddîn arasındaki bağları zayıflatma düşüncesi onun bu savaşta daha fazla ısrar etmesinin önüne geçmekteydi. Bkz. (Runciman, 2008: II, 323).

1995: 117; Şeşen, 2013: 39-40). 13 Aralık 1169 tarihinde iki taraf arasında varılan anlaşmaya göre karşılıklı olarak esîrler serbest bırakıldı. Bu kez de istedikleri sonucu elde edemeyen Franklar Dimyat'tan ayrılarak 23 Aralık'ta Askalan'a vardılar. Bundan sonra Bizans ile Franklar arasındaki ilişkiler bozulurken Mısır'da mevkii güçlenen Eyyûbîler ile ilişkiler kurmaya başladılar. İbnü'l-Esîr Bizans ile Haçlılar'ın karşılıklı olarak birbirlerini suçladıkları bu seferin sonucunu: “*Deve kuşu boynuz isterken kulaklarından da oldu*” atasözü ile izah etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 285; Runciman, 2008: II, 324).

2.1.3.2.2. Eyle'nin Fethi

Kudüs Kralı'nın sebep olduğu Dimyat kuşatmasının intikamını almak isteyen Salâheddîn Eyyûbî ve Mısır'da nâipliğini yaptığı Haleb Zengî Atabegliği için yeni bir dönem başlamış bulunuyordu. Çünkü bundan böyle savunma konumundan çıkan Müslümanlar taarruz durumuna geçtiler. Salâheddîn'in Mısır'dan hareketle Haçlı topraklarına bir sefer düzenlemesi, Askalan ve Remle (Ebu'l-Fidâ, 1840: 240)'ye bağlı yerler ile Gazze (Ebu'l-Fidâ, 1840: 238) şehrinin varoşlarına kadar olan yerleri yağmalama cüretinde bulunması Bizans başkentine gitmek üzere olan Kudüs Kralı Amaury'nin bu yolculuğunu sonraki bir tarihe ertelemesine ve Salâheddîn'i uzaklaştırmak için harekete geçmesine neden oldu. Franklar, en güneydeki Akdeniz sahilini koruyan kaleleri olan Daron (Dârum)'u kurtarmak için önce Askalan'a buradan da Gazze'ye geçerek Templier şövalyelerinden aldıkları yardım ile Daron'a girmeyi başardılar. Salâheddîn bu gelişme karşısında burayı terk ederek Gazze'ye karşı hücumla geçti. Vuku bulan çarpışmada şehir ele geçirildi. Fakat iç kale alınamayacak kadar muhkem olduğundan buradan ayrılıp Mısır'a döndü (Runciman, 2008: II, 326; Şeşen, 2013: 42). Mısır'a dönen Salâheddîn, Haçlılar için Kızıldeniz'in kapısı konumunda olan Eyle (Aila)'de monte edilmek üzere Mısır'da parçalar halinde yaptırdığı gemiler ile 22 Şubat 1170 tarihinde sefere çıktı. Salâheddîn, karadan ve denizden kuşattığı Eyle'nin Rebiyülâhir ayının ilk on günü içinde (12-21 Aralık 1170)¹⁶³ gerçekleşen fethinden sonra tekrar Mısır'a döndü (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 294; Runciman, 2008: II, 326; Şeşen, 2013: 42-43).

¹⁶³ Jean Sauvaget, Eyle'nin fetih tarihini “İslam Dünyası Kısa Kronolojisi” isimli eserinde 1171 olarak vermiştir. Bkz. (Sauvaget, 1963: 45).

Salâheddîn'in gemileri parçalar halinde hazırlatıp develer aracılığıyla Eyle'ye taşıması olayı; bize İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmed'in yetmiş civarında gemiyi karadan yürüterek Haliç'e indirmesi olayını hatırlatmaktadır. Salâheddîn'in bunu Fatih Sultan Mehmed'den 283 yıl önce gerçekleştirmiş olması onun ileri görüşlü, pratik düşünen, azimli ve sebatkâr tavrına güzel bir örnek teşkil etmektedir.

2.1.3.2.3. Kerek Kalesi'nin Kuşatılması

Kudüs Kralı Amaury 10 Mar 1171'de maiyetindekilerle Bizans başkentine giderek ve burada ihtişamlı bir şekilde karşılandı. İmparator I. Manuel ile Amaury arasında şartları tam olarak bilinmemekle beraber; I. Manuel'in Frankların yapacakları bir Mısır seferine hem parasal hem de donanmasıyla destek olacağı ve Ermeni hâkimi Mleh'e karşı birlikte hareket edecekleri gibi bir takım kararlardan oluşan bir anlaşmaya vardıkları daha sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır. Amaury, Bizans başkentinden döndükten sonra 1173 yılında Mleh'i yaptıklarından dolayı cezalandırmak ve bu arada Bizans imparatoruna vermiş olduğu sözü yerine getirmek amacıyla Kilikya (Çukurova)'ya bir sefere çıktı. Nüreddîn Mahmûd, Amaury'nin yokluğu ve meşguliyetini değerlendirmek amacıyla Maverâ-ı Ürdün'e doğru harekete geçti. Nüreddîn, Mısır'da bulunan Salâheddîn'den de yardıma gelmesini istedi(Runciman, 2008: II, 326-330).Salâheddîn Yusuf babası Necmeddîn Eyyûb'un teşvik ve tavsiyesi ile Şevval 568/Mayıs-Haziran 1173'te ordusunun tamamını yanına alarak Mısır'dan yola çıktı ve Kerek'i muhasara altına aldı. Nüreddîn Mahmûd ile Salâheddîn'in önceden kararlaştırdıkları plana göre Salâheddîn Mısır'dan Nüreddîn Mahmûd ise Dımaşk'tan hareketle Haçlı topraklarına birlikte saldırıda bulunacaklardı. Salâheddîn'in Mısır'dan hareket haberini duyan Nüreddîn Dımaşk'tan yola çıkıp Kerek yakınlarında Rakîm'e varınca Salâheddîn daha önce de yaptığı gibi korkuya kapılarak Nüreddîn ile buluşmaktan vazgeçti¹⁶⁴. Salâheddîn,

¹⁶⁴Salâheddîn, Safer 567/Ekim-Kasım 1171 tarihinde Haçlıların hâkimiyetindeki topraklar üzerine yürüyerek Kerek Kalesi'ni muhasara ettiği vakit Nüreddîn de başka bir bölgeden Haçlı topraklarına girmişti. Ancak Salâheddîn, Nüreddîn ile arasındaki tampon vazifesi gören Haçlıları tamamen ortadan kaldırmak niyetinde değildi. Çünkü Haçlılar tamamıyla ortadan kaldırıldığı takdirde Nüreddîn'e katılmak mecburiyetinde kalacak olan Salâheddîn Mısır'a da veda etmek zorunda kalabilirdi. Bu ihtimal ve tehlikeyi düşünerek Nüreddîn ile bir araya gelmemek için Mısır'ın yolunu tutmuştu. Salâheddîn'in ailesi ve diğer ileri gelen emir ve komutanlar Nüreddîn Mısır üzerine yürüdüğü takdirde onunla savaşmaktan yana tavır sergilerken, Salâheddîn'in babası Necmeddîn, Nüreddîn'e olan bağlılığını belirttikten başka sahip olduğu ileri görüşlülüğü, isabetli fikir ve politikası ile Salâheddîn'in, Nüreddîn'e özür ve mazeret beyan edip onun istediği şekilde sefere çıkmağa söz

Fakih İsbâ aracılığıyla Nûreddîn'e babası Necmeddîn Eyyûb'un hasta olduğunu ve kendisinin yokluğu nedeniyle Mısır ülkesinin ellerinden çıkma tehlikesine karşı dönmek zorunluluğu hissettiğini bildirdi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 315). Nûreddîn daha önce de benzer bir durumla karşılaştığından Salâheddîn'e inanmak istemedi. Ancak Salâheddîn Mısır'a vardığında gerçekten de babasının ölmüş olduğunu gördü. Nûreddîn ise Kerek'i kuşattıysa da Frank kuvvetleri karşısında dayanamayarak kuşatmayı sonlandırdı. Başarısızlığın da etkisi ile kendisini yarı yolda bırakmış olan Salâheddîn'e kışkınlığı büyüdü. Necmeddîn Eyyûb'un 9 Ağustos 1173 (İbn Kesîr, 1995: XII, 485) tarihindeki ölüm¹⁶⁵haberini aldığında bu öfkesi biraz olsun dindiyse de ilkbahar mevsiminde Mısır'a bir sefer yapmak düşüncesindeydi (Runciman, 2008: II, 330-331).

Aslında Nûreddîn öfkelenmekte biraz da haklıydı. Çünkü her geçen gün Salâheddîn'in Mısır'da konumunu güçlendirdiğine şahit olmaktaydı. Üstelik onun Frank devletlerinin tampon vaziyetinin devamından yana olduğunu da iyi bilmekteydi. Buna karşılık Nûreddîn'in bunu bildiğinden emin olan Salâheddîn'in çekinmesi de yerindeydi. Hatta Salâheddîn, Nûreddîn'in Mısır'ı onların elinden alma ihtimaline karşı tedbir olarak kardeşi Turanşâh'ı, Sudan ve Yemen'de yeni ülke arayışıyla görevlendirmesi (Runciman, 2008: II, 332) de bu çatışma ve korkuyu doğrulamaktadır.

2.1.4. Mısır'da Abbasî Halifesi Adına Hutbe Okunması

Haleb Atabegliği'nin Mısır nâibi ve Fâtımî Halifesi'nin veziri Salâheddîn Mısır'da Fâtımîler adına okunan hutbeyi Abbasî Halifesi adına okutmadan önce icra ettiği bir takım çalışmalarla buna uygun bir zemin hazırladı. Bu çalışmalardan olarak Mısır'da şahneye ait "Darü'l- Maûne" isimli bir nevi hapishane olan evi yıktırarak yerine Şafîîler için bir medrese yaptırdı. Dârü'l- Adl'ı da Şafîîler için medrese haline getirdi. Mısır'daki Şiî kadılar yerine Şafîî kadılar tayin etti. 20 Cemaziyelâhir

vermesini sağlayınca Nûreddîn de Mısır üzerine yürümekten vazgeçmişti. Bkz.(İbnü'l-Esîr, 1963: 161; Aynı mlf.,1991: XI, 299-300; ; Zehebî, 1999: 72; İbn Vâsıl, 1953-1960: I, 222-224;Runciman, 2008: II, 329; Paine, 2011: 56).

¹⁶⁵ Ramazan Şeşen, Necmeddîn Eyyûb'un ölüm tarihini 31 Temmuz 1174 olarak vermiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Salâheddîn babasının ölümünü ileri sürerek Kerek kuşatmasını terk ederek Nûreddîn Mahmûd ile buluşmaktan kaçınmıştı. Necmeddîn Eyyûb, Nûreddîn Mahmûd (öl. 15 Mayıs 1174)'dan önce ölmüştür. Necmeddîn Ağustos 1173'te öldüğüne göre bu durum verilen tarihin isabetsizliğini ortaya koymaktadır. Bkz. (Şeşen, 2013: 44).

566/28 Şubat 1171'de ise ülkenin her tarafına Şafî kadılar tayin etti (İbnü'l-Esîr, 1991, XI, 294; İbn Kesîr, 1995: XII, 473; Şeşen, 2013: 41). Salâheddîn'in yeğeni Takiyeddîn Ömer de onun bu konuda onun takipçisi olarak 566/1170-1171) Mısır'da değerli yerler satın alıp Şafîiler için medrese yaptırdı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 294; İbn Kesîr, 1995: XII, 473).

Bu durum toplumsal ve dini alanlarda önemli değişikliklere gitmeden önce bu değişime uygun bir zeminin oluşturulması gerektiğini gözler önüne seren çok somut bir örnektir. Eyyübî ailesinin fertleri Mısır'da açtırmış oldukları medreseler ile bir taraftan Sunniliği güçlendirirken (İbn Asâkir, 1997: LVII, 123) bir taraftan da daha Nûreddîn hayatta iken Haleb Atabegliği'ne kafa tutabilecek bir toplumsal desteğin oluşmasının zeminini de hazırlamış oldular.

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd ise Musul'daki krize müdahale ederek kendi lehine çözdükten sonra bu durumu farketmiş olacaktır ki Mısır'daki nâibi Salâheddîn Yusuf b. Eyyub'tan Fâtımî halifeleri adına okunmakta olan hutbenin sonlandırılmasını istedi. Salâheddîn ise hem Nûreddîn'den aldığı emir hem de Yukarı Mısır (es-Said-güney Mısır)'da Fâtımî Halifesi'nin parmağının olduğu ve zencilerin oluşturduğu 100 bin kişiden oluşan ordunun başlatmış olduğu isyanı bastırdıktan sonra (Zehebî, 1999: 71) Mısır Fâtımî Halifesi el-Âdid¹⁶⁶'in adına okunmakta olan hutbeyi halifenin hasta olmasından da yararlanarak değiştirmek istedi¹⁶⁷. İbn İyâs¹⁶⁸ da aynı konuyla ilgili olarak 567/1171-1172 yılı olaylarını aktarırken Nûreddîn Mahmûd'un ısrarlı isteği üzerine Salâheddîn Eyyübî'nin Fâtımî Halifesi el-Adid'in yerine Bağdat'taki Halife el-Mustedi Billâh el-Abbasî adına hutbe okuttuğunu böylece Nûreddîn Mahmûd'un emri üzerine Salâheddîn Eyyübî tarafından iki yüz küsur yıllık Mısır Fâtımî hâkimiyeti'nin son bulduğunu aktarmıştır (İbn İyâs, 1975: I, 234; İbn Asâkir, 1997: LVII, 123).

Fakat kimse buna cesaret edemiyordu. Tam da bu sırada Musul'dan gelmiş cesur bir din adamı olan Emîrü'l-Alem Muharrem ayının ilk Cuma günü 567/10

¹⁶⁶ Will Durant, el-Adid ismini yanlış olarak el-Did şeklinde kaydetmiştir. Bkz.(Durant, t.y.: 220).

¹⁶⁷ İbn Tağrıberdi, Ebû'l-Muzaffer Kazeoğlu'na dayandırarak verdiği bilgide Son Fatımî Halifesi el-Âdid'in ölüm sebebi konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte ülkesinde Abbasî halifeleri adına hutbe okunmasının üzüntüsünden öldüğünü belirtmiştir. Bunun dışında bazı rivayetlerin olduğundan da bahsetmiştir (İbn Tağrıberdi, 1963: 334-335).

¹⁶⁸ Memlûk dönemi tarihçilerinden İbn İyâs (1448-1524) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Şeşen, 1998: 231; Ziyâde, 1954: 46; Brinner, 1971: EI², III, 812; Sobernheim, 1997: İA, V/2, 758; Razûk, 1999: DİA, XX, 97).

Eylül 1171'de Ulu Camii'nin minberinde Abbasî halifesi adına ilk hutbeyi okudu (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 297; Runciman, 2008: II, 328-329; Zehebî, 1999: 70; Sauvaget, 1963: 45; Gül, 2002: V, 131). Bundan sonraki Cuma (17 Eylül 1171) ise Salâheddîn bütün ülkedeki hatiplere Fâtımî halifesi adına okunan hutbeyi kesip Abbasî halifesi adına okumalarını emretti¹⁶⁹. Ancak bu sırada el-Âdid öldüğünden (13 Eylül 1171) bu değişim haberini öğrenemedi¹⁷⁰(Ebü'l-Fidâ, 1840: III, 50-51; Durant, t.y.: 220; Hitti, 1959: 183; Şeşen, 2013: 41-42; Zehebî, 1999: 72). Salâheddîn Fâtımî Halifesi ile aynı soydan olan erkeklerin kadınlar ile bir araya gelmelerini engelleyerek neslinin devamını engelledi. Halifenin sarayındaki değerli eşyaları satışa çıkardı. Zehebî bu satışın on yıl sürdüğünü nakletmiştir. Söz konusu eşyalar arasında dikkate değer bir husus ise 100 bin cilt kitaptan oluşan bir kütüphanenin varlığıydı (Zehebî, 1999: 72).

Esasen Salâheddîn Yusuf, Nûreddîn Mahmûd'un Fâtımîler adına okunmakta olan hutbeyi kesmesi ile ilgili emrini yerine getirmek istememekteydi. Çünkü yaklaşık iki yüzyıldır Fâtımî halifelerinin hâkimiyeti nedeniyle Şîlik Mısır'da iyice güçlenmişti ve bu bir isyanı beraberinde getirebilirdi. Ayrıca Salâheddîn, Nûreddîn Mahmûd'un Mısır'ı kendisinden alabileceği korkusuyla Fâtımî hanedanının devamını istemekteydi. Nûreddîn Mahmûd, el-Âdid üzerine yürüdüğü vakit Halife el-Âdid, Mısır halkı ve Salâheddîn birleşerek karşı koymuşlardı. Ancak Salâheddîn, Nûreddîn'e mazeret beyanında bulunduğu halde kabul edilmedi ve Nûreddîn kendisine itaat edilmediği takdirde Mısır üzerine yürüyeceğini söylemesi nedeniyle mecburen Fâtımî halifesi adına okunan hutbeyi kesmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 296, 297; Zeydan, 2012: 533; Runciman, 2008: II, 329; Sallabî, 2014: 215-216).

¹⁶⁹Zehebî'nin İbnü'l-Cevzî'ye dayanarak verdiği bilgiye göre Bağdat'a Nûreddîn Mahmûd'un elçisi olarak giden İbn Asrûn bu müjdeli haberi Abbasî Halifesi el-Müstazî Billâh'a verdiğinde Halife'nin emri ile Bağdat çarşısındaki işyerleri kapatılıp şenlikler düzenlendi. Nûreddîn ve Mısır'daki nâibi Salâhaddîn'e ayrı ayrı hil'atler ve çeşitli hediyeler gönderdi. Bkz. (Zehebî, 1999: 71-72; İbn Kesîr, 1995: XII, 476).

¹⁷⁰ Son Fatımî Halifesi el-Adid'in adına okunan hutbenin kesilmesi ve 567/1171 yılı Aşure günü gerçekleşen ölümü ile el-Mehdî Billâh Ebû Muhammed Ubeydullah ile başlayan Fatımî halifeliği son bulmuş oldu. Ayrıntı için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 296-298; Zehebî, 1999: 72; İbn Kesîr, 1995: XII, 474-476).

2.2.NÜREDDİN MAHMÛD B. ZENGÎ'NİN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ

2.2.1.Nüreddîn Mahmûd b. Zengî'nin Ölümü

19 Şevval 511 / 13 Şubat 1118 yılında doğan¹⁷¹ Nüreddîn Mahmûd 28 yıllık bir saltanattan sonra 6 Mayıs günü yakalandığı “Hunâk”¹⁷²boğaz iltihabı hastalığı (anjin)¹⁷³ nedeniyle tedavi edildiği halde fayda göremeyerek 11Şevval 569/ 15 Mayıs 1174'te Çarşamba günü 56 yaşında iken Dımaşk Kalesi'nde vefat etti (İbnü'l-Esîr, 1963: 161; Aynı mlf.,1991: XI, 322; Bündârî, 1979: 32; Şeşen, 1987: 63; Aynı mlf., 2013: 45; Zehebî, 1999: 74; İbn İyâs, 1975: I, 240; Alptekin, 1988: II, 560; Lewis, 2003: 103; Runciman, 2008: II, 332). İbn İyâs, Nüreddîn Mahmûd'un Şam'da Kellase Camii'nde defnedildiğini ve kabrinin yaşadığı döneme kadar bir ziyaretgâh olmaya devam ettiğini belirtir (İbn İyâs, 1975: I, 240).

Nüreddîn Mahmûd öldüğü vakit hâkimiyet sahası içinde kuzey-güney yönünde Mısır, Suriye, el-Cezîre ile Anadolu'da Sivas'a kadar olan yerler, doğu-batıda istikametindeyse Hemedân'dan Trablusgarp'a uzanmaktaydı. Bunun dışında Hicaz ve Salâheddîn Eyyûbî'nin kardeşi Şemsüddeve Turânşâh'ın ele geçirdiği tarihten itibaren Yemen'de de onun adına para bastırılıp hutbe okunmaktaydı. Böylesine geniş bir alanda hâkimiyet sağlayan Nüreddîn Mahmûd için İbnü'l-Esîr: “Dört Halife ve Ömer b. Abdulaziz'den başka ondan daha güzel ahlaklı ve adaletli bir kimse görmedim” demiştir (İbnü'l-Esîr, 1963: 163; 1991: XI, 323; İbn Kesîr, 1995: XII, 495; Şeşen, 1987: 64; Aynı mlf., 2013: 45; Maalouf, 1998: 189; Zetterstéen, 1997: İA, IX, 360; Eğilmez, 2002: TA, IV, 1337). İbn İyâs ise El-Yafî'nin Ravz el-Reyyâhin isimli eserinde onu “*kırk evliyadan*” saydığını nakletmiştir. Nüreddîn Mahmûd hakkında yazılmış birçok menkıbe mevcuttur¹⁷⁴ (İbn İyâs, 1975: 240).

¹⁷¹ Taceddîn Ebu'l-Vefâ ve İbn Asâkir, Nüreddîn Mahmûd'un doğum tarihini 17 Şevval 511/11 Şubat 1118 olarak verirken; İbn Kesîr sadece yılını vermekle iktifa etmiştir. Karşılaştırma için bkz. (Ebu'l-Vefâ, 1487-1488: 310; İbn Asâkir, 1997: LVII, 118; İbn Kesîr, 1995: XII, 344; Kök, 2007: XXXIII, 259; Eğilmez, 1998: 70).

¹⁷² Hunâk/Hunnâk hastalığı için bkz. (Şemseddîn Sâmî,1317: 589).

¹⁷³ H.İ.Gök, Nüreddîn Mahmûd'un zatürre (havânîk)'den öldüğünü belirtmiştir. Oysaki Nüreddîn Mahmûd'un öldüğü Mayıs ayı dikkate alındığı vakit bu mevsimde havanın yeterince sıcak olduğu soğukların pek tesirli olmadığı böyle bir mevsimde zatürreden ölmüş olması beklenemez. Zaten söz konusu hastalık (havânîk) yöre halkı arasında halen şiddetli öksürüğe verilen bir isimdir. Muhtemeldir ki bu günkü tıp dilinde buna anjin (boğaz iltihabı) ismi verilmektedir. Edirneli Mehmed b. Mehmed de onun Hunak (anjin/boğmaca) hastalığından öldüğünü belirtmiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 322; Alptekin, 1988: II, 560; Gök, 2013: 163; Edirneli Mehmed, 1860: 27).

¹⁷⁴ İbn İyâs bu menkıbelerin en meşhurlarından birini şöyle aktarmıştır: “Söylendiğine göre Nüreddîn

Ortaçağ tarihçisi Ramazan Şeşen de Nûreddîn Mahmud için yalnız kahramanlığı ve siyasetçi kişiliği ile değil aynı zamanda teşkilatçılık, adalet ve ilim erbabını korumak, düşkünlere yardım etmek dışında büyük bir imarcı ve saf bir dindar olması gibi çok yönlü bir kişi olduğunu ifade etmiştir (Willermus Tyrensis, 1994: 14-15; Şeşen, 1987: 63-64; Aynı mlf., 2013; 45; Maalouf, 1998: 189-191; Edirneli Mehmed, 1860: 27). Hamilton A.R.Gibb ise: “*Nûreddîn hem iyi bir general hem de iyi bir idareci olarak devrin ortalamasının üzerinde bir kapasite ve görüş yeteneği sergiledi*” demiştir (Gibb, 1991: 113).

Aslında Nûreddîn Mahmûd ölmeden önce Mısır’a giderek burayı Salâheddîn’in elinden almak istiyordu. Çünkü Salâheddîn’in Haçlılarla yaptığı mücadelede gevşek davrandığını bu nedenle de kendisiyle buluşmaktan korktuğunu biliyordu. Nûreddîn bu sorunu kökten halletmek amacıyla Musul, el-Cezîre ve Diyarbekir gibi yerlerden sağladığı yardımcı kuvvetler ile ordusunu güçlendirip Mısır’a sefere çıkmak niyetindeydi. Mısır’a gideceği vakit yerine vekâlet etmesi için Musul hâkimi olan yeğeni II. Seyfeddin Gazî’yi bırakacaktı. Ancak bu sefer için ömrü vefa etmedi¹⁷⁵.

Daima şehîd olmayı arzulayan Nûreddîn Mahmûd (Zehebî, 1999: 75; Zetterstéen, 1997: İA, IX, 358-361; Eğilmez, 2002: TA, IV, 1326-1342) son derece cesur ve adil bir idareciydi. Savaşlarda yanına iki yay ve iki ok kabı (terkeş-sadak) alırdı. Mısır, Suriye, el-Cezîre ve Musul’da Mükûs (İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 323) ve öşrü tamamen kaldırdı. Hâkimiyet sahasındaki bölgelerde pek çok imar faaliyetlerinde bulundu. Suriye’deki bütün şehir ve kalelerin surlarını yaptırdı. Bunlar arasında Dımaşk, Hıms, Hama, Haleb, Şeyzer, Baalbek ve daha başka şehirler

rüyasında Hz. Peygamberi görmüş. Haz. Peygamber ona rüyasında şöyle demiş: Yetiş bana Nûreddîn! Rafizî bir şahıs naaşımı çalmaya geldi. Rüyada Hz. Peygamber Nureddîn’e o şahsın görüntüsünü gösterdi. O sabah Nûreddîn hac zamanı olmadığı halde Medine’ye gitmek için yola çıktı. Oraya varınca insanlara mal yardımında bulunacakmış gibi bir hava oluşturdu. Halk önünde toplandı. Herkes geldi mi? Diye sorduğunda insanlar ona sürekli ibadetle vakit geçiren insanlardan ayrı yaşayan bir salih kimsenin gelmediğini söylediler. Onu bana getirin dedi. Adam onun huzuruna getirildiğinde bu adamın Haz Peygamberin rüyasında gösterdiği adam olduğunu anladı. Adamın çarmlı gerilmesini emredince adamı çarmlıya gerdiler. Sonra adamın evine baskın yapıldı. Adamın evi Hücre-i Şerife yakın bir yerdedi. Adamın evinde Hz. Peygamberin mezarına giden yer altından kazılmış bir tünel bulundu. Tünel nerdeyse Efendimizin mezarına ulaşmıştı. Nûreddîn Hücre-i Şerif’in çevresini kuşatan bir hendek kazdı. Bu hendeğe büyük taşlar doldurttu. Sonra bu taşların üstüne kurşun akıttı”.

¹⁷⁵ Nûreddîn 6 Mayıs 1174 tarihinde emirlerinden biri ile yaptığı konuşmada emir ona: “*Gelecek sene burada buluşup buluşamayacağımızı bilen Allah’ın şanı ne yücedir!*” dediğinde Nûreddîn de kendisine: “*öyle deme; bilakis bu aydan sonra görüşüp görüşemeyeceğimizi bilen Allah’ın şanı ne yücedir!*” demiştir. Nûreddîn bu ayın 11. Günü, emir de bir yıl dolmadan öldü. Bkz. (İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 322).

vardı. Hanefîler ve Şafiîler için çok sayıda medrese yaptırdı. Ayrıca bimâristanlar, hanlar ve sufiler için ülkenin her tarafında hankâhlar yaptırdı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 323-324; Edirneli Mehmed, 1860: 27).

2.2.2.Nüreddîn Mahmûd'un Kişiliği ve Önemli Özellikleri

Şahsi ihtiyaçlarını kendi imkânlarıyla karşılamaya büyük özen gösteren Haleb ve Musul Atabegi Nüreddîn Mahmûd (İbn Kesîr, 1995: XII, 495; Turan, 2009a: 51), ganimetten kendisine düşen payı bile almazdı¹⁷⁶. Mezheb taassubu bulunmadığı gibi fıkıh ve hadis konusunda da oldukça bilgi sahibi sayılırdı. İslam hukukunu ön planda tutarak adil bir yönetim için büyük gayret sarf etti. Mısır, Suriye, el-Cezîre ve Musul'da mükûs ve öşrü bütünüyle kaldırıp haklı ve haksızı birbirinden ayırt etmeye, mazlumun hakkını temine çalıştı. Uzun boylu, esmer, mahzun bir ifadeye sahip, güzel yüzlü, sakalı seyrek ve yakışıklı bir kişi olan Nüreddîn (İbnü'l-Esîr, 1963: 162; Zehebî, 1999: 75; Maalouf, 1998: 189; Turan, 2009a: 51) en büyük eğlencesi polo (Çevgen) idi (İbn Kesîr, 1995: XII, 495; Runciman, 2008: II, 333). Ancak bu oyunu bile her an atların savaşa hazır olmasını sağlamak için oynardı. Bu konuda: “*Ameller niyetlere göredir. Ben oyunu oynamakla atları hücumu ve geri kaçmaya alıştırmak istiyorum. Biz cihadı terk etmeyiz*” demekteydi (İbn Kesîr, 1995: XII, 495). İmâdeddîn Kâtip el-İsfahânî de Nüreddîn'in polo oyununa düşkünlüğünü: “*Onunla Haleb'e gittim. Nureddin için Haleb'te el-Meydan el-Ahdar'da çadır kuruldu. Nüreddîn topa vurma oyunu[günümüzdeki polo oyunu] 'na tutkundu oyun devam edip akşam olduğunda mum ışığında oynamaya devam ederdi*” ifadeleriyle aktarmıştır (Bündârî, 1979: 23). Cesaret ve yiğitliği çeşitli kaynaklarda sıkça söz edilen bir konu olmuştur. İbnü'l-Esîr, Nüreddîn Mahmud'un savaşlarda tedbiren yanında iki yay ve iki tane sadak (tirkeş) bulundurduğunu aktarmıştır (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 323). Savaşlarda askerleri ile omuz omuza çarpışan Nüreddîn Mahmûd, kibirden uzak oldukça mütevazı bir yaşam sürdü. Cemaatle namaz kılmayı sever ve çokça oruç tutardı. Fıkıh ve Hadis ile ilgilenirdi. Keskin bir zekâyâ ve olgun efkâra sahip idi. Kötü söz söylemekten, aşırı yemek yemekten imtina eden Nüreddîn, ergenliğe giren

¹⁷⁶ Nüreddîn Mahmud'un eşi bir gün içinde bulunduğu durumdan şikâyetçi olunca Nuredin Hims'ta bulunan üç dükkânın gelirinin ona ayrıldığını : “*Benim bundan başka param yoktur. Elimdeki bütün mallar Müslümanların hakkıdır. Bu konuda Müslümanların hazinedarıyım ve onlara asla ihanet etmem*” diyerek büyük bir idarecilik geleneğinin örneğini gözler önüne sermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 323).

köleleri evlendirip onlara maddi yardımda bulduktan başka azat edilmelerine de gayret ederdi (Zehebî, 1999: 75; İbn Asâkir, 1997: LVII, 123).

Hâkimiyet süresi içerisinde elli kadar kale ve şehri Haçlılar'dan almayı başardı. İmar faaliyetlerinden olarak Suriye'deki bütün şehir ve kalelerin surlarını yaptırmıştı. Dımaşk, Hıms, Hama, Haleb, Şeyzer, Baalbekk ve daha başka bazı şehirler bunlar arasındaydı. Mezhep taassubu olmadığından hem Hanefî hem de Şafiîler için çok miktarda medrese yaptırdı. Musul'da kendi adıyla anılan Nûreddîn Câmî (el-Câmi'ü'n-Nûrî)'ni yaptırdı. Medreselerden başka hastaneler (bimâristan), hanlar, hankâhlar inşa ederek bunlar için pek çok vakıf tahsis etti (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 55-56; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 324).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-MELİKÜ'S-SÂLİH İSMÂİL B. NÜREDDİN MAHMÛD DÖNEMİ VE HALEB ATABEGLİĞİ'NİN SONU

3.1.EL-MELİKÜ'S-SALİH İSMÂİL DÖNEMİ

3.1.1.El-Melik Salih İsmâil'in Haleb Atabegliği

Nüreddîn Mahmûd'un Dımaşk'ta ölümü (11 Şevval 569/15 Mayıs 1174) üzerine yanında bulunan on bir yaşındaki oğlu ve varisi el-Melikü's-Sâlih İsmail onun yerine geçti (İbnü'l-Esîr, 1963: 162; İbn Şeddâd, 1897: 67; Zehebî, 1999: 75; Hitti, 1959: 183; Merçil, 1991: 223; Brockelmann, 2002: 187; Demirkent, 1997: 129). Emîr ve kumandanlar Dımaşk'ta bulunan Salih İsmâil'e bağlı kalacaklarına yemin ettiler. Ancak Dımaşk ve Haleb'teki emîrler arasında genç hükümdarı tahakküm altına alma rekabeti baş gösterdi. İsmâil'in terbiyesiyle ilgilenme görevini (naib) “ İbnü'l-Mukaddem” adıyla bilinen Emîr Şemseddîn Muhammed b. Abdulmelik üstlendi¹⁷⁷. Fakat Kemâleddîn b. eş-Şehrîzorî, Emîr Şemseddîn ve beraberindekilere Salâheddîn'in haberi olmadan herhangi bir icraatta bulunmanın yanlış olacağını, Salâheddîn'in de buna izin vermeyeceğini belirtmesine rağmen onlar Salâheddîn'in kendilerini yeni hükümdarın çevresinden uzaklaştıracağı korkusuyla onu dinlemek istemediler¹⁷⁸. Bu gelişmeler yaşanırken Salâheddîn'in el-

¹⁷⁷ Runciman, Dımaşk'ta Melik Salih İsmail'in annesi tarafından desteklenen İbnü'l-Mukaddem'in nâib olarak seçilmesine karşılık, Haleb'te Gümüştakin'in kendisini nâib ilan ettiğini ancak Mısır'dan harekete geçen Salâheddîn'in Dımaşk'taki emîrlere niyabetin kendi hakkı olduğunu söylediğini yazmıştır. Bkz. (Runciman, 2008: II, 333).

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr ve Runciman'ın bu sözlerine karşılık Ramazan Şeşen ise Gümüştakin ve Seyfeddîn Gazi'den kuşkulanan Dımaşk ve etrafındaki emîrlerin Şemseddîn b. el-Mukaddem'in etrafında birleşerek Salâheddîn'i Şam'a çağırıklarını ve devletin içine düştüğü karışıklığın ancak onun

Melikü's-Sâlih'e taziyelerini bildiren ve onu yeni görevi nedeniyle tebrik eden mektubu geldi. Mektupla birlikte el-Melikü's-Sâlih adına bastırılan Mısır dinarları göndererek Nûreddîn Mahmûd döneminde okunan hutbenin artık Melik Salih adına okunmaya devam edeceğini yazmayı da ihmal etmedi (İbnü'l-Esîr, 1963: 162; Aynı mlf.,1991: XI, 324-325; Şeşen, 2013: 53). Kâtip İmâdeddîn Isfahânî ise Nûreddîn'in kefen ve defin işlemlerinin ardından Kadı Kemaleddîn, Şemseddîn Muhammed b. el-Mukaddem, Nûreddîn'in hizmetkârlarının en büyüğü Cemâlüddevle Reyhan, Eminü'l-amâl el-Adl Ebu Salih b. el-Acemî, beytülmal hazini (hazinedar) eş-Şeyh İsmail bir araya gelip fikir ve güç birliği etmek ve askerın başına İbn el-Mukaddem'i geçirmek üzere antlaştıklarından söz etmiştir (Bündârî, 1979: 32).

Nûreddîn'den sonra ortaya çıkan sorunlardan biri de Dımaşk ve Haleb'de bulunan emirler arasındaki çatışma ve el-Melikü's-Sâlih'in nerede oturması gerektiği üzerineydi. Çünkü Haleb'de Nûreddîn Mahmud'un en büyük emîri olan fakat hastalığından dolayı el-Melikü's-Sâlih ile temas kuramamış Şemseddîn Ali b. Ed-Dâye ve kardeşleri emirlerindeki Haleb askerleriyle önemli bir güç idiler (İbn Şeddâd, 1897: 67-68). Musul Atabegi Seyfeddîn b. Kutbeddîn Mevdûd'un el-Cezîre yöresini işgal etme girişimine karşı el-Melikü's-Sâlih İsmâil Haleb'e davet edildiyse de el-Melikü's-Sâlih'in İbnü'd-Dâye'nin hâkimiyetine girmesini istemeyen Dımaşk'taki emîrlere buna engel oldular (İbnü'l-Esîr, 1963: 163; Aynı mlf.,1991: XI, 325; Gibb, 1991: 113).

İbnü'l-Esîr, diğer emîrlere İbnü'd-Dâye'den çok Salâheddîn Yusuf'tan çekindiklerini ifade etmiştir. Çünkü onun tek başına Mısır'a hâkim olduğunu bilmekteydiler. Ayrıca Salâheddîn'in kendisi de Nûreddîn'in daha güçlü ve muktedir bir emîr bulamadığı için Mısır'ı kendisine teslim ettiğini söyleyerek bunu doğrulamıştır (İbnü'l-Esîr, 1963: 163; Aynı mlf.,1991: XI, 324, 325).

sayesinde sonlandırılabilirdiğine inandıklarını ifade etmiştir. Bkz. (Şeşen, 2013: 53);Bize göre Salâheddîn'i Şam'a davet eden İbnü'l-Mukaddem olamaz. Çünkü İbnü'l-Mukaddem el-Melik Salih İsmail'in nâibi olarak sahip olduğu konumu kaybetmek istemezdi. Zaten Nûreddîn'in ölümü üzerine Banyas'a saldıran Haçlılar'ı Salâheddîn ile korkutarak anlaşma yapması ve Salâheddîn'in bu anlaşma nedeniyle ona ve el-Melik Salih'e kızması da bunu doğrulamaktadır. Ayrıca Dımaşk'tan el-Melik Salih İsmail ile Haleb'e dönen Gümüştekin'in burada İbnü'd-Dâye ve kardeşleri ile İbnü'l-Haşşab'ı tutuklatması karşısında korkuya kapılan Dımaşk'taki İbnü'l-Mukaddem ve beraberindeki emîrlere Musul Atabegi Seyfeddîn Gâzî'den yardım istediğini ve Dımaşk'ı ona teslim etmek istediklerini de unutmamak gerekir (İbnü'l-Esîr, 1963: 176). Böyle bir durumda muhtemelen bu çağrı İbnü'l-Mukaddem ve ona destek olan ümerânın Salâheddîn'den habersiz bir icraatten kaçınmaları gerektiğini söyleyen Kemâleddîn Şehrîzorî'den geldiğini söyleyebiliriz.

3.1.2. Hârim Hâkimiyeti

Nûreddîn Mahmûd döneminde önemli bir mevkiye sahip olan Haleb'in ileri gelenlerinden Ebû Sâlih b. el-Acemî, el-Melikü's-Salih İsmail zamanında konumunu daha da güçlendirmişti. Ebû Salih Batınîler tarafından öldürülünce halk bu durumdan Gümüştekin'i sorumlu tuttu ve el-Melikü's-Salih nezdinde şikâyetle bulundu. Şikâyetlerin artması üzerine el-Melikü's-Salih, Gümüştekin'i tutuklattı. Gümüştekin'in taraftarları el-Melikü's-Sâlih tarafından Gümüştekin'e iktâ olarak verilen Hârim'e kapandılar. El-Melikü's-Sâlih İsmâil, kaleyi eslim etmeleri için Gümüştekin'i gönderdiyse de onlara söz geçiremedi. Yapılan işkencelere dayanamayan Gümüştekin öldü (İbnü'l-Esîr, 1963: 178; İbn Şeddâd, 1897: 76). Bu sırada Hama kuşatması (14 Kasım 1177)'ndan sonuç alamayan Haçlılar isyan halindeki Hârim'in durumunu takip ettiklerinden buraya yardım gelmeyeceğini düşünerek dört ay kadar kuşattılar¹⁷⁹ (İbn Vâsıl, 1953-1960: II, 64). Ancak el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in onlara kuşatmayı kaldırmadıkları takdirde Kalenin Salâheddîn'e teslim edilebileceğine dair tehditi olumlu sonuçlandı. Frankların buradan ayrılması üzerine el-Melikü's-Sâlih İsmâil Kaleyi kuşatmayla almayı başardı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 356-357). Kâtip Isfahânî ise el-Melik es-Salih İsmail'in, Nûreddîn Mahmûd'un vefatını fırsat bilip harekete geçen Haçlılarla musalaha yaptığını ve Haçlıları savaşa girişmeleri halinde Salâheddîn Eyyûbî'nin kendilerine karşı saldırıya geçeceği tehdidi ile durdurduğunu ifade ettikten başka Haçlıların el-Melik es-Salih ile esirlerinin serbest bırakılması karşılığında musalaha yaptıklarını, el-Melik el-Nasır (Salâheddîn Eyyûbî)'a Haçlılarla barış anlaşması yapıldığına dair mektuplar ulaşınca çok üzülüğünü, Şam'daki bir kısım önde gelen devlet adamlarına bu durumla ilgili kızgınlığını ifade eden ve onları azarlayan ifadeler içeren mektuplar yazdığını ilave etmektedir (Bündârî, 1979: 33-35).

3.1.3. El-Cezîre Hâkimiyetinin Kaybedilmesi

Nûreddîn Mahmûd ölmeden önce Mısır üzerine bir sefer düzenlemek niyetiyle ordu toplamıştı. Ancak doğu vilayetleri, el-Cezîre ve sair yerlere çağrıda bulunurken Haçlılara karşı cihad edeceğini söyleyerek yardım istemişti. Bu arada

¹⁷⁹ İbn Şeddâd, bu kuşatmanın tarihini Cemaziyelahir 573/ Kasım-Aralık 1177 olarak vermiştir. Bkz. (İbn Şeddâd, 1897: 76).

Musul hâkimi Seyfeddîn Gazi b. Kutbeddîn Mevdud b. Zengî de ordusunun başında Sadüddîn Gümüştekin olduğu halde yola çıktı. Yolda Nüreddîn'in ölümünü haber aldıkları vakit Sadüddîn Gümüştekin yanında bir miktar süvariyle kaçtı¹⁸⁰. Bu gelişme üzerine Seyfeddîn Gazî de Nusaybin'e dönerek önce burayı, ardından gönderdiği bir kısım kuvvetle Habur'u aldı. Seyfeddîn Harran'ı aldıktan sonra Urfa üzerine yürüyerek kısa bir muhasara sonunda ele geçirdi. Bu yerlerin dışında Seyfeddîn ve görevlendirdiği kuvvetler Rakka, Seruc'u da aldılar. Böylece Ca'ber Kalesi hariç¹⁸¹ el-Cezîre bölgesinin tamamını ele geçirmiş oldu (İbnü'l-Esîr, 1963: 175; Şeşen, 1987: 64; Runciman, 2008: II, 333; Brockelmann, 2002: 187). İbnü'd-Dâye, emrindeki Haleb askerleri ile Seyfeddîn'in buraları almasını engellemek istediye de kısa bir süre önce felç geçirmiş olduğundan buna cesaret edemedi. Bu nedenle El-Melikü's-Sâlih'i Haleb'e davet etti. Ancak Dımaşk'ı kendilerine mesken edinmiş diğer emîrlere onun Haleb'te İbnü'd-Dâye ve kardeşlerinin denetimine girmesini istemediklerinden gitmesine mani oldular. Fahreddîn Abdulmesih, Nüreddîn'in ölümü üzerine Sivas'tan gelerek Seyfeddîn'i el-Cezîre ile yetinmeyerek Suriye üzerine yürümeye teşvik etti. Seyfeddîn'e kendisine engel olacak bir gücün bulunmadığını belirttiyse de Seyfeddîn Gâzî'nin bir başka büyük emîri buna engel olarak ve Musul'a geri dönmesini sağladı¹⁸² (İbnü'l-Esîr, 1963: 175).

3.1.4. Haçlıların Banyas Muharasası

Nüreddîn Mahmud'un ölümü ile hâkimiyet sahası içerisindeki çok başlılık ve bunlar arasındaki mücadele ile emîrlere arasındaki rekabet Haçlıların İslam topraklarına saldırma cüreti göstermelerine neden oldu (Zehebî, 1999: 75). Kudüs kralı Amaury idaresinde toplanan Haçlılar Dımaşk'a bağlı Banyas Kalesi'ni muhasara edince Dımaşk'ta bulunan Şemseddîn Muhammed b. el-Mukaddem'in idaresindeki kuvvetler Haçlılara karşı harekete geçtiler (Şeşen, 2013: 48). Haçlılara

¹⁸⁰ Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd'un Musul'daki nâibi emîr Gümüştekin, Nüreddîn Mahmûd'un hastalandığını duyduğu vakit bunu gizleyip Musul Atabegi II. Seyfeddîn Gazi'den Şam'a gitmek üzere izin istedi. Seyfeddîn Gâzî de ona izin verdi. Sonra Nüreddîn'in vefat haberini alınca Gümüştekin'e izin verdiğine pişman oldu. Böylece Gümüştekin kendini ve malını II. Seyfeddîn'den kurtararak Haleb'e varmış oldu (Bündârî, 1979: 36-37).

¹⁸¹ Ca'ber çok müstahkem olduğundan alınması zor bir kaleydî. Ayrıca Re'su'l-Ayn da dayısının oğlu Mardin hâkimi Kutbeddîn'e ait olduğundan buraya da dokunmamıştır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 326).

¹⁸² Fahreddîn Abdulmesih'in Suriye seferi fikrine karşı çıkan ve Seyfeddîn Gazi'yi bundan vazgeçiren "Zülfendâr" ismiyle tanınan emîr İzzeddîn Mahmûd'tur. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 325-326).

Banyas'ı kuşatmaktan vazgeçip kendileriyle anlaşmadıkları takdirde Musul hâkimi Seyfeddîn ve Mısır hâkimi Salâheddîn'e haber göndererek yardım talebinde bulunacaklarını ve her taraftan Haçlı topraklarına saldırı gerçekleştireceklerini bildirdi. Salâheddîn Yusuf'un, Nûreddîn Mahmud'a karşı bir denge unsuru olarak kendilerine karşı yapılan mücadelede zaman zaman gevşeklik gösterdiğini iyi bilen Haçlılar, şimdi onu bundan alıkoyacak bir gücün olmadığını ve bu durumun Frankların topraklarına gerçekleştireceği saldırılar için bir gerekçe oluşturacağını çok iyi bildiklerinden anlaşmaya razı oldular. Nitekim Salâheddîn bunu haber aldığı anda el-Melikü's-Salih İsmail ve beraberindeki emîrlere yazdığı mektup aracılığıyla Haçlı ülkesine karşı cihad etmeye hazır olduğunu ve kesinlikle el-Melikü's-Salih'in topraklarında gözü bulunmadığını belirtmiş ise de İbnü'l-Esîr onun asıl maksadının Suriye topraklarına sahip olmak olduğunu ifade etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 326-327).

3.1.5. Sicilya Donanmasının İskenderiyye Muhasarası

Salâheddîn'i Mısır'dan çıkarmak isteyen Fâtımî halifeliği taraftarı Mısırlı Şiîler bir taraftan Sicilya kralından İskenderiyye'ye donanma göndermesini isterken öte taraftan Kudüs kralı Amaury ve Suriye sahilindeki Franklardan yardım istediler. Mısırlıların bu çağrısı üzerine Sicilya kralı II. Guillaume yüzlerce¹⁸³ gemiden oluşan bir donanmayı amcasının oğlu (Lecce kontu Tankred)'nun komutasında İskenderiyye'ye gönderdi (Runciman, 2008: II, 337; Şeşen, 2013: 48). İbnü'l-Esîr'in belirttiğine göre bu donanma 26 Zilhicce 569/ 28 Temmuz 1174 tarihinde İskenderiyye'ye vardı¹⁸⁴. Salâheddîn, daha önce bastırmış olduğu bir isyan teşebbüsüne katılanlardan ve Bizans'ın haber vermiş olmasından dolayı yapılacak saldırıyı biliyordu. Ancak yine de hazırlıksız yakalanmış sayılırdı. Çünkü bu sırada İskenderiyye kuvvetleri iktalarına gitmişlerdi. Haçlılar şehre karşı kurdukları

¹⁸³Sicilya kralı II. Guillaume Bizans'ı da kışkandıracak sayıda gemiden (İkiyüz kadar savaş gemisi ile atları taşıyan altı büyük gemi ve erzak taşıyan kırk gemiden) müteşekkil büyük bir donanma ve bu gemilerde elli bin piyade ile bin beş yüz süvari mevcuttu. Runciman gemi sayısını 284 olarak vermiştir. Karşılaştırmaya için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 330; Sena'l-Bark, 1971: I, 170-175; Şeşen, 1987: 65; Runciman, 2008: II, 337).

¹⁸⁴Ramazan Şeşen ve Steven Runciman, Sicilya Normanları'nın donanmasının 26 Temmuz 1174'te İskenderiyye'ye vardığını yazmıştır. Şeşen aynı yazının devamında Salâheddîn tarafından Şam'a gönderilen bir mektubu aktarırken bu mektubun içeriğinden " Bu mektup 26 Zilhicce Pazar günü öğle vakti Sicilya donanmasının İskenderiyye cephesine çıkartmasından sonra yazıldı" diyerek vermiş olduğu 26 Temmuz 1174 tarihinin esasen 28 Temmuz 1174 olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 331; Şeşen, 1987: 65).

mancınıklarla saldırıya geçtilerse de şehirdeki halk büyük bir cesaretle karşı koydu. Çevredeki iktalardan gelen askerlerle güç kazanan Müslüman halk savaşın üçüncü günü şehirden dışarı çıkararak Haçlılara ait mancınıkları ateşe verecek kadar cesur davrandı. Ayrıca Salâheddîn'in yardıma gelmekte olduğunu duyduklarında ise cesaretleri bir kat daha artarak savaşta büyük bir kahramanlık sergilediler. Salâheddîn'in yaklaştığını duyan Haçlılar ise gemilerine binip kaçmayı tercih ettiler (1 Ağustos 1174). Müslümanlar da onların bu şaşkınlık ve korkularından yararlanarak gecenin karanlığında Haçlılara saldırıp çok büyük zayıat verdiler (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 331; Sana'l-Bark, 1971: I, 170-175; Şeşen, 1987: 65-68; Aynı mlf., 2013: 48-53; Gibb, 1991: 113).

3.2. HALEB ATABEGLİĞİ-EYYÛBÎ MÛCADELESİ

3.2.1. Dımaşk Hâkimiyeti'nin Sonu

Seyfeddîn Gâzî'nin Suriye'ye geliş sebebi Nüreddîn Mahmud'un ölmeden önce Mısır'a yapmayı düşündüğü sefer esnasında yerine vekâlet etmesini istemesiydi. Bu amaçla harekete geçen Seyfeddin Gazi ve ordusunun başında yer alan Sa'düddîn Gümüştekin yolda Nüreddîn'in ölüm haberini aldılar. Bunun üzerine Gümüştekin bir grup adamıyla kaçıp Haleb'e geldi. Haleb'de bulunan İbnü'd-Dâye ise Nüreddîn'in ölümünü fırsat bilerek el-Cezîre bölgesini ele geçiren Seyfeddîn'in Haleb'i de almasından korktuğundan Gümüştekin'i Dımaşk'ta bulunan el-Melikü's-Salih ve askerlerini Haleb'e davet etmek üzere gönderdi. Fakat Gümüştekin, Şemseddîn Muhammed b. el-Mukaddem tarafından gönderilen askerlerin saldırısına uğrayıp eli boş bir şekilde dönmek zorunda kaldı. Ancak bir süre sonra Dımaşk emirleri el-Melikü's-Salih'in Haleb'e gitmesinin kendileri için daha isabetli olacağına karar verince İbnü'd-Dâye, tekrar Gümüştekin'i onu getirmekle görevlendirdi. İbnü'l-Esîr, Gümüştekin'in Muharrem 570/Ağustos 1174¹⁸⁵ tarihinde Dımaşk'a gittiğini ve El-Melikü's-Salih İsmail ile birlikte Haleb'e döndüğünü aktarmıştır (İbnü'l-Esîr, 1963: 176; Aynı mlf.,1991: XI, 332).

Haleb'e el-Melikü's-Salih ile dönen Sa'düddîn Gümüştekin, İbnü'd-Dâye ve kardeşlerini, Haleb şehrinin reisi ve muhafız gücünün kumandanı Reis b. el-Haşşâb'ı

¹⁸⁵ İbn Şeddâd, bu tarihi 2 Muharrem 569/13 Ağustos 1174 olarak vermiştir. Bkz. (İbn Şeddâd, 1897: 68).

yakalatıp hapsedirdi (İbn Şeddâd, 1897: 68). Dımaşk emirleri ve İbnü'l-Mukaddem, Gümüştekin'den korkuya kapılarak Musul hâkimi Seyfeddin Gazi'ye yardımcı olması karşılığında Dımaşk'ı kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Seyfeddin'in İzzeddîn Mahmûd (Zülfendâr) ismindeki emîri ona bunun bir komplo olabileceğini söyleyerek Dımaşk'a gitmekten vaz geçirdi. Seyfeddîn, Gümüştekin ile el-Melikü's-Salih İsmail'e yolladığı haberde ülkesinden bazı yerlerin verilmesi karşılığında onlarla anlaşma yapacağını duyurması Dımaşklıların korkmasına ve Şemseddîn Muhammed b. el-Mukaddem, Şehrizerî ve ona yakın olanların Salâheddîn'i Dımaşk'a davet etmesine neden oldu (İbnü'l-Esîr, 1963: 176; Şeşen, 1987: 69). Suriye'de bu gelişmeler yaşanırken Salâheddîn Yusuf da bu sırada Sicilya Normanları'nın İskenderiye saldırısını bertaraf etmiş ardından Kenzüddevle'nin başlatmış olduğu isyanı bastırmıştı. Askeri başarılarla yetinmeyerek Bizans ve İtalyan şehir devletleri ile bir takım ticari anlaşmalar imzalayarak ekonomik kalkınma için hamlelerde bulunmuştu. Dımaşk'tan aldığı davet üzerine Salâheddîn yanına aldığı az sayıdaki¹⁸⁶ atlı birliği ile yolu üzerindeki Haçlı tehlikesi ve tehdidine aldırış etmeden Busrâ'ya gitti¹⁸⁷(Durant, t.y.: 220; Şeşen, 2013: 53).

Salâheddîn, Seyfeddîn Gazi b. Kutbeddîn Mevdûd'un el-Cezîre yöresine karşı gerçekleştirdiği saldırılar ve Haçlıların Nûreddîn Mahmud'un ölümünden faydalanıp Banyas'ı muhasaraları sırasında da kendisinden yardım talep edildiği takdirde bunları önlemek için hazır olduğunu ancak bu teşebbüsün el-Melikü's-Salih'in hâkimiyetindeki Suriye topraklarına göz dikmek niyetiyle gerçekleştirilmeyeceğini bildirmişti.

Salâheddîn, Busrâ'da kendisine katılan etraftaki askerler ile güçlendi. 23 Ekim 1174'te de Busrâ'dan Dımaşk'a hareket etti. Salâheddîn'in 27 Kasım 1174 tarihinde Dımaşk'a varması üzerine şehirdeki ekâbir ve ümera ile askerler gelip ona itaatlerini arz ettiler (İbnü'l-Esîr, 1963: 177; Aynı mlf.,1991: XI, 332; İbn Şeddâd, 1897: 69; Irwin, 2005: 83; Runciman, 2008: II, 338). Salâheddîn Eyyubî, Kemâleddîn b. Şehrizerî'yi "Reyhan" isimli hadımın elindeki kaleyi teslim alması için gönderdi. Şehrizerî aracılığıyla göndermiş olduğu mesajında el-Melikü's-

¹⁸⁶Şeşen, Salâheddîn'in 12 Ekim 1174 tarihinde beraberinde yediyüz süvari olduğu halde Kahire'den hareket ettiğini belirtmiştir (Şeşen, 2013: 53).

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Salâheddîn'i çağırınlar arasında bulunan Basra hâkimi Sıddık b. Çavlı onun az sayıda bir kuvvetle geldiğini görünce korkuya kapılarak bu kadar askerle orada bir saat oyalandıkları takdirde köylülerin bile onları yakalayabileceklerini belirttiğini aktarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 333-334; Şeşen, 1987: 69).

Salih'in memlûkü olduğunu, ona yardım ve hizmet maksadıyla geldiğini, ayrıca ondan alınan yerleri tekrar ona iade edeceğini söyleyerek kaleyi Rebiyülevvel 570/29 Ekim 1174'te teslim almayı başardı (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 56; İbnü'l-Esîr, 1963: 177; Aynı mlf.,1991: XI, 332; Durant, t.y. 220; Şeşen, 1987: 69-70).

Dımaşk'a girerken herhangi bir direnişle karşılaşmadan hâkimiyet sağlayan Salâheddîn (Zehebî, 1999: 76) Yusuf, el-Melikü's-Salih İsmail'in adına hutbe okutup para bastırarak ona olan bağlılığını gösterdi. Ayrıca Haleb'te bulunan el-Melikü's-Salih İsmail'e yazmış olduğu bir mektupla sadece kendisine hizmet amaçlı geldiğini, amacının Haçlılara karşı işbirliği yapmak olduğunu söyleyerek bağlılığını belirtmeyi de ihmal etmedi (İbnü'l-Esîr, 1963: 177). El-Melikü's-Salih ise Salâheddîn'in bu isteğine Haleb'te bulunan Musulluların tesiri ile tehditvari bir mektupla karşılık verdi.

3.2.2. Hıms ve Hama'nın Kaybedilmesi

Dımaşk'ı ele geçirdikten sonra kardeşi Seyfü'l-İslam Tuğtekin'i burada nâib olarak bıraktıktan sonra 1 Cemaziyülevvel 570/28 Kasım 1174'te Hıms üzerine yürüdü. 11 Cemaziyülevvel/8 Aralık 1174'te Hıms şehrinin önünde konaklayan Salâheddîn Hıms valisinin şehrin teslimini reddetmesi üzerine 9 Aralık'ta savaşa başlayıp şehri zorla almayı başardı¹⁸⁸. İç kale teslim olmadığından burada bıraktığı bir miktar kuvvetle kaledekilerin olumsuz bir hareketi engellenmeye çalışıldı (Zehebî, 1999: 76; Runciman, 2008: II, 341). Salâheddîn'den önce Hıms, Hama, Ba'rîn Kalesi, Selemiyye (Ebu'l-Fidâ, 1840: 264-265), Tell-Hâlid ve Urfa'nın da içinde yer aldığı el-Cezîre bölgesindeki iktaların sahibi Nûreddîn'in emirlerinden Fahreddin Mes'ûd ez-Za'ferânî idi. Ancak Nûreddîn'in ölümünden sonra halka kötü davrandığından nüfuzunu büyük ölçüde kaybetmişti. Salâheddîn Hıms'tan sonra Hama'ya yöneldi. Hama'da, geliş sebebinin el-Melikü's-Salih İsmail'in ülkesini Haçlıların saldırısından korumak ve Musul Atabegi Seyfeddîn b. Kutbeddîn Mevdûd'un el-Cezîre bölgesinde ele geçirmiş olduğu yerleri geri almak olduğunu ifade etti. Daha önceleri söylediği gibi el-Melikü's-Salih'e itaatten ayrılmadığını yineledi. Salâheddîn 1 Cemaziyülâhir 570/28 Aralık 1174'te Hama'yı ele geçirdi

¹⁸⁸ Şeşen, Salâheddîn'in kardeşi Seyfü'l-İslam Tuğtekin'i Dımaşk'ta bırakıp 9 Aralık'ta Hıms üzerine yürüdü. 11 Aralık 1174 Salı günü Hıms'ı aldığını belirtmiştir. (Şeşen, 2013: 54).

(Zehebî, 1999: 76). Kaleyi elinde bulunduran Nûreddîn'in memlûklarından İzzeddîn Curdîk kaleyi teslim etmek istemeyince Salâheddîn amacının el-Melikü's-Salih'in ülkesini korumak olduğunu ve ona bağlı olduğunu yeminle teyit etti. Salâheddîn, Curdîk'i ed-Dâye'nin çocuklarını hapisten çıkarılmalarını sağlamak için Haleb'e gönderdi. Curdîk giderken kaleyi kardeşine bıraktı. Ancak Haleb'e varır varmaz Gümüştekin onu tutuklattı. Kaleyi de Salâheddîn'e teslim etti (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 56-57; İbnü'l-Esîr, XI, 334-335; Zehebî, 1999: 77).

Yukarıdaki anlatımlardan da anlaşıldığı üzere Salâheddîn hemen her fırsatta el-Melikü's-Salih'e olan bağlılığına vurgu yaparak Suriye'de hâkimiyet sağlamaya çalışmıştır. Esasında Salâheddîn zahiren el-Melikü's-Salih'e bağlı görünmekle beraber yavaş yavaş insiyatif ve hâkimiyet sahibi olma gayreti içine girmiştir. Bu politikası sayesinde diğer rakip emîr ve kumandanları da kolaylıkla bertaraf etmeyi başarmıştır.

3.2.3. Haleb'in Salâheddîn Tarafından Muhasara Edilmesi

Salâheddîn, Hama şehrini aldıktan (28 Aralık 1174) sonra buradan Haleb üzerine yürüdü (Zehebî, 1999: 77). Cemaziyülâhir 570/ 30 Aralık 1174 tarihinde başlattığı Haleb kuşatması Cemaziyülahir'in sonu 570/25 Ocak 1175'e kadar devam etti. Haleb kuşatması devam ederken, Gümüştekin Salâheddîn'i uzaklaştırmak amacıyla bir takım tedbirler aldı. Bu tedbirlerden ilki Şeyhü'l-Cebel diye bilinen İsmâîlî şeyhi Sinan ile Salâheddîn'i öldürmek konusunda anlaşmasıydı. Ancak Salâheddîn, İsmâîlî fedailerin suikastinden kurtulmayı başardı. Gümüştekin'in aldığı bir diğer tedbir ise Franklardan yardım istemek oldu. Bu çağrıya cevap veren Trablus Kontu III. Raimond (1152-1187) oldu. Amaury'nin ölümü ile onun yerine kral seçilen küçük yaştaki Baudouin'in nâibi olan III. Raimond, Hims üzerine yürüyerek saldırıya geçti (1 Şubat 1175). İç kaledekilerin de destek verdiği bu saldırı nedeniyle Salâheddîn 1 Receb 570/ 26 Ocak 1175'te Haleb kuşatmasını sonlandırmak zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 335; İbn Şeddâd, 1897: 70; Şeşen, 1987: 70; Aynı mlf., 2013: 55). Salâheddîn'in Hims'a hareketi üzerine Trablus Kontu III. Raimond kuşatmayı terk edip çekilme ihtiyacı hissetti. Salâheddîn'in Haleb kuşatmasının başarısızlığa uğramasında el-Melikü's-Salih İsmail'in, Salâheddîn'i zalim ve nankör

olmakla ve Allah ile halktan korkmamakla suçlayarak, halkın ona karşı daha büyük bir özveri ile savaşmasını temin etmeye çalışmasının büyük rolü vardı.

Trablus Kontu Raimond'un Hıms şehrini kuşatması Haleblilerin Salâheddîn'e karşı Franklarla anlaşmalarının bir sonucu olduğu açıktır. Renaud de Chatillon ve Joscelin de Courtenay ile Haleb'te esir tutulan bütün Frankların serbest bırakılması¹⁸⁹(Runciman, 2008: II, 341) da bununla bağlantılı olsa gerek. Çünkü Franklar, Salâheddîn gibi güçlü bir kimse ile komşu olmak istemezlerdi. Daha önceleri Nûreddîn nedeniyle Frankların varlığına tahammül eden Salâheddîn şimdi aynı fikirde değildi. Haleb'i alabilirse Frankların varlığı tehlikeye girebilirdi. Bu nedenle Franklar ile Salâheddîn arasında tampon vazifesi görecek bir Haleb yönetiminden yanaydılar. Amaçları kendilerine komşu, ancak ciddi tehdit oluşturmayan bir yönetimin devamıydı. Üstelik bu sayede bölgedeki Müslüman güçlerin bir çatı altında birleşmesini de engellemiş olacaktı.

3.2.4. Hıms ve Baalbek'in Kaybedilmesi

Nûreddîn Mahmûd tarafından 559/1163 yılında Hârim önlerinde esir alınan ancak daha sonra 570/1174-1175 yılında Sa'düddîn Gümüştekin tarafından yüz elli bin dinâr-ı sûrî ile bin esirin serbest bırakılması karşılığında özgürlüğüne kavuşan Trablus kontu III. Raimond de Saint Gilles¹⁹⁰, Haleblilerin başvuruları ile Salâheddîn'i Haleb önünden çekilmeye zorlamak için onun hâkimiyet sahası içinde bulunan Hıms şehrini 7 Receb 570/1 Şubat 1175 tarihinde kuşattı. Raimond'un Hıms kuşatmasını haber alan Salâheddîn Haleb önünden ayrılarak hızlı bir şekilde hareket ederek 2 Şubat'ta Hama'ya vardı. Rastan üzerinden güneye indi. Salâheddîn'in yaklaşması üzerine Franklar Hıms önünden çekildiler. Kaleyi yaklaşık bir ay kadar sıkı bir kuşatma altında tutan Salâheddîn Receb 570 / 15 Şubat 1175 tarihinde Hıms

¹⁸⁹Adı geçen bu Frank liderlerinin serbest bırakılma tarihi Ramazan Şeşen tarafından Suriye-Musul ittifakının Hama yakınlarında Salâheddîn ile yapmış oldukları Tell-Sultan Savaşı (22 Nisan 1176)'nın hemen öncesinde verilmiştir. Haleb ve Musul ittifakının amacının Salâheddîn'e karşı Franklardan destek almak olduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Esîr'de ise Haleblilerin Salâheddîn'in Haleb kuşatmasına son vermesi için Nureddîn Mahmûd döneminde (559/1163)esir alınan ve bu yılın başında (1175) serbest bırakılan Trablus kontu Raimond de Saint Gilles'in yüz elli bin dinâr-ı Sûrî ve bin esir karşılığı serbest bırakıldığı yazılmıştır. Krş. İçin bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 336; Şeşen, 1987: 71; Runciman, 2008: II, 341).

¹⁹⁰ Runciman, Haleblilerin Salâheddîn tehlikesinin sonlandırılmasında yardımcı olmalarından dolayı bu minnettarlığını Renaud de Chatillon ve Joscelin de Cortenay ile Haleb'te tutuklu bulunan bütün Haçlı esirlerinin serbest bırakarak gösterdiğini yazmıştır. Bkz. (Runciman, 2008: II, 341). Buna göre

Kalesi'ni ele geçirdi (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 336; İbn Şeddâd, 1897: 70; Zehebî, 1999: 77; Runciman, 2008: II, 339, 341; Şeşen, 2013: 55). Hıms'ı zapt eden Salâheddîn buradan Baalbekk'e giderek muhasara altına aldı. Kale valisi¹⁹¹Baalbekk'i Ramazan 570 / 29 Mart 1175 tarihinde eman ile Salâheddîn'e teslim etti¹⁹² (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 336; Şeşen, 2013: 55).

3.2.5. II. Seyfeddîn Gâzî'nin Sincâr Muhasarası

El-Melikü's-Salih İsmail, Dımaşk, Hıms ve Hama gibi şehir ve kaleleri ele geçiren Salâheddîn'e karşı Musul Atabegi olan amcazadesi II. Seyfeddîn Gazi'den yardım istemek zorunda kaldı. Seyfeddîn Gazi bu sefere beraberinde katılması için Sincâr emiri olan kardeşi II. İmâdeddîn Zengî'ye haber vermişse de II. İmâdeddîn bu isteğe olumsuz cevap verdi. İbnü'l-Esîr, Salâheddîn'in, II. İmâdeddîn Zengî'ye haber gönderip hükümdarlığın büyük kardeş olarak kendisinin hakkı olduğu yönünde uyardığını ve bu birliğin oluşumuna engel olduğunu belirtmiştir (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 336-337).

Bu olumsuz cevaba öfkelenen Seyfeddîn, Sincâr'ı 570 / 1174-1175 muhasara etti ise de sonuç alamadı. Muhasaranın başarısızlıkla neticelenmesinin iki sebebi vardı. Birincisi İmâdeddîn'in şehri çok iyi muhafaza ve müdafaa etmiş olmasıydı. İkinci sebep ise Seyfeddîn'in, kardeşi İzzeddîn Mes'ûd ve Zülfendâr Mahmûd kumandasında Salâheddîn'e karşı göndermiş olduğu ordunun yenilgiye uğradığının (İbn Şeddâd, 1897: 72; Runciman, 2008: II, 341) haberini almış olmasıydı. Bu nedenlerle Seyfeddîn, İmâdeddîn'in elindeki yerleri muhafaza etmesi şartıyla anlaşmaya varıp Musul'a geri döndü. Seyfeddîn Gâzî ve Salâheddîn arasında ise elçiler gidip gelmesine rağmen anlaşma sağlanamadı (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 337).

¹⁹¹ Kalenin valisinin ismini İbnü'l-Esîr "Yümn" şeklinde kaydetmiştir. Bkz. (İbnü'l-esîr, el-Kâmil, XI, 336).

¹⁹² Şam'daki bu gelişmeler sırasında daha önce Nüreddîn Mahmûd'un Divanü'l-İnşa başkanlığı ve müşriflik görevini yapmış olan İmâdeddîn el-Katib el-İsfahânî gibi önemli bir devlet adamı ve tarihçi Salâhaddîn'in hizmetine girmiştir (Şeşen, 2013: 55).

3.2.6. Haleb'in Salâheddîn Tarafından İkinci Kez Kuşatılması

Suriye'de giderek güçlenen Salâheddîn karşısında yetersiz kalan Haleb Atabegi el-Melikü's- Salih İsmâ'il'in yardım isteği üzerine, Musul hâkimi olan amcazadesi Seyfeddîn Gâzî derhal kardeşi İzzeddîn Mes'ûd ve "Zülfendâr" namıyla tanınan İzzeddîn Mahmûd isimli emîrininidare ettiği büyük bir orduyu yardıma gönderdi. Haleb askeri gücüyle birleşen bu ordunun büyüklüğü karşısında savaşmayı göze alamayan Salâheddîn Yusuf, Seyfeddîn'le haberleşerek Hims ve Hama'yı teslim etmek ve Dımaşk'ı ona bırakmak istediğini bildirdi¹⁹³. Ancak Seyfeddîn, el-Melikü's-Salih İsmâ'il'in nâibi sıfatıyla Dımaşk'ta bulunan Salâheddîn'e: “*Suriye’de aldığın bütün beldeleri bana teslim edip Mısır’a dönmelisin*” karşılığını verdi (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 337).

Birleşik Musul ve Haleb ordusu Salâheddîn'in anlaşma şartlarını red ettikten sonra Şeyzer yakınında Asi Nehri kıyısına geldiler. İsteddiği karşılığı bulamayan Salâheddîn Hama'yı kuşatan birleşik Musul ve Haleb ordusu üzerine yürüdü. Bu sırada Mısır'dan istediği yardım da ulaşmış bulunuyordu¹⁹⁴. İki taraf arasında Hama'nın kuzeyinde *Kurûn-ı Hama (Hama Boynuzları)* denilen yerde 19 Ramazan 570 / 13 Nisan 1175¹⁹⁵'te vuku bulan savaşta galip taraf olarak ayrılan Salâheddîn oldu¹⁹⁶ (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 337-338; İbn Şeddâd, 1897: 71; İbn Kesîr, 1995: XII, 512; Zehebî, 1999: 77; Merçil, 1991: 223).

Savaşın sonunda büyük miktarda ganimet kazanan Salâheddîn'in ordusu yenilgiye uğrayan ve Haleb'e kapanan rakiplerini burada muhasara altına aldı. Zor durumdaki Halebliler Salâheddîn ile anlaşmak mecburiyetinde kaldılar. Yapılan anlaşmaya göre; iki taraf kendi hâkimiyetlerindeki bölgeleri ellerinde bulunduracaklardı. Yine bu anlaşma doğrultusunda Salâheddîn Maarret el-Numan ve Kefertab'ı onlara terk ederken Halebliler de Dayeoğulları'nı serbest bıraktılar. Salâheddîn Musul ve Haleb ortak kuvvetlerine karşı Kurûn-u Hama'da kazandığı

¹⁹³Runciman, bu teklifin Seyfeddîn'e değil de Gümüştekin'e yapıldığını aktarmıştır. Teklif kime yapılmış olursa olsun amaç aynıdır. Salâheddîn'in bununla müttefiklerin arasında açmak istediği açıktır. Karşılaştırma için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 337; Runciman, 2008: II, 337).

¹⁹⁴ Mısır'dan gelen yardımcı kuvvetler Salâheddîn'in yeğenleri Takiyüddîn Ömer, İzzeddîn Ferruhsah ve dayısı Şihâbüddîn Mahmûd el-Harimî kumandasında 1 Nisan 1175 tarihinde ulaştı (Şeşen, 2013: 56).

¹⁹⁵ Ramazan Şeşen, bu yenilginin tarihini 1 Nisan 1175 olarak ifade etmiştir. Bkz. (Şeşen, 1987: 71).

¹⁹⁶ İbn Şeddâd'ın bildirdiğine göre bu savaşın yapıldığı gün Musul Atabegi II. Seyfeddîn Gazi de Salâheddîn'e karşı gerçekleşecek sefere katılmayı reddeden Sicâr hâkimi kardeşi II. İmâdeddîn Zengî'yi kuşatmıştı. Bkz. (İbn Şeddâd, 1897: 71).

zafer (13 Nisan 1175) ve yapılan anlaşma sonrası Şevval ayının ilk on günü içinde 570 / 25 Nisan - 4 Mayıs 1175 Haleb'den Hama'ya gitti (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 336-338; Runciman, 2008: II, 341; Şeşen, 2013: 56).

Salâheddîn elde ettiği başarılar nedeniyle Abbasî Halifesi el-Muktedî'den kendisini Mısır, Şam, Yemen ve elindeki diğer beldeler için en büyük sultan olarak atamasını ve bununla ilgili taklit/temliknâmenin verilmesini istemişti. Burada dikkati çeken en önemli hususlardan biri ise Salâheddîn'in gerekçe olarak Selçukluların eski gücünü kaybetmiş olmasını ve Bizans ile Sakaliyye/Sicilya (İbn Havkal, 1992: 113-125) Kralı'na karşı cihat edeceğini söylemiş olmasıydı. Salâheddîn bununla Selçukluların mirasçısı olduğunu ve onların daha önce gerçekleştirmek için çaba sarfettiği projeleri yürütme azminde olduğunu da ifadesiydi. Hama'ya dönen Salâheddîn'e 6 Mayıs 1175'te Abbasî Halifesi'nin elçileri tarafından saltanatını teyid eden alametler takdim edildi. Buna göre Salâheddîn'in hem Şam hem de Mısır sultanlığı Halife tarafından tanınmış oldu (Hitti, 1959: 184). Sünni İslâm dünyasının en yüksek makamı sayılan Abbâsî Halifeliği'nden almış olduğu bu yetkiyle güçlenen ve yıldızı parlayan Salâheddîn rakiplerinin ilerisine geçerek Haçlıların da korkulu rüyası haline gelmeye başladı. Hama'ya döndükten sonra Hama yakınındaki Ba'rîn Kalesi'ni muhasara etti. Ba'rîn Kalesi hâkimi Fahreddîn Mes'ûd b. el-Za'ferânî dayanamayıp 570 yılı Şevval Ayı'nın ilk on gününde (25 Nisan- 4 Mayıs 1175) emanla teslim etti. Daha sonra Hama'ya dönen Salâheddîn Ba'rîn Kalesi'ni dayısı Şihâbüddîn Mahmûd b. Tekiş el-Hârimî'ye, Hıms'ı da amcası Şîrkûh'un oğlu Nasîrüddîn Muhammed'e ikta olarak verip¹⁹⁷ Şevval ayı sonlarında (14- 23 Mayıs 1175) Dımaşk'a döndü (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 338; Zehebî, 1999: 77).

3.2.7. Haleb-Musul Birleşik Ordusunun Salâheddîn'e Yenilmesi

Kurûn-u Hama Savaşı'ndan sonra gerçekleşen mütareke çok uzun ömürlü olmadı (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 337-338). Bundan sonra kardeşi ile anlaşmaya varan Seyfeddîn, Hısn-ı Keyfâ ve Mardin Artukluları'ndan ve kendisine yakın yerlerden

¹⁹⁷ Ramazan Şeşen, Salâheddîn'in Dımaşk'a döndükten sonra bu iktaları verdiğini yazmıştır (Şeşen, 2013: 56).

topladığı kuvvetlerle güçlendirdiği ordusu ile Salâheddîn'in üzerine yürümek üzere Nusaybin'e hareket etti¹⁹⁸.

Kışı Nusaybin'de geçiren II. Seyfeddîn ve ordusu buradan Haleb'e hareket etti. Haleb'te el-Melikü's-Salih İsmail adına devlet işlerini sevk ve idare eden Sa'deddîn Gümüştekin Haleb askeri güçleriyle ona katıldı. Seyfeddîn, Salâheddîn'i oyalamak amacıyla barışmak istediğini bildiren bir elçi gönderdi. Ancak II. Seyfeddîn'in gönderdiği elçi Salâheddîn ile anlaşmak için hazırlanmış metin yerine yanlışlıkla II. Seyfeddîn'in Haleblilerle yaptığı anlaşma metnini sununca gerçek niyeti ortaya çıktı. Bunun üzerine Salâheddîn hemen savaş hazırlıklarına girişti. Aslında Haleb ve Musul birleşik ordusu Salâheddîn'in üzerine zaman kaybetmeden saldırmış olsaydı büyük bir avantaj kazanabilirlerdi. Çünkü Salâheddîn Muharrem 571 / Temmuz-Ağustos 1175'te Haçlılar ile anlaşmaya vardığından güçlerinin önemli bir kısmını Mısır'a göndermişti. Salâheddîn bu tehlikeli durumdan kurtulmak ve ordusunu tekrar toparlamak için savaştan kaçınıp oyalama taktiğine başvurdu. Takviye güç alan Salâheddîn Dimaşk'tan Haleb'e hareket etti. Musul ve Haleb birleşik kuvvetleri ile Salâheddîn'in ordusu Hama yakınlarında *Tell-Sultan* denilen yerde karşı karşıya geldi (İbn Şeddâd, 1897: 72-73; Zehebî, 1999: 77). Yorgun ve susuz olan Salâheddîn'in ordusuna saldırıp yoketme fırsatı yakalayan Musul¹⁹⁹ ordusunun kumandanı Zülfendâr, kendisine olan aşırı güveninden dolayı bunu yapmayı ertesi güne bıraktı. Mevcut fırsatları değerlendiremeyen Haleb ve Musul ordusu 10 Şevval 571/22 Nisan 1176'da Perşembe günü gerçekleşen savaşta Salâheddîn'e bir kez daha yenilmekten kurtulamadılar²⁰⁰(İbn Şeddâd, 1897: 73; Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 58; Şeşen, 1987: 71; Gök, 2013: 190-196; Şeşen, 2013: 57).

Salâheddîn, Tell-Sultan Savaşı'nı kaybederek Haleb'e çekilen birleşik güçler

¹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, Musul askerlerinin Rebiülevvel 571 / Eylül- Kasım 1175'te Nusaybin'e gittiğini ve toplanan kuvvetin altı bin olduğunu ancak bu rakamın İmâdeddîn Kâtib el-İsfahanî tarafından te'lif edilen "*el-Barku's-Şâmi*" isimli eserde yirmi bin olarak ifade edildiğini belirtmiştir. İmâdeddîn'in bunu bilinçli bir şekilde abarttığını ve amacının Salâheddîn'in büyük bir güce karşı daha az sayıdaki bir kuvvetle üstünlük elde ettiğini göstermeye dönük olduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 343- 344; Sena'l-Bark, : I, 211-212; Şeşen, 1987: 71).

¹⁹⁹ Türkçede Musul şeklinde kullanılan kelime Arap lügatinde el-Mavsil şeklinde yazılıp telaffuz edilmektedir. Bkz. (Ebu'l-Fidâ, 1840: 284-285).

²⁰⁰ Salâheddîn'in Mısır'dan gelen yardımcı ordusu ona katılınca Dimaşk'tan Haleb'e hareket etti. Seyfeddîn'in ordusu Salâheddîn'in ordusundan önce savaşın gerçekleşeceği Tell-Sultan'a gelmiş olmasına rağmen Zülfendâr'ın kendine olan aşırı güveni ve isabetsiz savaş taktiği nedeniyle kazanma ihtimali yüksek gibi görünen bir karşılaşmadan mağlubiyetle ayrıldı. Özellikle Sancakların çukur bir yere dikilmesi ve bu nedenle sancakları göremeyen askerlerin Sultanın mağlub olduğunu düşünüp direnmeden kaçmaları bu savaşta büyük bir eksiklik idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 342-343).

üzerine yürümeden önce Haleb ve Musul arasındaki bağı koparmak için stratejik öneme sahip yerlerden sırasıyla Buzâa²⁰¹, Menbîc²⁰² ve A'zâz²⁰³ (İbn Şeddâd, 1897: 74) gibi kaleleri almayı ihmal etmedi. A'zâz kuşatması sırasında İsmâîlîlerin saldırısına uğrayan Salâheddîn elbiselerinin altında giymiş olduğu zırhı sayesinde yaralı olarak kurtulmayı başardı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 344-345; İbn Şeddâd, 1897: 74; Şeşen, 2013: 58-59). Kuşatmaya devam eden Salâheddîn 21 Haziran 1176'da A'zâz kalesini almayı başardı²⁰⁴. Bu yenilgi sonrası fazlasıyla korkuya kapılan Seyfeddîn Haleb'de kalmayı göze alamayıp kardeşi İzzeddîn Mes'ûd'u bir miktar kuvvetle burada bırakıp hızla Musul'a döndü. Korkusundan burada bile kalmak istemeyerek Akr el- Humeydiyye Kalesi'ne çekilmek istedi. Fakat veziri Celâleddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Cemâleddîn Muhammed b. Ali ve Mücâhidüddîn Kaymaz onu bu fikirden vazgeçirmeyi başardılar (İbnü'l-esîr, 1991: XI, 345-346; Gök, 2013: 196-197).

Musul ve el-Cezîre bölgelerinin hâkimi II. Seyfeddîn Gâzî Musul'a döndükten sonra uzun süreli bir verem hastalığının ardından yakalanmış olduğu menenjit hastalığından 3 Safer 576/29 Haziran 1180 tarihinde öldü (Ebû'l-Fidâ, 1325: III, 68; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 369).

3.3.HALEB ZENGÎ ATABEGLİĞİ'NİN SONU

3.3.1.El-Melik el-Sâlih İsmâ'il'in Ölümü ve Şahsiyeti

Haleb Atabegi Melik Salih İsmâîl b. Nüreddîn Zengî “kulunç” hastalığına yakalandı. Yahudi olan doktoru İbn Sükkera ona ilacının “hamr” (alkollü içki, şarap) olduğunu söyleyince Melik Salih İsmail عَلِيَّهَا فِيْمَا حُرِّمَ عَلَيْهَا “Allah ırَّ اللهُ لَمْ يَجْعَلْ شِفَاءَ أُمَّتِي فِيْمَا حُرِّمَ عَلَيْهَا” hadisini ona hatırlatıp ümmetimin şifasını haram ettiği şeylerde kılmamıştır” hadisini ona hatırlatıp

²⁰¹Salâheddîn, Buzâa Kalesi'ni kuşatarak aldıktan sonra burada bir muhafız gücü bıraktı. Ramazan Şeşen Buzâa Kalesi'nin yerine Ba'rîn Kalesi demektedir. Muhtemelen 6 Mayıs 1175 yılında Ba'rîn'in alınması olayı ile 4 Mayıs 1176 Buzâa'nın alınması olayı karıştırılmıştır. Karşılaştırma için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 344; Şeşen, 2013: 56, 58).

²⁰²Buzâa'yı alan Salâheddîn buradan sonra hâkimi kendisine düşman olan Kutbeddîn Yinal b. Hassân el-Menbicî'nin idaresindeki Menbîc şehri ve ardından kalesini kuşatmayla aldı. Yakalanıp sonra da serbest bırakılan Menbicî buradan Musul'a Seyfeddîn'in yanına gitti. Seyfeddîn ona Rakka'yı iktâ olarak verdi(İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 344; Şeşen, 2013: 58).

²⁰³İbnü'l-Esîr, bölgenin en korunaklı kalelerinden olan A'zâz Kalesi'nin 14 Mayıs 1176 tarihinde başlayan sıkı bir kuşatma sonucunda 21 Haziran 1176 tarihinde teslim alındığını aktarmıştır. Oysaki İbn Şeddâd bu tarihe karşılık kuşatmanın 4 Zilkade 571/15 Mayıs 1176 tarihinde başladığını ve 14 Zilhicce 571/24 Haziran 1176'da alındığını bildirmiştir. Krş. İçin bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 344-345; İbn Şeddâd, 1897: 74).

²⁰⁴Salâheddîn, A'zâz Kalesi'ni kendisine bağışlanmasını isteyen Nüreddîn'in genç kızının talebini kabul edip geri verdi. Bkz. (İbn Şeddâd, 1897: 75).

doktoruna şöyle demiştir: “*Ben seni akıllı biri sanırdım hekim! Bana içki içtikten sonra ölmeyeceğimin güvencesini verebilir misin? Allah’ın huzuruna karnımda içki ile çıkamam. Vallahi bir melek dahi bana, senin şifan içkidedir, dese ben yine de onu kullanmam*” dedi (İbnü’l-Esîr, 1963: 182). Melik Salih İsmail, 25 Recep 577 / 4 Aralık 1181’de yaklaşık on dokuz yaşında öldü²⁰⁵ (İbnü’l-Esîr, 1963: 181; Demirkent, 1997: 129). Önce Halep kalesine defnedildiyse de kısa bir süre sonra annesi Halep Kalesi’nin karşısında bir hankah (tekke) inşa ettirip oğlunun naaşını oraya naklettirdi (İbnü’l-Adîm, 1997: 379). Melik Salih dindar, namuslu ve halkına adaletle hükmeden bir hükümdar idi (Ebü’l-Fidâ, 1325: III, 63; İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 377).

3.3.2.Haleb Zengî Atabegliği’nin Musul Atabegliği’ne Bağlanması

Melik Salih İsmail ölmeden önce emîrlere kendisinden sonra Halep şehrinin yönetiminin amcasının oğlu Musul Atabegi İzzeddîn Mes’ûd b. Mevdûd b. Zengî’ye teslim edilmesi konusunda emîrlere söz aldı²⁰⁶(İbn Şeddâd, 1897: 79). Emirlerinden bazıları bu duruma itiraz ederek kendisine; İzzeddîn Mes’ûd’un Fırat sınırından Hemedan’a kadar olan sahaya hâkim bulunduğunu ve Halep şehrine ihtiyacının olmadığını ancak amcazâdesi ve kız kardeşinin kocası olan ve sadece Sincâr’a sahip bulunan İmâdeddîn’e verilmesinin daha isabetli olacağını söylediler (İbnü’l-Esîr, 1963: 182). Melik Salih’in İzzeddîn’i tercih etmesinin asıl sebebi ise Salâheddîn tehlikesinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü Salâheddîn Halep dışında hemen bütün yerleri zaptetmiş durumdaydı. Bu nedenle İmâdeddîn gibi güçsüz birinin burayı alması Salâheddîn’in gözlerini buraya dikmesine neden olabilirdi. Oysaki İzzeddîn’in sahip olduğu beldeler ve güçlü ordusu olası saldırıları püskürtebilirdi (İbnü’l-Adîm,1997: 379; İbnü’l-Esîr, 1991: XI, 377).

Melik Salih’in ölümü üzerine Halep şehrine davet edilen İzzeddîn Mes’ud b. Mevdud yanında Mücâhidüddîn Kaymaz olduğu halde harekete geçti. Vermiş olduğu emir üzerine Halep emirleri Bire’de kendisine katılarak 20 Şaban 577/ 29 Aralık 1181²⁰⁷ tarihinde Haleb’e giriş yaptılar²⁰⁸(İbnü’l-Adîm, 1997: 379-381). İzzeddîn,

²⁰⁵ İbn Şeddâd, El-Melik Salih İsmail’in ölüm tarihini 25 Aralık; İbn Vâsıl ise Kasım ayı olarak vermiştir. Krş. İçin Bkz. (İbn Şeddâd, 1897: 79; İbn Vâsıl, 1953-1960: II, 106).

²⁰⁶ Musul Atabegi II. Seyfeddîn Gazi 3 Safer 576/29 Haziran 1180 tarihinde ölünce yerine kardeşi İzzeddîn Mes’ûd geçti (İbn Şeddâd, 1897: 77).

²⁰⁷ İbn Şeddâd ise Mücâhidüddîn Kaymaz ve beraberindeki Seruc (Suruç) hâkiminin 3 Şa’bân 577/12

Fırat Nehri'ni geçtiği vakit Salâheddîn henüz Mısır'da bulunuyordu ancak yeğeni Takiyuddîn Ömer ise Menbic'de bulunmasına rağmen İzzeddîn Mes'ud'un karşısına çıkmaktan çekinip Hama'ya kaçınca halk İzzeddîn Mes'ud lehine ayaklandı. Bu gelişmeler karşısında cesaretlenen Haleb askerleri İzzeddîn'i Dımaşk ve öteki Suriye şehirlerini de almaya teşvik ettilerse de İzzeddîn Mes'ud: “*Onlarla aramızda bir anlaşma var. Bu anlaşmaya aykırı davranmam*” diyerek bu teklifi reddetti (İbnü'l-Esîr, 1963: 182). Salâheddîn'in Dımaşk'taki nâibi Ferruḥşah ise bu sırada Renaud de Chatillon üzerine yürüdüğünden müdahale edebilecek durumda değildi (Şeşen, 2013: 73). İzzeddîn Mes'ud'un Haleb'i alması karşısında Sultan Salâheddîn: “*Haleb'i elimizden kaçırdık. Orayı ele geçirme arzumuz boşa çıktı*” diyerek hem üzüntüsünü hem de endişesini ifade etmiş oluyordu. İzzeddîn el-Melik Salih İsmail'in annesi ile evlendi (5 Şevval 577/11 Şubat 1182). Haleb'de birkaç ay kaldıktan sonra Rakka'ya gitti (Ebü'l-Fidâ, 1325: III, 63; İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 377; İbnü'l-Adîm, 1997: 381-382; İbn Şeddâd, 1897: 81).

Aralık 1181'de, İzzeddîn Mes'ud'un ise bu ayın 10 Şabân 577/ 19 Aralık 1181'de Haleb'e vardığını yazmıştır. Bkz. (İbn Şeddâd, 1897: 80).

²⁰⁸Esasen Melik Salih İsmail öldüğü vakit Alemüddîn Süleyman b. Candar, Hüsameddîn Tuman b. Gazi ve daha başka kimseler Sincar'ın sahibi İmâdeddîn ile mesajlaşıp ona biat etmek istediler. Fakat İmâdeddîn'in gecikmesi nedeniyle sözü geçen kimseler fikir değiştirerek İzzeddîn Mesud'a Bire'de bağlılıklarını bildirmek zorunda kaldılar. İmâdeddîn'in kardeşi Şahabeddîn bu durumu İmâdeddîn'e bildirince İmâdeddîn Sincar'a geri döndü. Bkz. (İbnü'l-Adîm, 1996: 381).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR VE MEDENİYET

4.1.HALEB ATABEGLİĞİ'NDE TEŞKİLAT

Büyük Selçuklu Devleti'nin mirasından pay alan veya onun idaresindeki topraklarda neşv ü nema bulan devlet veya Atabeglikler (Köprülü, 1950: İA, I, 712-718; Öztuna, 2005: I, 495) onun siyasi ve kültürel hayatından mutlak surette etkilenmekten kurtulamamışlardır. Buna bir iki örnek vermek gerekirse Türkiye Selçuklu Devleti, Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Irak Selçuklu Devleti ve bütün Atabeglikler'de durum bu minval üzeredir. Dikkat edildiğinde bu devletlerin kurucu öğeleri ya Selçuklu hanedanından bireyler veya Selçuklu Devleti'nin idari veya askeri düzeni içinde yetişmiş kimselerdir. Bu nedenle Zengîler'in Haleb Kolu'nun teşkilatı da bünyesinde bu özellikleri barındırmakta ve Büyük Selçuklu Devlet örgütlenmesinin adeta bir minyatür uygulaması şeklindedir. Bu sonuç ise Büyük Selçuklu Devleti'nin ömrünün kısa olmasına rağmen ne denli önemli bir etki yarattığının ifadesidir (Uzunçarşılı, 1941: 20-63; Öztuna, 2005: I, 473-494).

Burada değişen tek şey Sultan'ın yerini Atabeg'in almış olmasıydı. Diğer uygulamalar hemen hemen aynıydı. Haleb Atabegliği'nin kendisine komşu diğer beylikler üzerinde nüfuz kurma çalışmasını da yine Selçukluların Yakındoğu ve ona komşu coğrafyanın yegâne hâkimi olma iddiasının daha küçük ölçekli bir uygulamasıydı.

Haleb Zengî Kolu'nun kurucusu Nûreddîn Mahmûd, devleti çeşitli idari bölgelere ayırarak güçlü bir merkezi yapı kurdu. Haleb, Atabegliğin ve Kuzey

Suriye'nin en önemli merkezi şehri ve başkenti iken Dımaşk'ın alınmasıyla (1154) birlikte başkent Orta ve Güney Suriye'nin en önemli şehri olan Dımaşk olarak değişti (Benjamin ve Petachia, 2009: 6, 64). Haleb Atabegliği'nin idaresinde bulunan Musul, el-Cezîre, Mısır, Hicaz ve Yemen gibi yerler Haleb Atabegliği'ne bağlı nâibler tarafından yönetilmekteydi. Haleb Atabegliği'nde devlet kurumlarında vazife gören idarecilerin liyakat sahibi, güvenilir olmasına büyük özen gösterilirdi. Özellikle devlet makamlarını işgal edenler arasında istişareye başvurulması ve birbirlerine yardımcı olmaları Haleb Kolu'nun gelişmesindeki en önemli sebeplerindendi.

Zengîler'in Haleb Kolu'nun teşkilatını doğrudan doğruya konu edinen kaynaklar mevcut değildir. Ancak Haleb Atabegliği ile ilgili tarihi süreç aktarılırken bu münasebetle devletin yönetim anlayışı ve işleyişi ile ilgili nümuneleri dolaylı da olsa elde etmek mümkündür. Kaynakların verdikleri bilgiler temelinde Zengî Atabegliği'nin devlet teşkilatının Büyük Selçuklu Devlet teşkilatına benzediğini söylemek mümkündür. Esasen bir evlat ebeveynine nasıl benziyorsa, bu devlet ve atabegliklerin de bağrından koptukları Selçuklu Devleti'ne benzemesi kadar doğal bir durum yoktur. Haleb Zengî Atabegliği'nin başında bulunan "Atabeg" ünvanlı hükümdar Irak Selçuklu Devleti Sultanı'nın onayını alarak devleti yönetirdi. Ancak Irak Selçuklu Devleti gücünü kaybedince Haleb Atabegleri böyle bir onay alma ihtiyacı hissetmediler.

Atabeg adını taşıyan hükümdâr üç önemli görevi elinde bulunduruyordu. Devlet başkanı, ordu komutanı ve yargı mekanizması (Mezâlim Mahkemeleri)'nin en yetkili kişisi olarak kararlar alma hakkına sahipti. Ancak aldığı kararlarda İslam hukukuna ve örfî hukuka aykırılığın olmamasına da dikkat ederdi. Zaman zaman alacağı kararlar için devletin üst düzey ricali ile istişarede bulunur buna göre karar almaya çalışırdı. Sultan önemli seferlerde orduya da komutanlık ederdi. Bunun dışında Dârü'l-Adl denilen mekânda, gelen şikâyetleri dinlerdi.

Daha önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi devletin başında bulunan kişinin hâkimiyetinin meşruiyeti için halifelik makamınca onaylanması ve bununla ilgili bir temliknâme yani taklid verilmesi ihtiyacı vardı. Halife de bu meşruiyeti doğrulamak istediği vakit temliknâmeye ek olarak hil'at (şeref elbisesi), kılıç, eğerli atlar, tavk ve sancak gibi hükümdarlık alametleri yollardı. Nûreddîn Mahmûd'un

emri ile Mısır Fâtımî Halifesi'nin adına okutulan hutbeye son verilince, Abbasî Halifesi'nden Mısır ve Suriye'deki hükümdarlığının tanınmasını istedi. Halife de Nüreddîn Mahmûd'a temliknâmeye ek olarak iki kılıç, hil'at, değerli bir at, tavk ve sancak gönderdi (Bündârî, 1971: I, 115-117; Makrîzî, 1942-1958: I, 44-47; Şeşen, 1987: 207).

4.1.1. Hâkimiyet Alametleri

4.1.1.1. Nevbet

Sözlükte değişik anlamları bulunan Nevbet daha çok hükümdarın otak ve sarayının önünde askeri mızıkâ takımı tarafından icra edilen müzik olarak tanımlanır (Kafesoğlu, 1984: 256; Ögel, 2000: VIII, 2, 7; Bilgiç, 2012: 294; Farmer, 1997: İA, IX, 220-222). İlk Türk devletlerinden itibaren bir hâkimiyet alameti olarak kullanılan Nevbet geleneği İlk Müslüman Türk devletlerinde beş namaz vaktinde çalınarak devam etmiştir. Abbasîler'de de görülen ve başlarda sadece kendi saraylarının önünde beş vakit çalınan nevbet (nöbet) uygulaması halifelerin otorite zayıflığı ile tabi hükümdarlara da duruma göre üç veya beş vakit nevbet çaldırmalarına izin vermişlerdir (İbnü'l-Cevzî, 1995: VII, 92; İbnü'l-Esîr, 1991: IX, 361-362). Karahanlı ve Gaznelilerde olduğu gibi Büyük Selçuklu Devleti'nde de görülen Nevbet çaldırma önemli bir hâkimiyet sembolü olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1991: 331-332; Nizâmü'l-Mülk, 1999: 21; Ögel, 2000: 15-16).

Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısını miras alan Haleb Atabegliği, yöneticilerinin taşıdıkları hâkimiyet alametleri ile de benzerlik göstermekteydi.

Büyük Selçuklu'dan sonra Zengî Atabegliği ve onun bünyesinden doğan Eyyübîler'de de Nevbet hâkimiyet sembollerinden sayılmıştır. Makrîzî, Haleb Atabegliği hükümdarı Nüreddîn Mahmûd'un Dımaşk'taki sarayının önünde beş vakit nevbet çaldırmasına karşılık tabii olan Salâheddîn'in Mısır'ın merkezi Kahire'de üç vakit çaldırmasına izin verdiğinden bahsetmiştir²⁰⁹(Makrîzî, 1942-1958: I/1, 46).

²⁰⁹ Musul atabeyliğ Zengîler Kolu'nu yazan H. İ. Gök, “Musul Atabeglerinin nevbet çaldırıp çaldırmadıklarına dair bir şey söylemenin mümkün görünmemesine rağmen, Atabeglerin de bu hâkimiyet alâmetini kuladıklarını düşünebiliriz” demektedir. Oysaki bu konuyla alakalı olarak Makrîzî'de yeterli bilgi mevcuttur. Bkz. (Makrîzî, 1942-1958: I/1, 46).

4.1.1.2. Ünvân ve Lakaplar

Haleb Atabegleri diğer Türk ve İslâm devletlerinde olduğu üzere hâkimiyet sembolü olarak çeşitli ünvan ve lakaplar kullanmışlardır. Haleb Atabegliği'nin kurucusu ve en önemli hükümdarı Nûreddîn Mahmûd b. İmâdeddîn Zengî, İslâm uğrunda şehid olmak istediği için “Eş-Şehîd”²¹⁰ve adaletli yönetiminden dolayı “Âdil Melik Nûreddîn”, “el-Melik el-Adil” lakabı ve “Ebû'l-Kasım” ile “Ebû'l-Müzâffer” künyelerini kullanmıştır. (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 245; Ebu'l-Vefâ, 1487/1488: 309; İbn İyâs, 1975: I, 241; Eğilmez, 1998: 74; İbn-i Haldûn, 2004: I, 317; Kök, 2007: XXXIII, 259).

Hükümdarın adının hutbede okunarak adına para basılması ve sarayının veya otak (çadır)'ının önünde günde beş vakit nevbet çalınması hükümdarlık işaretlerindendi. Nûreddîn Mahmûd'a “el-Sultan el-A'zam” ünvanı verilmişti. Onun vefatından sonra mirasına sahip çıkan Salâheddîn Eyyûbî de “Sultan” ünvanını almıştır (İbn İyâs, 1975: I, 241).

Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu vecihle devletin asıl hükümdarı “Sultan” ünvanını kullanırken çeşitli bölgelerde yöneticilik yapan hanedan üyesi erkekler ise “Melik” ünvanı kullanırlardı. Haleb Zengî Atabegliği'nde de böyle olmuştur.

İbn İyâs, İbn Fadlillah'ın “El-Mesalik”te: “*Sultan*” ismi ancak birden fazla ülkeye sahip kimseye verilen bir isimdir. Mesela Şam'a, Mısır'a, İfrikiyye'ye, Endelüs'e sahip kimseye verilebilecek bir isimdir” şeklinde açıkladıktan sonra: “*Bu durumda Nûreddîn Mahmûd bu ünvanı almayı hak ediyor. Çünkü bu saydığımız özelliklerin tamamını kendinde toplamış biriydi*” dediğini aktarmaktadır (İbn İyâs, 1975: I, 241).

Bağlı bölgelerdeki hükümdarlar para basıp, hutbe okuturken önce Abbasî Halifesi'nin daha sonra da metbuu olan hükümdarın ismini zikretmek zorundaydı. Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Zengîlerin de bağımsızlık sembolü olan bir bayrakları vardı. Bayrakları sarı renkte idi ve üzerinde kartal resmi bulunmaktaydı. Bu sembol daha sonra Eyyûbîler tarafından da benimsendi. Haleb

²¹⁰ Nureddîn Mahmûd'un babası İmâdeddîn için de “Eş-Şehîd” lakabı kaynaklar tarafından sıkça kullanılmıştır Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1991: X-XI ; Aynı mlf., 1963).

Zengîleri'nde El-Melikü's-Sâlih İsmail babasının yerine geçtiği vakit emîrlerin biatini, Haleb Selçuklu Meliki Tutuş'un döneminden kalan bir taht üzerinde kabul etti. Diğer Türk devletlerinde görüldüğü gibi devlet, hanedan (yönetici aile)'in ortak malı olarak görülmüştür. İmâdeddîn Zengî'nin ölümü üzerine Zengî Atabegliği oğulları Seyfeddîn ve kardeşi Nûreddîn'in arasında ikiye bölünmüştü. Ancak iki kardeşin birlikteliği ve uyumu devletin güç kaybını önlemişse de bu durum daha sonraki yöneticiler zamanında devam ettirilememişti. Nûreddîn Mahmûd'un oğlu el-Melikü's-Sâlih İsmail'in çocuk yaşta olması emîrlerin devlet işlerine müdahalesine imkân tanıdı. Daha sonra Zengîlerin hâkimiyetine son verecek olan ve kendi devletini kuran Salâheddîn de bu emîrlerden biridi (Şeşen, 1987: 208-209).

Haleb Zengîlerinin saray teşkilatı daha çok Nûreddîn Mahmûd döneminde şekillendi. Nûreddîn Mahmûd gayet mütevazı bir saray hayatı sürdü. Bu yaşam şekli Eyyübîlerin kurucusu Salâheddîn tarafından da devam ettirildi. Bu mütevazılığa rağmen Dımaşk ve Haleb gibi önemli şehirlerde saray mevcuttu. Genelde bu saraylar kale içinde bulunmaktaydı. Haleb Zengî Atabeglerinin saray teşkilatı Musul Zengîlerinde de görüldüğü üzere Selçuklu Devleti'nin saray teşkilatının bir gölgesi gibiydi. Saray, Atabeglerin ailesiyle birlikte yaşadığı bir yer olduğu gibi devletin de yönetim merkezi konumundaydı. Saray teşkilatı dâhilinde yer alan bir takım görevliler ve taşıdıkları ünvanlar da Selçuklularınki ile benzerlik göstermekteydi (Gök, 2013: 437-438).

Haleb Zengî Hükümdarı Nûreddîn Mahmûd ve Eyyübîlerin kurucusu Salâheddîn'in saray hayatının şatafatlı yapısından uzak durmaları, onların mütevazı bir hayat sürmeleri, tebaaları tarafından sevlmelerine ve âlimler ile mütavassıflar tarafından desteklenmelerine neden oldu.

Haleb Atabegleri saray teşkilatı içerisinde yer alan bazı önemli makamlar ile bu makamları temsil eden görevlilerin taşıdıkları ünvanlar şunlardır.

4.1.1.3.Hutbe Okutma

Türk ve İslâm devletlerinin hâkimiyetlerini gösteren en önemli sembollerdendir. Hutbede önce Abbasî Halifesi'nin adı sonra varsa metbu tanıdığı devlet ve hükümdarın adı sonra da kendi adını hutbede okutturmak hâkimiyet

sembolü sayılırdı. Ortaçağın bir geleneği olan bu uygulama Haleb Zengî Atabegliği tarihinde de tesadüf edilir. İmâdeddîn Zengî döneminde hutbede sırasıyla Abbasî Halifesi, Büyük Selçuklu Sultanı, Irak Selçuklu Sultanı ve nihayet kendi adı okunurdu.

İmâdeddîn Zengî'nin ölümünden sonra Atabeglik iki kola ayrıldı. Haleb Atabegliği'nin ise her geçen gün kudreti artarak Musul Atabegliği'ni kendisine bağlayacak bir seviyeye yükseldi. Kutbeddîn Mevdud'un ölümünden sonra Musul Atabegliği'nin başına geçen II. Seyfeddîn zamanında hutbelerde sırasıyla Abbasî Halifesi, Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd ve ardından II. Seyfeddîn Gâzî'nin ismi zikredilirdi. Haleb Atabegliği hâkimiyet sahasını genişlettiği oranda Atabegliğin adına okunan hutbe de yaygınlık kazandı.

4.1.1.4.Sikke Bastırma

Ortaçağ'da hâkimiyetin en önemli nişanelerinden birisi de idarecinin kendi adına para bastırmadır. Haleb Zengîlerine ait paraların nünuneleri günümüze kadar ulaşmıştır. Atabegin halife ve metbu tanıdığı hükümdarın yanında kendi adını, unvan ve lakaplarını nakşettiği bu paralar üzerinde dikkat çekici bir husus insan resimlerinin bulunmasıydı (Tevhidî, 1321: I, 73-84; Butak, 1947: 58-80; İ. Artuk ve C. Artuk, 1971: I, 407-423).

4.1.1.5.Sancak

Haleb Atabeglerinin kullandıkları hâkimiyet sembollerinden olan sancak, Atabeg'in gittiği yerlerde ve seferlerde ona refakat ederdi. Her devletin sancağı kendisine özgü bir renkte idi. Haleb Atabegliği, Abbasî Halifeliği'ne ait siyah renkte sancağı tercih etmişti. Abbasî halifeleri meşruiyetini tasdik ettikleri hükümdarlara siyah renkte sancak gönderirlerdi. Fâtımîler adına okunan hutbeyi değiştirip Abbasîler adına okutması nedeniyle Halife de Haleb Atabegi Nûreddîn'e karşılık olarak el-Fereciyye adı verilen hil'ât ile birlikte tavk, sancak, bir çift binek atı göndermişti (İbn Vâsıl, 1953-1960: I, 219). Haleb Atabegliği'nin Mısır'da Selçuklu

sultanları dışında ilk kez başının üstünde sancak taşıma geleneğini Musul Atabegi Seyfeddîn Gâzî başlatmıştı. Bu gelenek Haleb Zengî Atabegliği'nde de mevcuttu.

4.2.SARAY TEŞKİLATI

4.2.1.Hacîb:

Saray görevlileri içerisinde en önemli görevli olan hâcibin görevi hükümdâr ile devletin diğer yetkilileri arasında iletişimi sağlamaktı (Uzunçarşılı, 1941: 8,35-36). Haleb Zengî devletinde Nûreddîn Mahmûd'un hâcibi Ekiz isimindeki bir kişiydi. Hatta Salâheddîn de Nûreddîn Mahmûd'un hâciblik görevinde bulunmuştu. Haleb Atabegi'nin olduğu gibi önemli emîrlerin de hacibleri mevcuttu. Örneğin Şirkûh Mısır'a gitmeden önce Şam'da ona haciblik yapanlardan biri de Ziyâeddîn Bekrîsan idi (Şeşen, 1987: 212).

4.2.2.Vezir:

Vezirlik makamı günümüzdeki başbakanlık makamına denk bir görev idi. Haleb Zengîlerinin kurucusu ve en önemli hüküdarı Nûreddîn Mahmûd döneminde vezirlik görevi Hâlid el-Kayserânî ile el-Adl b. el Acemî (Şehabeddîn İbnü'l-Acemî) tarafından yerine getirildi. İbnü'l-Acemî aynı zamanda Nûreddîn Mahmûd'tan sonra Haleb Atabegliği tahtına geçen oğlu el-Melikü's-Salih İsmâil'e de vezirlik yapmıştır (Lewis, 1995: 115).

4.2.3.Divan el-İnşâ:

İslam devletlerinde var olan en önemli divanlardan biri Divan el-İnşâ'dır. Divân el- İnşâ (Uzunçarşılı, 1941: 8-9; Zeydân, 2012: I, 317-319), devletin bürokratik işlemlerinin merkezi konumunda idi. Nûreddîn Mahmûd döneminde bu divanın başında İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî²¹¹ bulunurdu. Kadı Kemaleddîn eş-Şehrezorî aracılığıyla Nûreddîn Mahmûd b. Zengî ile tanıştıran Kâtib el-İsfahânî:

²¹¹ İmâdeddîn el-İsfahânî, 562/1166-1167 senesinde Bağdat'tan Dimaşk'a gittikten sonra Dimaşk kadısı Kemâleddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Abdillâh b. Ebi'l-Kasım eş-Şehrezûrî ile tanıştığını belirtir (Bündârî, 1979: 18).

“Nûreddîn Mahmûd beni 563 senesinin girmesine yakın bir zamanda divanında münşî olarak görevlendirdi. Ben resmi yazışma dilinde değişiklikler ve yenilikler yaptım. Ülkeler arası yazışmalarda yeni bir üslup oluşturdum” (Bündârî, 1979: 22) demektedir. Başkent dışında diğer önemli idari birimlerde de şubeleri olan Divân-ı İnşâ’da devletin her çeşit iç ve dış yazışmaları, atama, görevden alma ile ilgili yazıları hazırlanırdı. Başında bulunan görevliye Katib el-Sırr adı verilirdi. Askeri ve idari teşkilatın denetimi ve görevlilerin kayıtlarının tutulmasından da sorumluydu. Birçok önemli görevi bulunan Katibü’l-Sırr’ın bir görevi de hükümdâr ile emîrler arasındaki anlaşmazlıklarda aracılık yapmasıydı (Şeşen, 1987: 215, 217; Sallabî, 2014: 238).

Posta ve haberleşme işleri de Divân el-inşâ’nın yönetim alanı içerisinde bulunuyordu. Haberleşmenin sağlıklı bir şekilde işlemesi çok önemliydi. Zira bu sayede ülkenin hemen her yeriyle ilgili gelişmeler anlık olarak merkeze yetiştirilir ve merkez de buna yönelik tedbirler alırdı. Nûreddîn Mahmûd bu istihbari çalışmaların aksamaması için yollarda ve Franklarla komşu oldukları sınırların üzerinde burçlar inşa ettirerek muhafızlar, postacı ve posta güvercinleri yerleştirmişti. Nûreddîn Mahmûd, ölümünden iki yıl önce bu amaçla Kus ve Ayzâb sınırına kadar olan yerlerde burçlar yapılması ve postacılar ile posta güvercinlerinin konulması için emir vermişti. Güvercinlerin taşıdıkları haber mektupları “ğubârî” adı verilen çok ince bir yazıyla yazılırdı (Şeşen, 1987: 217-218).

4.2.4.Emîrler

Divân el-İnşâ’dan çıkan ve sultanın tuğrasını taşıyan bir menşûrla tayin edilen emîrlere ikta el-hâss verilirdi. Bu emîrler buldukları bölgede toprağın işlenerek değerlendirilmesini sağlardı. Bu bölgelerin savunulması, halkın sorunlarının çözüme kavuşturulması ve vergilerin toplanmasından da sorumluydular. Bunların dışında sahip olduğu arazinin büyüklüğüne bağlı olarak bir miktar asker beslemek ve savaş zamanlarında orduya katkı sağlamak zorundaydı. Böylece idari ve askeri yönetim ikta sistemi sayesinde birbiriyle kenetlenmişti. İkta sahibi de menşûrla belirlenen şartları yerine getirdikleri sürece bu iktayı elinde bulundururdu. İkta babadan oğla geçerdi. Ancak ikta sahibi küçük yaşta ise hükümdâr tarafından kendisine devlet işlerinde yardımcı olması ve onun adına işleri yürütmesi için bir

emîr görevlendirilirdi. Şayet sahibü'l-ikta kendi ikta sahasından uzakta ise bu iktasını naipler aracılığıyla yönetirdi (Şeşen, 1987: 219). Çünkü hükümdâr tarafından emîre verilen iktalar daima aynı bölgede bulunmayabilirdi. Örneğin Nûreddîn Mahmûd döneminde Şemseddîn b. El-Mukaddem'in iktasından biri Ra'ban'da diğeri ise Baalbek'teydi. Baalbek'in Turanşâh'a verilmesi üzerine İbnü'l-Mukaddem'e bunun yerine Ba'rîn, Maaretü'n-Numân ve Kefertâb verildi. Sahibü'l-iktâ, elindeki iktayı menşurun gereklerini yerine getirmediğinde veya savaştan kaçtığında kaybederdi. Haleb Zengî Atabegliği'nin hükümdârı Nûreddîn Mahmûd Mısır'a Şirkûh ve kardeşinin oğlu Salaheddîn idaresinde ordu gönderdiği vakit el-Bâbeyn Muharebesi öncesinde bazı emîrlerin dönmek istemesi üzerine Şeref el-Dîn Bozkuş burada emîrlere seslenerek: *“siz düşmana galip gelmeden veya meşru bir mazeret olmadan Mısır'ı düşmana bırakıp dönerseniz, Nûreddîn iktâlarınızı elinizden alır. Şimdiye kadar aldığınız paraları geri ister ”* dedi (İbnü'l-Esîr, 1963: 133).

Bazen bir hanedan üyesi veya bir emîr tarafından feth edilen yerler onun iktâ olarak tanınırdı. Örneğin Haleb Zengî hükümdarı Nûreddîn Mahmûd, Esedüddîn Şirkûh'a Artah'ın alınmasında gösterdiği başarı nedeniyle burayı ona ikta olarak verdi. Şirkûh ölünce Artah, oğlu Nasır ed-Dîn'e verildi (Şeşen, 1987: 221).

4.2.5.Hazinedâr

Haleb Zengîleri'nde hazinedarlık görevini Nûreddîn Mahmûd döneminde Velîyüddîn Şeyh İsmail yerine getirmekteydi. Kâtip el-İsfahânî, Nûreddîn Mahmûd'un ölümü üzerine bir araya gelen devlet ricalinden bahsederken bu görevliler içinde Beytü'l-Mal Hazini (Hazinedâr) olan es-Şeyh İsmail'den söz etmektedir. Hazinedarlık gibi önemli bir göreve çok güvenilir kişilerin getirilmesi gerekirdi. Örneğin Salaheddîn Eyyûbî'nin hazinedarlık görevi babası Necmeddîn Eyyûb tarafından yerine getirilmiştir (Bündârî, 1979: 32; Şeşen, 1987: 221).

4.2.6.Şahne/Şihne

Askeri vali veya zaptiye nazırı veya garnizon komutanı statüsündeki Şihne (Öztuna, 2005: 494; Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 397), kendisine bağlı teşkilat

aracılığıyla şehirlerde asayiş ve düzeni sağlamakla görevli polis ve jandarma vazifesini yerine getirirdi. Selçuklulardan örnek alınarak uygulanan bu sistem Zengîler aracılığı ile Eyyûbîlere geçti. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd halkın sırtında ağır bir kambur olan mükûs vergisini kaldırıp, içki ve fuhuşu yasaklayınca şihnelik görevi işlevini yitirdi. Bir süre sonra da kaldırılarak Şihneliğin görevini kâdî'l-kudatlık makamı yerine getirmeye başladı (Elisséeff, 1967: III, 833-834). Haleb Atabegliği'nde şahne ve şahnelik görevi hakkında İslâm kaynaklarında yeterli bilgiye ulaşmak mümkündür (Bündârî, 1979: 28).

4.2.7.Re'is

Reis adı verilen yöneticiler, hükümdar tarafından menşur verilerek görevlendirilen kimselerdi. Reisler genellikle ya bir şehir ve cemaatin ya da zanaatkârlık yapan meslek gruplarının liderleri idiler. Şehrin milis güçleri (ahdâs)'nin de komutanlığını yapmaktaydılar. Haleb ve Dımaşk şehirlerinin reisleri ve bunlara bağlı ahdâs birlikleri bunun için en güzel örneği oluşturur (Elisséeff, 1967: III, 830-832; Şeşen, 1987: 222; Kök, 1992: 115-116).

4.2.8.Valiler

Yüksek dereceli emîrler arasından seçilen valilerin buldukları şehirler, genellikle surlarla çevrili ve bir iç kalesi olan yerleşim yerleri olmalarından mütevellid askeri bir özellik taşırlardı. Bun nedenle buralarda görevli vali aynı zamanda o bölgedeki askeri güçlerin de kumandanlığını yürütürlerdi. Bu konuda da Selçuklu teşkilatı örnek alınmıştır. İmâdeddîn Zengî'nin de Musul valiliğinden devlet kuruculuğa yükseldiğini unutmamak gerekir. Yetki ve hâkimiyet sahaları birbirinden farklı olduğundan buna bağlı olarak sahip oldukları güç de farklılıklar göstermekteydi. Zengîler döneminde valiler daha çok belediye ve adliye işlerinin yürütülmesi, çarşı ve pazarların denetlenmesi, imar ve iskân işlerinin yerine getirilmesiyle mükellefti. Zengîlerden önce valilerin yerine getirdiği görevler bu dönemde daha çok nâîblere devredilmişti (Elisséeff, 1967: III, 788; Sallabî, 2014: 239).

4.2.9.Elçiler

Devleti temsilen elçilik görevi ile görevlendirilen kişi ne kadar mahir ve kültürlü olur ise diplomatik işler de o oranda sağlıklı işlerdi. Seçilme ve görevlendirilmelerinde büyük hassasiyet gerektiren elçilik işi için Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd zamanında İmâdeddîn Kâtib el-İsfahanî, Kemâleddîn el-Şehrizorî (Kadı'l-Kudât), Mühezzeb ed-Dîn b. el-Nakkâş ve Şeref ed-Dîn b. Ebî Asrûn gibi devlet adamları çeşitli dönemlerde görevlendirilmişlerdi (Bündârî, 1979: 25; Şeşen, 1987: 225). Nüreddîn Mahmûd, aslen Bağdatlı olan el-Mühezzeb Ebu'l-Hasan Ali b. İsa b. en-Nakkaş'ın Şam'a gelmesi ve ününün yayılması üzerine onu emrine almak için kendisine çeşitli ihsanlarda bulunmanın dışında ikta verdi. Nüreddîn Mahmûd'un hastalıklarına karşı başarılı tedaviler uygulayan el-Mühezzeb Ebu'l-Hasan Ali b. İsa b. en-Nakkaş'ın Nüreddîn Mahmûd nezdindeki itibarını daha da artırdı. Bu nedenle Nüreddîn Mahmûd, El-Mühezzeb Ebu'l-Hasan Ali b. İsa b. en-Nakkaş'ı Yemen'e sefir olarak gönderdi. Şam'da bulunan bütün doktorlar tıpta ve farklı ilimlerde ileri düzeyde bir ilim sahibi olan el-Mühezzeb Ebu'l-Hasan Ali b. İsa b. en-Nakkaş'ın talebesi olduklarını söylerlerdi (Bündârî, 1979: 25-26).

4.2.10.Muhtesib

Hisbe teşkilatının başındaki muhtesib, bugünkü belediye zabıta teşkilatının yaptığı gibi çarşı ve esnafı denetlemek, ölçü ve tartıların sağlıklı işleyip işlemediğini, eşyaların fiyat ve kalitesini, yolların bakım ve temizliği vb. görevleri yerine getirmekle sorumluydu (Zeydan, 2012: I, 313-314; Şeşen, 1987: 223-224).

4.2.11.Nâib

Türk-İslâm devletlerinde karşılaşılan niyâbet kurumu Zengîlerde de mevcuttu. Nâib, bir görevde başkasına vekâlet eden görevliye, niyâbet ise bu görevin yerine getirilmesine denir. Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd döneminde birden fazla nâibi vardı. Bunlardan Dayeoğlu Meceddeddîn, onbeş yıl kadar Nüreddîn Mahmûd'un nâibliğini yerine getirmiştir. Nâibler, Atabege ait bütün askeri ve idari selahiyetleri kullanırlardı. Zaman içinde selahiyetleri değişim göstermiştir (Bündârî, 1979: 37;

Sallabî, 2014: 237). Eyyûbî hanedanının kurucusu Salâheddîn Eyyûbî, Mısır'da bir taraftan Fâtımî Halifesi'ne vezirlik görevini yerine getirirken öte taraftan Haleb Atabegliği'nin nâib ve ordu komutanıydı aynı zamanda (Şeşen, 1992: DGBİT, VI, 397). Kâtip el-İsfahânî, Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un Musul'u Haleb Atabegliği'ne tabi kıldığı vakit, emîrlerinden Sa'deddîn Gümüştegin'i nâibi olarak Musul'da bıraktığını, Nûreddîn Mahmûd'un vefatı konusunu aktarırken de Ayıntâb ve A'zâz'daki nâiblerinden bahsetmesi nâiblik kurumunun varlığı ve önemini ortaya koymaktadır (Bündârî, 1979: 36-37).

4.3. ADALET TEŞKİLATI

“*Adalet mülkün temelidir*” anlayışı ile hareket eden Türk-İslam devletleri ve yöneticileri arasında özellikle Haleb Zengîleri'nin Atabegi Nûreddîn Mahmûd sergilemiş olduğu adalet anlayışı ile bu konuda müstesna bir mevkiye sahiptir.

İbnü'l-Esîr, yaptığı tarihi araştırmada Hülefâ-yı Râşidîn ve Ömer b. Abdülaziz'den sonra Nûreddîn Mahmûd'tan daha ahlâklı ve faziletli birini bulamadığını ifade etmiştir (Ebu'l-Vefa, 1487/1488; Eğilmez, 1998: 78).

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd, hâkim olduğu beldelerin tümünde adaletle hükmederdi. Maiyetini yerli ve yabancı ayırımına tabi tutmadan herkese eşit davranmaya gayret ederdi. Nûreddîn, hazinenin dolu olduğunu gördüğü bir gün hazinedeki malın vakıflara dağıtımını için Kadı'l-kudat Şehrîzorî'ye teslim edilmesini ister. Kadı'nın malı tekrar hazineye iade ettiğini görünce kızar: “*sen bunun vebalini taşırmısın*” diyerek nihayet vakıflara dağıtımını sağlar (Ebu'l-Vefa, 1487/1488, 311; Eğilmez, 1998: 79).

Haleb Atabegliği'nin yöneticileri, özellikle zayıf, yaşlı ve yetimlerin haklarının korunmasına büyük önem verirlerdi. Pazartesi ve Perşembe günleri halkın sorunlarını dinleyip onun huzurunda davalarına bakılırdı (Şeşen, 1987: 227). Bazı rivayetlerde ise her Salı nehir yolu üzerindeki bir camide Müslüman veya gayrimüslim vatandaşlarının sorunlarını dinlediği ifade edilmiştir. Nûreddîn Mahmûd, Musul'a hâkim olduğu vakit burada temsilcisi olarak bıraktığı Gümüştekin'den şeriatle amel etmesini, kadı ve nâiblerine, Şeyh Molla Ömer'e

danışılmadan karar vermemesini istemişti (Ebu'l-Vefa, 1487/1488: 312; Eğilmez, 1998: 81).

Kaynaklar incelendiği vakit gerek yukarıdaki örnekler gerekse benzeri birçok vakıa Haleb Atabegleri'nin adalet konusundaki hassasiyetlerini gözler önüne sermektedir. Bu nedenledir ki Haleb Atabegliği'nin kurucusu ve en önemli hükümdarı Nûreddîn Mahmûd “el-Melikü'l-Adil” lakabı ile anılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 245; ; İbn Asâkir, 1997: LVII, 18; Şeşen, 1987: 227). Haleb Atabegleri'nin adalete verdikleri önemin bir diğer göstergesi ise vergilerde düzenlemelere giderek adil bir vergi sistemi getirmiş olmalarıydı. Haksız vergilendirmenin önüne geçmeye çalışarak halkın bu konudaki sorunları ile ilgili şikâyet ve ızdıraplarını çözüme kavuşturmak için Haleb ve Dımaşk başta olmak üzere diğer önemli şehirlerde de mahkemeler kurmuşlardı.

Haleb Atabegliği'nin mezâlîm davaları için Şam'da kurduğu adalet teşkilatı, Nûreddîn Mahmûd'un ölümünden sonra Mısır'da bağımsız bir sultanlık kuran Salâheddîn Eyyübî tarafından da örnek alındı. Dârü'l-'Adl (Adalet Sarayı/evi) müessesesini Haleb Atabegleri'nden öğrenen Eyyübîler vasıtasıyla bu müessese Memlûkler'e intikal etti (Zeydân, 2012: I, 312).

Haleb Atabegliği'nde adalet konusunda dikkat çeken en önemli hususlardan birisi de haksızlık yapan kimselerin, bu konuda ısrar etmeleri durumunda, şayet önemli mevkilerde bulunuyorlar ise, buldukları bu önemli mevkilerinden derhal uzaklaştırılmalarıydı (İbn Asâkir, 1997: LVII, 123).

4.3.1.Kadı'l-Kudâtlık Makamı

Kadı'l-Kudat (Kadılar kadısı) ülkedeki en üst kadılık makamıydı. Bu makam Musul kökenli Şehrizerî ailesinin elinde idi. Haleb Zengî hükümdarları döneminde mezhepler konusunda katı bir mutaassabiyet söz konusu değildi. Bu duruma verilebilecek en güzel örnek Nûreddîn Mahmûd'un kendisinin Hânefî Mezhebi'ne bağlı iken kadılığın en üst mercî olan Kadı'l-kudâtlık makamının Şâfî Mezhebi'nden olan Kemâleddîn Şehrizerî'ye teslim edilmiş olmasıydı. Kadı'l-kudâtlar ve yardımcılarının adli görevlerinin dışında zaman zaman komşu devletlere elçi olarak da gönderildikleri, vakıfların mütevelliliği, darphane reisliği ve benzeri

bir takım görevlere getirildikleri de görülürdü (İbn Kesîr, 1995: XII, 214). Haleb Zengîleri'nde bir makama atanan görevli çok yönlü görev yapmaktaydı. Sadece bir görev ile iktifa edilmezdi. Liyakatli, bilgi sahibi olması, kişiliğinin iyi olması, sözün kısası Atabeglik hariç, yerine getirebileceği bütün üst düzey devlet görevlerine talip olabiliyordu. Örneğin 1150 yılında Haleb'e gelip yerleştikten sonra Nûreddîn Mahmûd'un Dîmaşk'ı alması üzerine burada müderrislik yapmaya başlayan, bilahare Sincâr, Nusaybin, Harran ve Diyarbekir gibi şehirlerde kadılık görevini icra eden Ebû Sa'd İbn Ebî Asrûn (öl.585/1189) aynı zamanda çeşitli vakıfların da sorumlusuydu. Bundan başka kadî'l-kudât yardımcılığı, kadınların atanmasından sorumlu kişi, medrese baniliği ve Abbasî halifesine elçi olarak gönderilmesi gibi birçok görev üstlenmişti. İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî'nin de durumu hemen hemen aynı şekildeydi. Nûriyye (İmâdiyye) Medresesi'nin müderrisliği yanında mütevellilik vazifesini de deruhte etmişti (İbn Hallikân, 1978: III, 53-57; İbn Şeddâd, 1991: 238; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1951-1952: VIII, 283; Nu'aymî, 1988: I, 411).

4.3.2.Kazaskerlik

Haleb Atabegliği'nin hâkimiyetindeki topraklar üzerinde adalet konusunda kadî'l-kudatlık makamından sonraki en önemli mevki kazaskerlik makamıydı. Kökeni Hz. Ömer dönemine dayandırılan bu makam Haleb Atabegliği döneminde de mevcuttu. Haleb Atabegi Nûreddîn'in döneminde bu görev Burhân el-Dîn Mes'ûd b. Şucâ el-Belhî ve Şemsüddîn Muhammed b. el-Ferrâş tarafından yerine getirilmekteydi (Bündârî, 1979: 31; Şeşen, 1987: 230). Kâtib el-İsfahânî, Nûreddîn'in Haleb'de el-Meydanü'l-Ahdar'a gidip burada kurulan çadırına yerleştiğini ve Kadî'l-Asker (kazasker) Şemsüddîn b. el-Ferrâş'ın pazar gününe denk gelen bayram gününde Nûreddîn Mahmûd'a ve ahaliye, kurulan minberden hutbe verdiğini, hutbe sonrası Nûreddîn Mahmûd'un mutlu bir şekilde kaleye geri döndüğünü aktarmıştır (Bündârî, 1979: 31).

4.3.3.Mezâlim Mahkemesi (Divânü'l-Mezâlim)

Mahkeme sonuçlarından memnun olmayan halkın en üst düzeyde hak aramasının yeri olan mezâlim mahkemeleri (İnalçık, 2000: 75-190; Gök, 2002: XI,

61-70) sultanın huzurunda toplanıp karar verirdi. Corci Zeydân bu mahkemeleri günümüzdeki istinâf mahkemelerine benzetmektedir. Zeydân'a göre: “*Bu kurumun amacı, kadılardan vs. görevliler hakkında halkın şikâyetlerini dinleme, inceleme ve çözüme kavuşturmaydı.*” (Zeydân, 2012: I, 309-310). Türk-İslam devletlerinde görülen bu uygulama Haleb Zengîleri zamanında ayrı bir önem kazandı. Çünkü Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd zamanında mezâlim mahkemelerinin davalara bakmaları için hususi bir mekân ve müessese olan Darü'l-‘Adl (Adalet sarayı) ortaya çıktı (İbn Asâkir, 1997: LVII, 120). Bu müessese her ne kadar ilk önce Haleb’te kurulmuş ise de asıl kimliğine Dımaşk’ta kurulduktan sonra kavuştu. Bu kurumun varlığından önce de davalara bakılırdı. Mescit (Cami) bu iş için kullanılırdı. Haftanın belirli günlerinde mescitte toplanıp davalara bakılırdı. Darü'l-‘Adl kurumunun oluşmasında Nûreddîn’in yanı sıra emeği ve büyük katkısı olan en önemli devlet adamı kadı'l-kudât (baş kadı) Kemâl el-Dîn el-Şehrizerî idi (Elisséeff, 1967: 846; Dakukî, 1975: 192; Sallâbî, 2014: 217; Şeşen, 1987: 231).

Haleb Atabegliği’nde Darü'l-‘Adl’in ortaya çıkmasının asıl sebebi, giderek nüfuz kazanan büyük emîr ve kumandanlardan halkın şikâyetlerinin artmış olmasıydı. Bu nedenle Dımaşk Kalesi’nde büyük devlet ricalinin mahkeme edilmesi için Darü'l-‘Adl kuruldu. İki merkezin (Haleb-Dımaşk) dışında kalan diğer vilayetlerde de benzer özelliklerle kurulan bu Mahkemelerin dikkat çeken bazı yönleri ise din ve mezhep ayrımı yapmaması, kısa zamanda çözüm üretmesi, herkese açık ve parasız olmasıydı. Ebû Şâme ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçiler eserlerinde Nûreddîn Mahmûd ve onun mirasını devr alan Salâheddîn’in adalet konusundaki hassasiyetleri ile ilgili birçok tarihi hikâyeye aktarmışlardır (İbnü'l-Esîr, 1963: 166-168; İbn Asâkir, 1997: LVII, 120-121, 123; Sallâbî, 2014: 217-218; Şeşen, 1987: 231).

4.4.ASKERİ TEŞKİLAT

Türkler İslamiyeti benimserken birçok yönden değişim geçirmelerine rağmen bazı önemli özelliklerini devam ettirmeyi başardılar. Türkler, Orta Asya’nın geniş bozkırlarında bir taraftan zor tabiat koşullarına bir taraftan da Çin gibi güçlü komşuları karşısında varlığını devam ettirmenin en önemli aracı olan hareketli, savaştı ve mücadeleci yapısını Orta Asya’dan göç ettikten sonra da devam ettirdiler.

Ortadoğu'da ilkin askeri hizmetleriyle ön plana çıkan Türkler bir süre sonra idare ve siyasetteki maharetlerini de ortaya koyarak bu coğrafyanın yegâne hâkimi konumuna yükselmeyi başardılar. Gaznelî Mahmûd'un ve Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey'in Abbasî Halifeleri'ni koruma altına alarak bunun karşılığı olan Sultan ünvanını hak etmiş olmaları, sahip oldukları askeri gücün ve teşkilatçı yapılarının bir sonucuydu. Türk-İslâm devletleri içerisinde hem devlet idaresi hem de askeri teşkilat konusunda en önemlisi Büyük Selçuklu Devleti idi (Irwin, 2005: 84). Kendisinden sonra bu mirası devralan devlet ve atabeglikler bu yapıyı kendi bünyelerine uyarlamışlardır. Zengî Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn'den başlamak üzere Haleb Kolu'nun da Türk askeri teşkilatını örnek aldığını birçok olay dolayısıyla öğrenmekteyiz. Özellikle Haleb Atabegliği'nin Türk savaş sanatı olan Turan Taktiği'ne çeşitli zamanlarda başvurduğunu, kaynakların verdiği bilgiler ışığında öğrenmekteyiz.

Zengî Atabegliği'nin hükümdarları içerisinde en çok ön plana çıkan ve tarihi kaynaklara konu olan Nûreddîn Mahmûd, askeri dehasını Selçukluların Musul ve Haleb valisi olan babası İmâdeddîn'den devr almıştır. Haleb Atabegi Nûreddîn için: *“O, insanların maslahatlarını gerçekleştirmeye çok önem verir, devamlı cihâd eder ve bizzat savaşırdı”* denilmiştir (Şevkî Ebû Halîl, 2005: 33). Nûreddîn'in ölümünden sonra Mısır ve Suriye başta olmak üzere çevre bölgelerde hâkimiyet sağlamış olan Salahaddîn-i Eyyübî de bu etkileşimin bir sonucu olarak Selçuklu askeri terbiye ve talimini Zengîler aracılığı ile miras aldı (Gibb, 1991: 112). Kaynaklarda askeri teşkilat başlıkları adı altında bilgiler mevcut olmamakla birlikte olaylar aktarılırken gerek askeri kavramlar gerekse askeri teşkilat ve işleyişi ile ilgili önemli ipuçları bulmak mümkündür.

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd, Franklar ile komşu olduğundan, onların varlığından kaynaklanan tehdit ve tehlikenin bertaraf edilmesi amacıyla, babası İmâdeddîn Zengî'nin başlattığı Türk ve İslâm birliği çalışmalarını başarılı bir şekilde yürüterek bunu büyük ölçüde başarıya ulaştırdı. Bu birliğin temini için komşu Müslüman beylik ve devletler karşısında başarılı olması ve Haçlıların elinde bulunan önemli merkezler ile bunlara bağlı yerleşim yerleri ve kalelerin kurtarılması gerekiyordu. Ancak bunun için de büyük bir askeri güce sahip olmak gerekirdi. Bu duruma bakarak Haleb Zengîleri'nin askeri amaçlar için bütçeden önemli bir pay ayırdıklarını söylemek mümkündür. Haleb Atabegliği, söz konusu masrafları

karşlamak için ordunun önemli bir bölümünü Selçuklular'da olduğu gibi toprağa dayalı olarak yetiştirilen iktâ süvarilerinden oluşturdu. Haleb Zengîleri'nin askeri kuvvetleri başlarda sadece kara gücünden oluşurken, Mısır'ın fethi ile birlikte bir deniz gücü (Donanma) de oluştu. Nûreddîn'in kara ordusunda Türkler, Türkmenler, Kürtler ve Araplar bulunmaktaydı (Gibb, 1991: 89, 96-97; Şeşen, 1987: 233).

Haleb Zengîleri'nin askeri gücünü Kara ve Deniz olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür.

4.4.1.Kara Gücü:

Haleb Zengîleri'nin kara ordusunun esasını oluşturan bu gücün asli ve daimi ögesi süvarî birlikler idi. Süvarîlerin manevra kabiliyeti piyadelere göre daha fazlaydı. Bu nedenle tarihsel akışın değiştirildiği savaflara daha çok süvari birlikleri damgasını vurmuştur. Ordunun düzen ve tertibi genel anlamda merkez, sağ ve sol olmak üzere üç ana kuvvetten oluşurdu. Bunların dışında öncü ve artçı kuvvetler, keşif ve hücum birlikleri de vardı. Nûreddîn Mahmûd, Mısır'a hâkim olmadan önce mevcut Mısır ordusu hantal bir halde idi. Şaver'i makamına iade etmek için onunla Mısır'a giden Şîrkûh'un Bilbeys önlerinde karşılaştığı kalabalık Mısır ordusu için Şaver, Şîrkûh'a: “*Sen bunları asker mi sanıyorsun? Bunların kimi ayakkabıcı, kimi terzi, kimi çiftçidir. Bunlar davul çalarsan toplanırlar, sopa gösterirsen kaçarlar*” diyerek bu durumu gözler önüne sermiştir (Şeşen, 1987: 234). Daha sonra Salâheddîn Eyyûbî bu orduyu tasfiye ederek Dımaşk'tan getirttiği Nûreddîn Mahmûd'a ait birliklerle güçlendirdi.

4.4.1.1.Memlûklar:

Zengîlerin ordusu içerisinde memlûklar önemli bir yer tutardı. Bunlar sürekli asker statüsündeydi. İki kısma ayrılan Memlûkların bir bölümü özgür olarak doğan hassa askeri gücü diğer bölümü ise satın alınarak belli bir eğitim aldıktan sonra özgürleşen memlûklar (tavâşîler) idi. Memlûk uygulaması hemen bütün Türk-İslam devletlerinde mevcut idi. Haleb Atabegliği döneminde de bu gelenek yani emîrlerin memlûk yetiştirmesi devam etti. Bu memlûklar arasından önemli kumandan ve

devlet adamları yetişmiştir. Atabeglerin ordularında önemli miktarda Kürt askeri de yer alırdı. Memlûklerin oluşturduğu askerler bağlı oldukları kişinin ismiyle anılırlardı. El-Nûriyye, el-Salâhiyye gibi. Zengîler'den sonra Eyyûbî devleti zamanında giderek güçlenen memlûklar devletin hâkimiyetini ele geçirerek “*Memlûklar*” adıyla bir devlet kurdular (Irwin, 2005: 83; Şeşen, 1987: 238-239).

4.4.1.2.Battâlûn:

Battâlûn adı verilen askeri sınıftan ilk kez 568/1173 Nûbe seferi nedeniyle bahsedilmiştir. Haleb Zengîleri zamanında askerlerin eğitildiği ve bir nevi savaş tatbikatlarının yapıldığı meydanlar vardı. Haleb ve Dımaşk'taki bu meydana “ el-meydanü'l-ahdâr” adı verilirdi (Şeşen, 1987: 239-240).

4.4.1.3.Milis güçleri:

Milis güçlerinin oluşturduğu kuvvetler daha çok Türkmen ve bedevî Arap kabilelerinden oluşmaktaydılar. Uçlarda yerleştirilmiş ve hayvancılıkla geçimlerini sağlayan bu topluluklar Frankların saldırılarına karşı sınırları korurken bir taraftan da onların topraklarına akınlarda bulunurlardı. Salâheddîn'in 568/1173 Kerek-Şevbek seferi ve Şirkûh'un üçüncü Mısır seferine asker toplaması münasebetiyle bilgi sahibi oluyoruz. Göçebe olan bu topluluklar devletin ihtiyacı olduğu zamanlarda yardıma çağrılırlardı (Şeşen, 1987: 240-241). Haleb Atabegliği, Nûreddîn Mahmûd döneminde Emîr Yaruk'un idaresindeki büyük bir Yıva kitlesini 541/1164 yılında Haçlılar karşısında savaşmaları için Haleb'e yerleştirmiş ve buraya yerleştirilen Yarukiyye Türkmenleri Haçlılara karşı büyük hizmet görmüşlerdi. (Turan, 1969: 203).

4.4.1.4.Yayalar:

Yaya olan askeri birlikler daha çok kale savunmaları ve muhasaralarında görev alırlardı. Özellikle Haleb askeri kuvvetlerinin bu konudaki mahareti kaynaklar tarafından ifade edilmektedir. Bu birlikler candâr, nâkkâb (tünel kazıyıcılar/lağımıcı),

naffât (neftçiler), haccâr (taşçılar), çarhçı, horasanî (harççı), mancınıkçı gibi bölümlerden oluşmaktaydılar (Şeşen, 1987: 241-242).

4.4.1.5.Ahdâs (Haleb şehrinin mahalli kuvvetleri):

Savaş zamanlarında Haleb şehrinin savunmasında önemli rol oynayan ve barış zamanlarında da önemli hizmetler icra eden bir birlik. Kasimüddeve Aksungur el-Porsukî'nin Suriye Selçuklu meliki Tutuş karşısında mağlubiyeti ve öldürülmesi üzerine Kasimüddeve'nin yanında yer alan Kürboğa ve Bozan'ın Tutuş'un önünden kaçıp Haleb'e sığındığı olayları aktaran İbnü'l-Esîr Haleb'de bu ahdâs birliklerinin varlığından bahsetmektedir (İbnü'l-Esîr, 1963: 15; ayn. mlf. 1991: 198; Sevim, 1990: 89).

4.4.2.Deniz Gücü

Haleb Zengîlerinin başlangıçta donanmaları yoktu. Bu dönemde Fâtımîlerin küçük te olsa bir donanmaları mevcuttu. Nûreddîn Mahmûd döneminde Mısır'a yapılan seferler ve burada kurulan hâkimiyet ile deniz gücüne önem verilmeye başlandı. Şirkûh ve ondan sonra Mısır'da vezirlik makamına yükselen Nûreddîn Mahmûd'un nâibi Salâheddîn bu konu ile ilgili bir takım çalışmalarda bulundular. Salâheddîn'in donanma yardımıyla kazandığı ilk başarı 566/1170 yılındaki Eyle Seferi ve bunun sonucunda Eyle Kalesi'nin alınmasıdır. Mısır'daki tersanede inşa edilen donanma Süveys'te montajı gerçekleştirilmiştir (Şeşen, 1987: 253). Mobil bir donanma denilebilir. Bu nedenle donanmanın önem kazanması Eyyûbiler devrine rastlar²¹². Çünkü Mısır liman kentlerinin ve Akdeniz kıyı şeridinin kuzeyden gelecek saldırılara karşı korunması ve Suriye'nin sahil şeridindeki franlara karşı seferlerindüzenlenmesi için kaçınılmazdı.

²¹² Eyyûbiler dönemi denizcilik faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (İbn Memmâtî, 1943).

4.4.3.Ordunun Kullandığı Silahlar

Haleb Zengîleri'nde ordunun kullandığı silahlar daha çok kılıç, kalkan, ok-yay, gürz, sapan, balta, topuz, nacak, mancınık, debbâbe (Hücum kulesi), arrâde'den oluşmaktaydı. Kale kuşatmalarında veya muhasaralarda mancınık, arrâde, debbâbe, merdiven ve çengeller kullanılırdı. Bunların dışında özellikle kuşatmalarda düşman kuvvetlerine ait sur, kale, silah, araç ve gereçlerinin yakılıp yok edilmesi için kullanılan naft çok etkili bir silah idi. Nakkabûn (lağımıcılar/deliciler)adı verilen askeri gruplar ise kale ve şehirlerin kuşatılması esnasında buraları koruyan surların altında tünel kazarak bu tüneli ahşap desteklerle destekledikten sonra burada büyük ateşler yakıp surların çökertilmesi sağlardı (Şeşen, 1987: 245-246).

4.4.4.Ordu Divanı (Divânü'l-Ceyş)

Başında Nâzır el-Ceyş'in bulunduğu divan, askerî iktâların dağıtım ve kontrolü, askerlere câmekiyye ve râvâtib (maaşlar) dağıtımını gibi konularda tasarruf sahibiydi. Ayrıca camekiyyeli ve ratibli askerlerin iktâ sınıfına geçişi de bu divan tarafından sağlanırdı. Askerlerden izinsiz olarak iktâsını terk edenlerden, ayrıldıkları zamanlarda aldıkları ücretleri geri alma hakkı da vardı. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus ise iktâ el-hâsların askerî iktâlar ile karıştırılmamasıdır. Çünkü iktâ el-hâslar ile ilgili emîrlere verilen menşurlar Dîvânü'l-İnşâ'dan çıkarıken askerî iktâlar Dîvânü'l-Ceyş'ten çıkardı. Dîvânü'l-Ceyş'ten çıkan evrak misâl (berât), kıssa ve nüzûl isimleri ile anılırdı. Bu askerî iktâlar mülk edinemedikleri halde iktâ el-hâslar ile ortak özelliği ikisinin de babadan oğula miras bırakılabilmeleridir. Mısır'da makamını kaybettikten sonrakilerine karşı destek bulmak için Şaver'in Nûreddîn'le yapmış olduğu görüşmelerden Fâtımîler'de varlığını öğrendiğimiz askeri iktâ sisteminin, Haleb zengîlerinde de uygulandığını İmâdeddîn ve İbnü'l-Esîr'in kayıtlarından anlamaktayız²¹³. İmâdeddîn konuyla ilgili olarak verdiği bilgiye göre Nûreddîn bir emîre iktâ verdiğinde bu iktânın gelirinden bir kısmını ona tahsis ederdi. Bununla birlikte ondan belli miktarda atlı asker beslemesini de şart koşardı. İktâsının geliri istenilen miktara ulaşmadığı takdirde bu eksik, hazineden tamamlanırdı (Şeşen, 1987: 247-249).

²¹³ Askerî iktânın İslâm dünyasında yaygınlaşmasını sağlayan Nizâmü'l-Mülk'ün sistemi ve uygulamaları için bkz. (Nizâmü'l-Mülk, 1999).

İbnü'l-Esîr ise bu konuda Nûreddîn'in uygulamasından övgüyle bahseder ve verdiği bilgilere göre askerlerinden biri öldüğü vakit iktası onun oğluna miras kalırdı. Ancak oğlu küçük yaştaysa o vakit tayin edilen güvenilir bir kişi iktâ ile ilgilenirdi. Bunu iyi bilen askerler ellerindeki bu haklarını kaybetmemek için düşmanla yaptıkları çarpışmada daha fazla gayret gösterirlerdi. Nûreddîn Mahmûd ise asker sayısı ve techizatında eksikliğin yaşanmaması için büyük hassasiyet göstermekteydi. Özellikle bazı emîrlerin üzerine vazife olan silah ve techizat konusunda kısıtlamalara gidebileceğini düşünerek her emîre ait asker sayısı ile bunlara ait silahları ve sahip oldukları hayvanları cerîde adı verilen defterlere kaydettirirdi (Şeşen, 1987: 248-249).

4.5.MALİYE TEŞKİLATI

Selçuklular ile Abbasîler'in mali teşkilatını yakından tanıma şansına sahip olmuş olan Musul Zengî Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn Zengî ve ondan sonra yerine geçen oğlu Seyfeddîn Gazî ve Haleb Zengîleri'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan diğer oğlu Nûreddîn Mahmûd miras aldıkları mali teşkilatın birer uygulayıcısı olmuşlardı. Ancak Nûreddîn Mahmûd Mısır'a hâkim olunca Mısır'da Fâtımîlerin malî teşkilatını tanıma ve buradaki tecrübelerinden yararlanma şansına sahip oldu.

Nûreddîn Mahmûd, az vergi ile çok icraat gerçekleştiren ender hükümdarlardanır. Çünkü askeri ve siyasi istikrarın perde arkasında ve temelinde ekonomik güç yatar. Oysaki Nûreddîn mükûs gibi önemli bir gelir kaynağı olan örfî vergileri kaldırarak halkın sırtındaki kamburun düzelmesini sağladı (İbn Asâkir, 1997: LVII, 120; Bündârî, 1979: 26). Mısır'a hâkim olduğunda neredeyse gelirlerin yarısına yakınına oluşturan bu vergilere son verdi. Bizzat kendisi dünya malı ve debdebeden uzak bir yaşam sürdüren kanaatkâr bir hükümdar olduğundan en üst düzeyde idarecilerin bile haksız kazanç elde etmelerini engellemeye dönük icraatlerde bulundu. Bu nedenle ulema ve bilim insanları Dimaşk ve Haleb gibi şehirlere gelerek buralardaki kurumlarda görev aldılar. Kaynaklar dikkatle incelendiğinde el-Melik'ül-Adil Nûreddîn Mahmûd'un başında bulunduğu devletin temelinde adalet ve hoşgörüyü ek olarak sağlıklı bir denetim mekanizmasının varlığı göze çarpmaktadır.

4.5.1.Dîvân el-Mâl

Haleb Zengîleri de devlet kurumlarının işlerini, kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, günümüzdeki bakanlıklar misali çeşitli divânlar aracılığı ile yürüttüler. Merkezi divânların, vilayet ve emîrliklerde alt birimleri mevcut idi. Merkezî divânların en önemlisi Divân el-Mâl idi. Türk-İslâm tarihinde çeşitli isimlerle anılmış olsa da sahip olduğu önem bakımından ön planda olmayı başarmıştır.

Nüreddîn Mahmûd'un müşrif (Müşrifü'l-Dîvân) 'lik görevine ilk getirdiği kişi İmâdeddîn el-Kâtib'tir²¹⁴. Nüreddîn Mahmûd'un müstevfisi olan Hâlid el-Kayserânî onun veziri konumundaydı. Nüreddîn onu 568/1173 senesinde Mısır'da bulunan nâibi Salâheddîn'i teftiş için göndermişti. Ayrıca aynı sene içinde emîrler ve askerleri teftiş etmek istediği vakit emîr Ziyâeddîn Bekrîsân'ın muaveneti ile gerçekleştirdi. Mısır'da Dîvân el-Mâl'in başkanına Nâzır el-Devâvîn adı verilmekteydi. Şîrkûh'un ikinci Mısır seferinde kendisi ile işbirliği yapan İskenderiye divân başkanı (Nâzırü'l-Dîvân) olan İbnü'l-Zübeyr'in Şever tarafından idâm edilmesi hadisesi münasebetiyle Nüreddîn Mahmûd döneminde Mısır'daki önemli şehirlerde de mâlî dîvânlar olduğunu kanıtlamaktadır. (Şeşen, 1987: 258-259).

4.5.2.Devletin Gelir Kaynakları

İslam devletlerinin en büyük gelir kaynağı tarım ürünlerinden alınan vergiler idi. Haleb zengîleri döneminde de bu durum farklı değildi. Bu vergiler zekât, mükûs (Björkman, 1997: İA, VII, 651-652), haraç, oşür, hums, cizye, ağnâm vergisi, ganimet, fidye ve müsadere edilen mallar, önemli geçit ve köprülerin geçişinden alınan vergiler, madenler vb. vergilerden oluşmaktaydı. Nüreddîn Mahmûd döneminde yıllık vergi toplamı 586 bin dinar idi. Bunun 400 bin kadarı sadece Dımaşk'tan elde edilmekteydi. Vergilerin yıllık artış miktarı ise 50 bin dinar idi (Zehebî, 1999: 74-75).

²¹⁴ Ramazan Şeşen, Katib el-İsfahânî'ye dayanarak Nüreddîn Mahmûd'un son yıllarında Selçuklu örneğinde olduğu gibi Müstevfi'nin itibarının arttığını ifade etmiştir. Bkz. (Şeşen, 1987: 258).

4.5.2.1.Mükûs

Nûreddîn Mahmûd, 1157 yılında meydana gelen büyük deprem münasebetiyle Şam ve el-Cezîre ve Musul'da alınan mükûs vergisine son verdi. Bunun yerine zekât vergisi alınmaya başlandı. Zehebî, Nûreddîn'in öldüğü sene ülkesinde toplanacak olan bütün mükûsü (Gayri şer'î vergi) iptal ettiğinden söz etmiştir (Zehebî, 1999: 74). Benzer bir uygulamanın Nûreddîn'in nâibi sıfatı ile Mısır'da bulunan ve Fâtımî halifelîği adına okutulan hutbenin sonlandırılması (6 Ekim 1171) üzerine Salâheddîn tarafından da uygulandığı anlaşılmaktadır. Nûreddîn ölünce Haleb, Musul, Şam ve el-Cezîre beldelerinde mükûs vergisi yeniden alınmış ise de Nûreddîn'in sıkı bir takipçisi olan Salâheddîn bu vergiyi tekrar kaldırıp onun yerine zekât alınmasını emretmiştir (Şeşen, 1987: 265-266; Gök, 2001: 497). Kâtip el-İsfahânî de Nûreddîn'in 563/1167-1168 yılında cizye ve haraç dışındaki bütün vergilerin kaldırılmasını emreden menşurlar yazdığını aktarmıştır (Bündârî, 1979: 26).

Haleb Zengî Atabegleri'nin ve onların elinde yetişen Eyyûbîlerin halkın sırtında kambur haline gelen örfî vergileri kaldırarak rahat bir nefes aldırıldığı anlaşılmaktadır. Tebaasını sahiplenen bir anlayış ile ekonomik istikrarı sağlayarak toplumun huzur ve refah içinde yaşaması için yoğun çaba sarfetmişlerdir.

4.5.2.2.Haraç

Müslümanlardan öşür adı altında bir vergi alınırken gayri Müslimlerden de harac adıyla buna benzer fakat oran olarak daha farklı bir şekilde alınır. Bu konuyla ilgili olarak Elisséeff:

“Zengîler devrinde Şam ve el-Cezîre'deki tarım mahsullerinden Irak'taki gibi vergi alınır. Bu sisteme mukâseme veya mesâha denirdi. Harac arazisi ortaklık tarzında işlenirdi. Vergi ekseri mahsul cinsinden ½ ilâ 3/5 miktarında alınır. Hububattan çoğu kez yarısı vergi alınır. Her bölgenin mahalli Divân el-Harâc'ında o bölgenin tapu sicil defterleri (kavânin)vardı. Bu defterde, Mısır'da olduğu gibi, arazi sahiplerinin veya ortakçuların, iktâlî kişilerin adları kayıtlı idi. Zengî bu defterlere dayanarak Maarrât el-Nu'man halkına eski arazilerini vermişti. Bu defterlerde her kişinin hanesinde arazisinin hududu, fedan cinsinden mesâhası, arazinin ve ekilen mahsülün cinsi kayıtlıydı... Öşür arazisinden ise öşür alınır” demektedir (Elisséeff, 1967: 800-801; Şeşen, 1987: 268-269).

4.5.2.3.Zekât

Devletin en önemli gelir kaynaklarından birisi de Zekât idi. Altın, gümüş, para gibi nakdî veya ayni olarak ticaret eşyasından, büyük ve küçükbaş hayvanlardan, hurmadan alınırđı. Bundan önceki bahislerde ifade edildiği gibi Nüreddîn Mahmûd ve onun takipçisi olan Salâheddîn mükûsu kaldırıp onun yerine Zekât toplamayı tercih etmişlerdi (Zehebî, 1999: 74; Şeşen, 1987: 265-266). Zekât, devletçe fakirlere, yolda kalmışlara, kimsesizlere, borçlulara dağıtılırdı. Beytü'l-Mâl'de saklanan bu para ve mallar ihtiyaç halinde ilgili yerlere harcanırdı (Şeşen, 1987: 271).

4.5.2.4.Cizye

Çocuk, yaşlı, köle ve akli melekesi yerinde olmayanların dışındaki akil baliğ olan gayrimüslim kimselerden alınırđı. Cizye vergisinin tahsilâtı Muharrem ayı başında başlardı. Kişilerin ekonomik durumuna göre farklılık gösterirdi (Kök, 1992:143).

4.5.2.5.Öşür

Öşür tarım ürünlerinden ürün miktarı dikkate alınarak alınırđı. Bu vergi ile vergiye tabi çeşitli ürünlerin ve ölçülerin hakkında İbn Memmâtî ayrıntılı bilgi vermektedir.

4.5.2.6.Ribâ, Ahkâr

Devlete ait olan ancak çoğu boyacı, dokumacı, kılıç ve eğer ustası vb. zenâat erbabına kiraya verilen ev, dükkân, hamam, fırın, ticari hanlar ve değirmenler gibi gayrimenkuller ribâ cinsindendi. Ahkâr ise kiraya verilen bağ, bostan ve arsalardan oluşmaktaydı. Nüreddîn Mahmûd ribâ ve ahkâr'ın büyük

kısmını vakfa dönüştürerek kale, sur ve çeşitli sosyal hizmet müesseselerine ayırdı (Şeşen, 1987: 274-275).

4.5.2.7. Diğer vergiler

Bunlar arasında donanma ve tersane vergileri, madenler (natrun: soda, şap), köprü ve geçitlerden alınan vergiler, mirasçısı olmayan mallar, müsadere, fide ve ganimetler de devletin gelirleri arasında yer alırdı (Şeşen, 1987: 275, 277-280; Gök, 2001: 497).

4.6. EKONOMİK YAŞAM

Haleb Zengî Devleti'nin sahip olduğu topraklar Otadoğu, Kuzey Afrika ve Anadolu'nun birbirine bağlandığı güzergâh üzerinde olduğundan jeopolitik konumu kadar ticari önemini de artırmaktaydı. Bu nedendir ki Haleb Atabeyi Nûreddîn Mahmûd döneminde Şam ve el-Cezîre büyük bir gelişme gösterdi. Mısır'da ise Fâtımî Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan buhranlar ve Şaver'in yardım talebi Haleb Atabeyliği'ne Mısır'a müdahalenin zemin ve fırsatını verdi. Tarih boyunca konumu ve sahip olduğu zenginlikleri ile dikkatleri üzerine çeken Mısır'ın alınması Haleb atabeyliği'nin ekonomisinin güçlenmesine büyük katkı sağladı. Bütün bunlara rağmen art arda gelen depremler, veba gibi salgın hastalıklar, iç isyanlar ve nüfus artışı gibi sebeplerle Haleb Atabeyliği'ndeki ekonomik istikrar sarsılmıştır (Şeşen, 1987: 285-289).

4.6.1. Ticari Hayat

Akdeniz'in Suriye sahil kentleri bu dönemde Haçlıların elinde idi. Akdeniz ticareti de Avrupalıların denetimindeydi. Fakat Nûreddîn'in son dönemlerinde hâkimiyet alanı Mısır ve Yemen'e kadar genişledi. Dolayısıyla bu dönemin iki önemli ticarî yolu (Baharat Yolu ve İpek Yolu) da Haleb Zengîleri'nin kontrolü altına girdi. Hal böyle iken bu yolların emniyeti en iyi şekilde sağlanmaya çalışılıyordu. Bu yollar üzerindeki şehirlerde hanlar, kervansaraylar, hamam,

bedesten ve çarşıların sayısı da artış göstermekteydi (İbn Asâkir, 1997: LVII, 121). İpek Yolu'nun Bağdat'a ulaşan bir kolu buradan Musul, Rakka, Sincar ve Nusaybin'e doğru ilerlemekte ve çeşitli kollara ayrılarak Haleb ve Dımaşk'a uğramaktaydılar. Buradan da Suriye Limanlarına varmaktaydı (Heyd, 2000: 177-197). İbn Cübeyr, bu yollar üzerinde yer alan Musul, Haleb ve Dımaşk vb. şehirlerin çarşı ve hanlarından ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir (İbn Cübeyr, 2017: 171-174, 184-187, 191-207; Sallabî, 2014: 251).

Mısır'ın hâkimiyet altına alınması ile birlikte zaman zaman Suriye'den Mısır'a gönderilen askerî birliklerin himayesinde büyük ticaret kervanları da bulunmaktaydı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 285). Nûreddîn Mahmûd döneminde 1170 tarihinde Dimyat kuşatması sona erince Mısır'da Nûreddîn'in nâibi olarak bulunan Salâheddîn Franklar ve Bizans ile anlaşmalar imzaladı. 1173 yılında ise Lazkiye'de Franklar'ın Mısır'a ait iki ticaret gemisine el koyması Nûreddîn'in öfkelenmesine yol açtı. 1173 yılında Piza elçisi ile Salâheddîn arasında ticarî bir anlaşmanın varlığı anlaşılmaktadır. Buna göre Pizalılar İskenderiye'de bir ticari koloni kurma hakkını bile kazandılar (Şeşen, 1987: 293).

Bu anlaşmalara bakıldığında savaşın yanında ticaretin kesintiye uğramadan devam ettiğini ve iki tarafın da buna ihtiyaç hissettiğini görmekteyiz. Bu örnekler ve daha pek çok örnekte olduğu üzere savaş ve ticaretin bir arada devam etmesi bizi bunun evrensel bir nitelik taşıdığı sonucuna götürür. Aynı zamanda ilelebet düşman fikrini de çürütmektedir.

4.6.2.Sanayi

Haleb Zengî hükümdarı Nûreddîn Mahmûd zamanında Dımaşk'ta imalat sanayisi gelişkindi. Bunun en bariz örneği şehir içinde ve dışında demir dökümhanesi, cam imalathanesi, şirahaneler, zeytinyağı, susam yağı, tabakhane ve bıçkılanenin varlığıydı. Özellikle suyun gücü ile çalışan kâğıt üretim yerleri büyük gelişme göstermişti. Her şehir, bir veya birkaç farklı alandaki üretimi ile dikkat çekmekteydi. Örneğin, Haleb kuyumculuk, bakır işleme, sabun, şeker imalathanesi, ahşap işlemeciliği, oymacılık ve kakmacılık, Hama kâğıt imali, Musul müslin denilen kumaşları, altın ve gümüş işlemeciliği, Dımaşk daha çok ipeklili kumaşları,

kuyumculuk ve demirin işlenmesine bağlı olarak kılıç yapımı ile ön planda iken Mısır daha çok pamuklu kumaşların üretimi, cam ve kâğıt imali ile bilinmekteydi (Şeşen, 1987: 296-297; Heyd, 2000: 177-197; Sallabî, 2014: 250).

4.6.3.Tarım ve Hayvancılık

Haleb Zengîleri'nin hükümdarı Nûreddîn Mahmud döneminde tarım gelişti. Nûreddîn'in çiftçiyi ve ürünlerini korumaya dönük bir politika uygulaması ve bununla ilgili tedbirler almış olması bu gelişmenin nedeniydi. Bir ürün, karşılığı ödenmeksizin alınamazdı. Tarımsal alanların su ihtiyacının karşılanmasına dönük tedbirler arasında kuyu ve ırmaklardan hatta yağmur sularından istifade edilmesine çalışıldı. Üretimde daha çok o dönemin sanayisi için gerekli pamuk, şeker kamışı, susam ve zeytin ön planda tutuldu (Sallabî, 2007: 281).

4.6.4.Para sistemi

Para birimi olarak dînar kullanılmaktaydı. Dinâr altın'dan kesilmekteydi. Önemli işlerde, haracın toplanmasında, ticari ilişkiler ve Franklar ile gerçekleşen esîr değişimlerinde Sûrî dînar kullanılmaktaydı (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 364; Runciman, 2008: II, 352-363). Suriye'de kullanılan Surî dînar'ın dışında Mısır'ın alınması ile birlikte Mısır dinârı'da kullanılmıştır. Günlük işlerde ise gümüş ve bakır dirhemler kullanılmaktaydı (Şeşen, 1987: 297, 299-300). İmâdeddîn el-İsfahânî, Nûreddîn'in zimmîlerden alınan vergilerden, kendi nafakası için her ay iki bin Karatis ayırdığını aktarmaktadır (Bündârî, 1979: 26). Bu münasebetle Karatis adı verilen bir paranın tedavülde olduğundan haberdar olmuş oluyoruz.

Haleb Zengîleri'nin en parlak dönemi olan Nûreddîn Mahmûd döneminde sikke kesilen yerler olan darphaneler Haleb ve Dımaşk'ta idi. Mısır'da hâkimiyet sağladıkları vakit Fâtımîler zamanında olduğu gibi Kahire'de de darphanenin varlığı devam etti. Zengîlerden sonra buralarda hâkim olan Eyyübîler döneminde bu şehirlerdeki darphanelerden başka ekonominin gelişmesine ve ticari anlaşmaların varlığına bağlı olarak darphanelerin olduğu şehirlerin sayısında artış oldu. Bastırılan paralarda sadece Halife ve Nûreddîn Mahmûd'un isimleri yazılıydı. Mısır'da

Nüreddîn'in nâibi sıfatıyla bulunan Salâheddîn de Fâtımî halifesi (el-Adîd) ve Nüreddîn adına para kesmekteydi. Fâtımî halifeliğinin sona ermesi ile birlikte bu kez Abbasî halifesi (el-Müstazî) ve Nüreddîn adına sikkelerbastırıldı. Nüreddîn öldükten sonra ise onun yerine Haleb Zengî hükümdarı olan küçük yaştaki oğlu El-Melikü's-Salih İsmâil adına bir süre para bastırıldıysa da 1175 yılındaki savaş (Kurun-ı Hama)'tan sonra sultanlığı resmiyet kazanan Salâheddîn bastırıldığı paralarda değişikliğe giderek kendi adına para bastırmaya başladı (Runciman, 2008: II, 341-342). Bu gelişme de bize nâiblerin kend adlarına para bastıramadığını göstermektedir. Ancak tabi hükümdarlar halife ve metbû hükümdarın isimlerinden sonra kendi isimlerini eklemek suretiyle para bastırabilirlerdi.

İslam devletlerine ait sikkelerde genel olarak hükümdarın adı, unvan ve lakapları ile kelime-i tevhid ve dualar yer alırken tasvirler pek tesadüf edilmez. Fakat Selçuklu, Mengücekliler, Artuklular, Saltuklu ve Zengiler gibi devletlerin bu kaideye pek bağlı kalmadıkları görülmektedir. Özellikle Zengiler ile Artuklular'da bu durum daha bariz görülmektedir. Zengilerin bakırdan kesilmiş olan sikkeleri üzerinde yer alan hükümdar büstü veya bağdaş kurmuş vaziyette tahtta oturan hükümdar tasviri onu diğer Türk devletlerinden ayırmaktadır (Tekin, 2002: V, 788, 791).

4.7.HABERLEŞME

4.7.1.Posta

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren devletlerin büyük önem verdiği haberleşme, İslam dünyasında "berîd²¹⁵" kavramıyla karşılığını bulmuştur. Özellikle Emevi ve Abbasîler döneminde gelişen berid (haber alma) teşkilatı Zengiler döneminde de büyük önem arz etmiştir (Kazıcı, 1991: 271-272). Haleb Atabegliği Nüreddîn Mahmûd b. Zengî döneminde ülke sınırlarının genişlemesi karşısında haberleşmenin yetersizliğini fark ederek haberleşme ağını geliştirmeye ve bu konuda tedbirler almaya niyetlendi. Ayrıca Haçlılarla komşu olmaları ve bunların yaptıkları

²¹⁵ Berîd kavramının hangi dilden geldiği ve berîd teşkilatının Emevî, Abbasîler dönemindeki yapısıyla ilgili gelişmeler ve uygulamaları için bkz. (Kazıcı, 1991: 271-272; Köprülü, 1997: İA., : II, 541-542; Barthold, 1984: 321-339; Kayaoğlu, 1980: 62-63; Kalkaşandî, 1987: XIV, 412; Anton, 1890: 6-7; Şemseddîn Sami, 1317: I, 291; El-Müncid, : 33; Şevki Ebu Halil, 1987: 205-206; Kumayha, 1985; Zeydan, 2015: II, 662; Ebu Yusuf, 1970: 284; Hitti, 1980: II, 497).

saldırıların geç haber alınmasından dolayı Nûreddîn Mahmud bu duruma çözüm olarak posta güvercinlerinin kullanılmasını ve böylece bir haberin aynı gün içinde yerine ulaştırılmasını sağladı. Bu amaçla “*el- Menâsîb*” adı verilen el- Hevâdî güvercinleri temin edildi. Bu güvercinlerin özelliği ise uzak diyarlardan kendi yuvalarına kadar uçabilecek kabiliyette olmalarıydı. Bu posta güvercinlerini barındıran, koruyup besleyen kimselere de ücret tahsisinde bulunuldu (567/1171-1172) (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 301-302; İbn İyâs, 1975: I, 241).

4.7.2.İstihbarat Çalışmaları

Haleb atabegi Nûreddîn Mahmud'un istihbarat çalışmalarına da yeteri kadar önem verdiği anlaşılmaktadır. Nûreddîn Zengî bu amaçla yollarda kervansaraylar ve hudut bölgelerinde de nöbet ve işaretleşme kuleleri yaptırmıştır. Bu uygulama hem yönetsel hem de askeri bir gerekliliğin sonucudur (Barthold, 1984: 333). Nûreddîn Mahmûd'un Urfa kontu joscelin'in şehirden ayrılmasını hızlı bir şekilde haber alması istihbarî çalışmaların sonucudur. Bir diğer örnek ise Dımaşk'ı almaya karar veren Nûreddîn Mahmûd'un buradaki halkın bir bölümü ile haberleşerek onları kendi tarafına çekmesi ve neticede şehre hâkim olmasıdır (Runciman, 2008: II, 285; Vardan Vartapet, 2017: 74).

4.8.İMÂR FAALİYETLERİ

Haleb Zengî Devleti'nin imar faaliyetleri, devletin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Nûreddîn Mahmûd zamanında büyük bir gelişme gösterdi. Haleb Atabegliği döneminde gelişen mimari tarz Büyük Selçuklu devletinin mimari tarz ve planına benzemektedir. Bu benzerliği Nûreddîn Mahmûd'un Şam'ı ele geçirdikten (1154) sonra burada yaptırmış olduğu Daru's-Şifa (maristân)'da görmek mümkündür. Büyük Selçuklular döneminde yapı malzemesi olan tuğlanın yerini taş almıştır. Tek fark budur (Yetkin, 1965: 113). Nûreddîn dönemindeki uygulamalar Salâheddîn'in Mısır hâkimiyeti ile Eyyübîler dönemine de taşınmış ve zenginleştirilerek devam ettirilmiştir. Zengîler dönemindeki mimari tarz ve süslemenin etkileri ve yaygınlığını

Anadolu'da XIII. Yüzyılın ilk yarısında inşa edilen çeşitli mimari eserlerde²¹⁶ görmek mümkündür (Acun, 2007: 146, 157, 374).Nûreddîn Mahmûd döneminde birçok medrese, cami, köprü, hânîkâh, hamam, hastahane, kervansaray, kapalı çarşı ve ülke savunmasında çok önemli yeri olan kaleler inşa edildi veya daha önce var olan yapılar ihtiyacı karşılayacak şekilde tadilattan geçirildi. Nûreddîn Mahmûd, Haleb Kalesi'ni aldıktan sonra çevresindeki duvarı genişletip restore ettirdi (Mazaheî, 1972: 212). Kâtip el-İsfahânî, 9 Temmuz 1169 tarihinde meydana gelen depremin etkisinin bütün Suriye'de hissedildiğini ve iki gün sonra haleb Atabegi ile Baalbek'e vardıklarını, Atabeg'in Baalbek Kalesi'ni temelden inşa ettirmeye giriştiğini ayrıca ülkede zarar gören tüm yerleşim birimlerinin imarı için güvenilir görevliler ile yapı ustalarının görevlendirildiğini aktarmıştır (Bündârî, 1979: 47-48). Nûreddîn Mahmûd, kendisine gelen hediyeleri kullanmaz onların değerini kadının huzurunda tespit ettirdikten sonra bu parayı ona tadilat gerektiren, yıkılan camileri onarma ve inşa etmede kullanması için tevdi ederdi. Dimaşk'ta onun bu türlü bağışları sayesinde yüzden fazla cami ve kümbet ve benzeri yapılar imar edilmiş ve bunlara vakıflar oluşturulmuştur (Bündârî, 1979: 27). Haleb Atabegleri sadece yeni müesseseler kurmakla kalmayıp eskiden kalma cami vb. yapıları da tadilattan geçirerek ve çevrelerinde düzenlemeler yaparak hayatiyet kazandırmışlardır. Bu tarz eserlerden biri Dimaşk'ta bulunan Dimaşk Camisi'dir. Bir yangın nedeniyle harap halde bulunan cami Nûreddîn Mahmûd'un emriyle Kemaleddîn Şehrezorî tarafından tadil edilerek çevre düzenlemesi yeniden yapılmıştır (İbn Kesîr, 1995: XII, 214).

Zengîler mimarî açıdan kendisinden sonra kurulan Türk-İslam devletlerini etkiledikleri gibi kendileri ile çağdaş olan devletlerin mimarîsi üzerinde de etkili olmuşlardır. Artukluların Anadolu'nun Güneydoğu'sunda inşa ettikleri camilerde bu etki çok açık bir şekilde görülmektedir. Artuklular bu etkiyi kendi yarattıkları mimari ile birleştirerek Anadolu'da görkemli bir tarz vücuda getirmişlerdir. Bu etkiyi birkaç örnek ile açıklamak mümkündür. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Camii cümle kapısı iki renkli taşlardan olan kemerleri Zengî mimarisinin bir sonucudur. Yine iki kademeli mihrap nişinin istiridye şeklinde sonlanması da bu etkinin bir sonucudur. Urfa Ulu

²¹⁶Editörlüğünü Hakkı Acun'un yaptığı "Anadolu Selçukluları Dönemi Kervansarayları" isimli eserde Konya-Aksaray yolu üzerinde bulunan Aksaray Sultan Hanı avlusunun taç kapısının dış tarafındaki kemer köşeliklerinde, Konya Alaeddin Camisi'nin kuzey taç kapısında ve daha başka eserlerde Şamlı Muhammed isimdeki kişi tarafından kullanılanve adına "Zengî düğümü" verilen süsleme tarz ve üslubun döneme damgasını vurmuş olması Zengîlerin Büyük Selçuklular'dan görüp örnek aldığı ve kendine has bir şekle dönüştürdüğü mimarinin etkilerini göstermektedir (Acun, 2007: 146,157,374).

Camiî'nin ise XII. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Nûreddîn Mahmûd döneminde yapılmış olduğu ve Artuklu camileri grubuna girdiği söylenmektedir (Aslanapa, 2007: 13-14).

XIII. yüzyılda Anadolu'da etkin hale gelmeye başlayan Anadolu Selçuklu mimarîsi de Zengîlerin mimari tarzından etkiler taşımaktadır. Şöyle ki Kudüs, Şam ve Haleb'te Zengîler'e ait mimari eserlerde sıkça rastlanılan renkli taş, mermer geometrik motifli geçmelerin Konya Alaaddîn Camii'nin avlu duvarında görülmesi bu etkiyi açıkça göstermektedir. Buna benzer bir etki Kayseri Hacı Kılıç Camii ve Kayseri Develi Ulu Cammii'nde mevcuttur (Aslanapa, 2007: 32-33, 49).

Aydınoğullarının beylerinden İsa Bey tarafından yaptırılan İsa Bey Camii'nin kitabesinden mimarının Şam (Dımaşk)'lı olduğu ifade edilen camide de Zengîlerin düğümlü geçmeler olan süsleme sanatının etkileri göze çarpmaktadır (Aslanapa, 1977: 42).

4.8.1. Medreseler

İslami ilimlerin kaynağını Kur'an-ı Kerim oluşturur. Kur'an'ın ilk öğreticisi ve öğretmeni de Hz. Muhammed'tir. İlk olarak eğitim-öğretim yerleri camiler olarak ön plana çıktı (Zeydân, 2015: II, 173). Ehl-i Suffa kavramı da Mescid-i Nebî'de kalıp burada vaktini Hz. Muhammed'in sohbetlerinde geçiren kimseler için kullanıldı (Hamidullah, 1980: 828). Camiler hem ibadet hem de eğitim ve öğretim yerleri idi. İslam her Müslüman'a ilim öğrenmeyi farz kıldığından eğitim ve öğretim giderek yaygınlaştı ve camilerin yetersiz kalmasıyla camiler merkezde olmak üzere medrese, kütüphane, imarethane, hastane vs. yapılardan oluşan *Küllîye* adı verilen bir kampüs ortaya çıktı. Ancak eğitim ve öğretim yerleri sadece cami ve medreselerden oluşmuyordu. Tekke, zaviye, hastahane, imaretler ve evlerde de eğitim görülebilirdi. Ekonomik durumu iyi olan aileler çocuklarına özel dersler aldırabilirdi. Eğitim ve öğretim konusunda camilere verilebilecek en güzel örnek Fâtımîler tarafından Şîlik propagandası için 10.yy'da inşa edilen "*El-Ezher Camii*"dir. El-ezher'in cami olma fonksiyonu dışında medrese özelliği de vardı (Zeydan, 2015: II,173-174).

Medreseler konusundaki en güzel örnek ise Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından ilki Bağdat'ta inşa edilen ve önemli

şehirlerde şubeleri kurulan Nizâmiye Medreseleri'dir (Sallabî, 2014: 208-209; Şeşen,1987: 322). Nizâmiye Medreseleri hem kendi çağındaki hem de kendisinden sonra kurulan Türk-İslâm devletlerindeki eğitim-öğretim anlayışını etkilemiş eğitim kurumlarıdır (Mazaherî, 1972: 167; Zeydan, 2015: II, 180-181; Kazıcı, 1991: 230-232; Özaydın, 2007: DİA, XXXIII, 188-191).

Bu etkilenmişliği Zengîlerin kurdukları medreselerde de görmek mümkündür. Özellikle Nûreddîn Mahmûd'un kurduğu medreselerde Nizamiye örnek alınmıştır (Cezar, 1977: 302; Kazıcı, 1991: 233; Lapidus, 2005: 480). Haleb Atabegleri, Suriye ve Mısır'da hâkimiyet sağladığı vakit buralarda Selçuklu yönetim anlayışı ve devlet teşkilatını ikame ederek bu bölgeler için yeni bir devrin başlamasına yol açtılar. Haleb Atabegliği, Büyük Selçuklu Devleti'nin İslâm hukuku ilmini devlet himayesine alma anlayışını Suriye'de uygulamaya koydu. İran ve İspanya gibi bölgelerden Şafîi ve Hanefî birçok ilim adamını Suriye'ye davet ederek Şiiliğe karşı Sünni mezhepleri hâkim kılmaya çalıştı. Kurdukları medreseleri vakıflarla destekleyerek uzun ömürlü olmalarını sağladı. Haleb, Şam, öncelikli olmakla birlikte Hama, Humus, Baalbek, Menbiç ve Şam bölgesinin sair şehirlerinde bimaristanlar, imarethaneler, camilerden başka medreseler de kurduğu bilinmektedir. Nûreddîn Mahmûd döneminde Şam'da Dârü'l-Hadis el-Nûriyye, es-Salâhiyye, el-İmâdiyye, el-Kilâse (Kellâse), el-Nuriyyetü'l-Kübrâ, el-Nuriyyetü'l-Suğra; Haleb şehrinde ise el-Halviyye (Hallâviyye), el-Asrûniyye, el-Şuaybiyye; Hama ve Hıms'ta ikişer ve Baalbek'te de bir medrese kuruldu (İbnü'l-Adîm, 1954: II, 294; Elisséeff, 1967: III, 919-930). Ancak bu konuda kaynaklarda farklı bilgiler yer alsa da genel olarak Haleb Zengîleri zamanında medreselerin önemli bir yer tuttuğu ve özellikle Nûreddîn Mahmûd'un Selçukluların yaptığı gibi²¹⁷ hem bâtinî propagandalarını önlenmede hem de hâkimiyet sahası içinde siyasi birliği tesiste bunlardan yararlandığı söylenebilir (İbnü'l-Adîm, 1996: 331; Şeşen, 1987: 324-325; Kazıcı, 1991: 233; Maalouf, 1998: 189-190).

Zeydan, İbn Cübeyr'in "Rihle" isimli eserine dayanarak Şam'da yirmi, Bağdat'ta otuz medrese olduğunu aktarmaktadır (Zeydan, 2015: II, 182). Ramazan Şeşen ise Elisseef'in İbn Şeddâd'a dayanarak Nûreddîn Mahmûd döneminde

²¹⁷ Selçuklular, Nizamiye Medreseleri aracılığı ile bir taraftan ilmin ilerlemesi için çaba sarfederken öte taraftan Şiilik faaliyetlerine ve Rafizî düşüncelere karşı Sünni anlayışı müdafaa etmişlerdir. Konuyla ilgili olarak bkz. (İbn Tağrıberdi, 1963: 282; Şeşen, 1987: 322; Kazıcı, 1991: 231).

Dımaşk'ta 22, Haleb'de 8, Musul'da 5, Harran'da 4, Sincâr'da 6, Cizre'de 4, Âmid'te 2, Menbic'te 2, Rakka'da 2, Meyyâfârkîn'de 3, Busrâ'da 1, Bâ'albek'te 1, Hama'da 1, Hıms'ta 1, Maarret el-Numân'da 1, Re'sü'l-Ayn ve Urfa'da da 1'er medrese olduğundan söz edilmiştir (Elisséeff, 1967: 757-759; Şeşen, 1987: 324; Kazıcı, 1991: 233).

Türk-İslâm devletlerinde ilim erbabı âlimler daima korunmuştur. Çünkü bu kimseler halk ile yönetici sınıf arasındaki rabıtayı güçlendiren kimselerdi. Bu nedenle Türk-İslâm devletlerinde âlim, fakih ve müderris, kadı ve imam gibi ehl-i adl ve ehl-i ilm büyük değer görmüş ve merkezde tutularak fikirlerine başvurulmuştur.

Zengî Atabegliği'nin kurucusu İmâdeddîn Zengî ve onun oğulları bu anlayışı devam ettirmişlerdir. Zengîler'in Haleb hâkimi Nüreddîn Mahmûd'un gerek medrese inşası gerekse buralarda eğitim veren müderrislere gösterdiği saygı ve değer, onu dönemin idarecileri içinde mümtaz bir yere sahip kılmıştır. Salâheddîn-i Eyyûbî'nin de aynı geleneği Mısır'da devam ettirmiş olması (Kazıcı, 1991: 235-236) Nüreddîn Mahmûd'un emrinde iken öğrendiklerinin bir yansıması olarak ifade edilebilir²¹⁸.

Gerek Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd gerekse onun yerine geçen oğlu El-Melikü's-Salih İsmail döneminde ilmi teşvik ve ilim adamlarını himayede gösterilen çabaların bir sonucu olarak Haleb ve Dımaşk birer bilim ve kültür merkezine dönüşmüştür (İbnü'l-Adîm, 1951: I, 257).

Dikkate değer bir husus ise Haleb Atabeglerinin katı bir mezhep taassubuyla hareket etmeyişleriydi. Çünkü onlar Şâfiî, Hanefî ve Hanbelî ve Malikî gibi farklı mezheblere mensup²¹⁹ fakihlerin, kurdurdukları medreselerde ders vermelerine imkân

²¹⁸ Salâheddîn Eyyûbî, Haleb Zengî hükümdarlarının başlayıp yarım bıraktıkları medreseler tamamladı. Nüreddîn Mahmûd'un Nişâbüri'nin ders vermesi için inşası yarım kalan ve yine Nüreddîn'den sonra Haleb Zengîlerini yöneten oğlu El-Melikü's-Salih İsmail döneminde başlanıp da tamamlanamayan medrese inşaatları tamamladı. Ayrıca el-Bimâristân el-Nürî isimli hastanenin yanında inşasına başlanan ancak Nüreddîn zamanında tamamlanamayan medrese de Salâheddîn tarafından tamamlanarak Salâhiyye ismini almıştır. Bununla yetinmeyerek daha başka medreselerin kurulmuş olması bu geleneğin ileride de devam etmiş olması bize Selçuklu-Zengî-Eyyûbî-Memlûk-Osmanlı etkileşiminin varlığını göstermek bakımından da önemlidir. Bkz. (Şeşen, 1987: 327).

²¹⁹ Haleb Zengîleri'nin ve özellikle Nüreddîn Mahmud'un mezhepsel diyalog ve hoşgörüsü hakkında bir fikir edinmek için Nüreddîn'in emri ile Hanefiler için inşa edilen Nurriyye ve Reyhaniyye Medreseleri, Nüreddîn'in Şâfiiler için kurdurduğu Şâfiî medresesi (yaptırdığı hastane civarında) ve Cüvâniyye Medresesi, el-Nişâbüri'nin ders vermesi için inşa ettirdiği Nifferiyye Medresesi, Malikîler için kurduğu Mâlikî Medresesi, Haleb Zengî Atabegliği'nin ordu komutanlığı görevini icra eden Eseddüddîn Şirkûh'un hem Hanefî hem de Şâfiiler için kurduğu Esediyye Medresesi, İbn el-Mukaddem'in Şâfiiler için inşa ettirdiği Mukaddemiyye Medresesi ve Hüsâmeddîn Ömer b. Laçın'ın Şâfiiler için inşa ettirdiği Haddâdiyye medresesine göz atmak yeterlidir. Bunun dışındaki bir

tanımışlardır (Şeşen, 1987: 324-325). Bu yönüyle Haleb ve Musul atabegleri kendi dönemlerinde İslamın değişik mezheplerinin kaynaşmasına da ortam ve olanak tanımışlardır. Nüreddîn Mahmûd, Haleb'te güçlü bir zemine sahip radikal Şii grupların Dört Halife'ye hakaret etmelerine ve ezan'da "*Hayya ala hayri'l-Amel*" sözünü yasaklayarak orta yollu bir Sünni İslâm'dan yana olduğunu da göstermiştir (İbn Tağrıberdi, 1963: 282; İbnü'l-Adîm, 1996: 331).

Aşağıda görüleceği üzere daha çok Haleb Zengî Atabegliği'nin iki merkezi Haleb ve Dımaşk²²⁰ ve çevresinde kurulan medreselerden örnekler verdik. Çünkü Zengîler'in Musul Atabeyliği Kolu'nu doktora çalışması olarak hazırlayıp daha sonra bu çalışması aynı isimle TTK tarafından yayımlanan Halil İbrahim Gök bu bölgedeki medreseler ile bu medreselerde görev yapan müderrisler hakkında yeterli bilgiyi vermiştir (Gök, 2013: 467-482).

Haleb Zengîleri dönemine ait iki önemli merkez ve aynı zamanda başkentlik yapmış olan Haleb ve Dımaşk şehirlerinde kurulan bazı medreseler ile bu medreselerde vazifelendirilen müderrisler hakkında bilgilere ağırlık vermemizin sebebi; kültürel gelişmelerin ortaya çıkmasında ve neşv ü nema bulmasında öncü rol oynamalarındandır. Diğer pek çok devlette olduğu gibi bu tür faaliyetler merkezden taşraya doğru gelişme göstermiştir.

4.8.1.1.Hallâviya Medresesi

Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmûd'un emri ile 1150 yılında Haleb'de kurulan ilk medrese Haleviye Medresesi'dir²²¹. Nüreddîn, Yağra'da Frankları yendikten sonra Haleb'teki medreseleri ve ribatları yenilemeye başladı. Bu medrese ve ribâtlara âlim ve fakihleri çekmeye çalıştı. Yenilenen medreselerden ilki Haleviyye Medresesi'dir. Bu medreseyi 543 yılında yenileyerek medresede dersler vermesi için Burhaneddîn Eba el-Hasan Ali b. el-Hasan el-Belhî el-Hafi'yi davet etti ve onu oraya

uygulaması da Haleb ve Dımaşk camilerinde hadis dersleri vermek, Malikî ve Hanbelî fikhını öğretmek için zaviyeler vakfetmiştir. Ayrıntı için bkz. (Elisséeff, 1967: 919-930; Şeşen, 1987: 324-325).

²²⁰ Dımaşk'taki medreselerle ilgili olarak Harun Yılmaz, *Zengîler ve Eyyûbîler Döneminde Dımaşk'ta "Medrese" (1154-1160)* isimli doktora çalışmasına bakılabilir. Bkz. (Yılmaz, 2014).

²²¹ Haleb Zengî Atabegliği'nin Haleb'de kurmuş olduğu Haleviyye Medresesi'nden önce Haleb'de kurulan ilk medrese Haleb hâkimi Bedrüddevle Ebu Er-Rabi' Süleyman b. Abdülcebbar b. Artuk tarafından inşa edilen Züccâciyye Medresesi'dir. Medresenin duvarında 517 senesi geçmektedir (İbn Şeddâd, 1991: I, 241).

müdris olarak atadı (İbnü'l-Adîm, 1996: 331; Elisséeff, 1967: III, 916; Kök, 1992: 174). Burhâneddîn el-Belhî²²², Mecdüddîn b. ed-Daye ile arasındaki bir anlaşmazlığın baş göstermesine kadar Halep'te el-Haleviyye Medresesi'nde ders vermeye devam etti. Bu medreseye el-Belhî'den sonra Alaüddîn Abdurrahman b. Mahmud el-Gaznevî görev yaptı. Onun ölümünden sonra oğlu Mahmud, daha sonra el-Muhit'in sahibi er-Radiy ve nihayetinde Alaüddîn el- Kaşânî görevlendirildi (İbnü'l-Adîm, 1996: 332; Elisséeff, 1967: III, 916).

El-Kaşânî'nin müdrisliğini yaptığı ve Hanefî fikhının esas alındığı bu medresede daha sonraki zamanlarda Sadreddîn Konevî ve Mevlana Celaleddîn-i Rûmî gibileri de ders görmüşlerdir (Eğilmez, 2002: IV, 1340; Şeşen, 1987: 325).

4.8.1.2.El-Asrûniyye Medresesi

Aslında medrese Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Süreyya (Beni Mirdas'ın veziri)'nın köşkü idi. El-Melikü'l-Adil Nûreddîn Mahmûd b. Zengî döneminde burası 555/1160 yılında medreseye dönüştürüldü. Medresede ders gören fakihler için kalacakları yerler inşa etti. Medresede müdrislik vazifesini yapması için Habl (حبل – Sincâr taraflarında bir yer)'den Şerefeddîn b. Ebi Asrûn (Şeyh İmam Şerefeddîn Eba Sa'd Abdullah b. Ebi Semerî Muhammed b. Hibetillâh b. el-Mutahhar b. Ali b. Ebi Asrûn b. Ebî Es-Sırrî et-Temimî)'u davet etti. O, Musullu olup bir hadisçiydi ve Şafî mezhebini. Bu davet üzerine Halep' e gelip müdrisliğe başlayınca medrese onun adını aldı. Nûreddîn Mahmûd onun için Menbic, Hama, Dimaşk ve Baalbek'te birer medrese yaptı (Elisséeff, 1967: III, 917) ve bu medreselerin yöneticiliğini ve müdrislerini seçme yetkisini ona bıraktı. 570 yılında Halep'ten Dimaşk'a göç edene kadar Asrûniyye'nin müdrisliğini ve yöneticiliğini yaptı. Yerine oğlu Necmeddîn'i atadı. Kendisi 585 yılında Dimaşk'ta vefat etti (İbnü'l-Adîm, 1996: 332; İbn Şeddâd, 1991: I, 244-245; Eğilmez, 2002: IV, 1340).

²²² Belhîye ve Hâtûniye el-Berrâniye medreselerinde dersler veren el-Belhî, aynı zamanda Dimaşk Hanefîlerinin şeyhi idi. Bkz. (İbn Kesîr, XII, 419).

4.8.1.3.En-Nifrîyye En-Nûriyye Medresesi

Medrese, Haleb Atabeglerinden Nûreddîn Mahmûd b. Zengî tarafından 544/1160 yılında yaptırıldı. Nizamiyye, Rahba'daki Esediyye ve Hemezan medreselerinde de müderrislik yapan Kutbüddîn Mesud b. Muhammed b. Mesud en-Nişâbûrî (öl. 578) bu medresenin ilk müderrisiydi (İbn Şeddâd, 1897: 6; Elisséeff, 1967: III, 916). “*El-Hadi Fî El-Fıkhî*” isimli eser onun tarafından yazılmıştır. Ondan sonra en-Nifrîyye’de görev yapan müderrislerden bazıları şunlardır: Mecededdîn Tahir b. Nasrillâh b. Cühbel (öl. 597), Kadı Ziyaeddîn Ebû'l-Berekât Muhammed b. el-Mansur b. el-Kasım eş-Şehrezûrî el-Mavsîlî (öl. 601), Kadı Necmeddîn el-Hasan b. Abdillâh b. Ebi'l-Haccâc el-Adevî ed-Dımaşkî (öl. 623), Menbic kadısı Sadrüddîn Muhammed el-Kürdî el-Kackî, Şeyh İmâdeddîn Ebu'l-Mecd İsmail b. el-Berekât Hibetullâh b. Ebî er-Razı Saîd b. Hibetillah b. Muhammed b. Hibetillah eş-Şafîi (öl.655) (İbnü'l-Adîm, 1996: 332; İbn Şeddâd, 1991: I, 248, 250-251).

4.8.1.4.El-Gadairî Medresesi

El-Gadairî Medresesi’ni de yenileyen Nûreddîn Mahmûd ona bir vakıf bağladı. Bu medreseye Şeyh Şuayb’ı atayınca medrese onun adıyla anılır hale geldi (İbnü'l-Adîm, 1996: 332).

4.8.1.5.Nûriyye Medresesi (En-Nûriyyetü'l-Kübrâ)

Haleb Atabegliği’nin ikinci başkenti ve Orta-Güney Suriye’nin en önemli kenti Dımaşk’ta Nûreddîn Mahmûd’un emri ile inşa edilen ve ona izafeten “en-Nûriyye” adını alan yapı (Okiç, 1959: 105; Kazıcı, 1991: 233) sahip olduğu medrese, mescid ve türbesi ile bir külliye özelliği göstermektedir. Kitabelerinden Şabân 567/Nisan 1172 tarihinde tamamlandığı anlaşılan medresede hem Hanefî hem de Şâfiîlere ait derslerin okutulduğu da ifade edilmiştir (Aslanapa, 1972: I, 108-109; Beksaç, 2007: XXXIII, 263).

Bedreddîn el-Esedî (İbn Kadı Şuhbe) (Anakis, 1997: İA, V/II, 760) “*El-Kevâkib ed-Dürriyye fi es-Sire en-Nuriyye*” adlı eserinde Nûreddîn Mahmûd’un Harim’i ele geçirdiği vakit buradan çeşitli mallar, atlar, silahlar, çadırlar vb. pek çok

ganimetle Haleb'e döndüğünü, Haleb'in bu ganimetlerle dolup taşıdığını, esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılması ile altı yüz bin dinar nakit para elde edildiğini ifade etmiştir. Nûreddîn Mahmûd'un yaptırdığı medreseler, vakıflar ve ribatlar veya herhangi bir hayır için harcadığı paralar beytûlmaldden değil, ganimet ve fidyelerden elde edilen gelirlerle karşılanmaktaydı (Nu'aymî, 1980: 472; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1951: 8/I, 248).

İbn Şeddâd, Medrese Nûriyye Kübra'nın ilk müderrisi olarak Bahaüddîn b. el-Akkade'yi vermektedir (Elisséeff, 1967: III, 926). Ondan sonra görev yapanlar Burhaneddîn Mes'ûd Dımaşkî, es-Sadr İbrahim'in ve Mecd'in oğulları, eş-Şeref Davud el-Hanefî ed-Dımaşkî, Şeyh el-İslâm Cemâleddîn Mahmud b. Ahmed b. Abdüsseyyid el-Hasiri bu görevi yerine getirmiştir. Hasiri 623 senesinden vefat tarihi olan 636 yılı Safer ayının dördüne kadar orada müderrislik yaptı. Kendisinden sonra oğullarından Kıvamüddîn Muhammed bu görevi üstlendi. 665 yılında vefat edince kardeşi eş-Şeyh Nizâmeddîn Ahmed İbn eş-Şeyh Cemâleddîn bu görevi üstlendi. O, bu görevi 674 yılına kadar sürdürdü. Bir diğer tarihçi El-Esedî ise 611 senesi olaylarını aktarırken Dımaşk camiinin zeminindeki çukurlar ve çatlaklar nedeniyle hasar gören mermerlerinin tadilatının gerçekleştiğini ve Cemâleddîn Mahmûd el-Hasirî'nin bu sene en-Nûriyye medresesinde ders vermeye başladığını aktarmıştır. El-Melik el-Muazzam ondan ders almak için gelmişti. Zehebî, "el-İber" adlı tarih kitabında 636 yılı bahsinde Hanefî şeyhi Cemâleddîn el-Hasiri Ebu'l-Mehamid Mahmud b. Ahmed b. Abdüsseyyid el-Buhari'nin Safer ayında vefat ettiğinde 90 yaşında olduğunu ve "en-Nûriyye" de yirmi beş yıl ders verdiğini yazmıştır. Cemâleddîn el-Hasirî, Ashabı Feravi'den Sahihi Müslim rivayet eden ve ilmiyle amel eden bir âlim olarak tanınmaktaydı. İbnü'l-Kesîr ise 636 senesi bahsinde Cemâleddîn ile ilgili olarak onun aslen Buhara'ya bağlı bir köy olan Hasir'den olduğunu ve pek çok hadis istima' ettiğini daha sonra Dımaşk'a göç ettiğini yazmıştır. Dımaşk'taki Hanefilerin reisi ve En-Nûriyye (medresesinin) müderrisi olarak özellikle El-Melikü'l-Muazzam döneminde ön plandaydı. En-Nûriyye'deki İlk dersini 611 senesinde El-Burhan Mesud'un yerine gelen Şeref Davut'tan sonra verdi. Cemâleddîn'den sonra oğlu Şeyh Nizameddîn Ahmed, ondan sonra da Şeyh Şemseddîn b. es-Sadr Süleyman ders verdi. Nûriyye Medresesi'nde ders vermek için Şeyh Veliyyüddîn es-Semerkindî'nin yerine Şeyh Sadreddîn Ali el-Basravî el-Hanefî geldi. Zehebî "Zeyl el-İber" de; Hanefilerin kadısı Şeyh Sadreddîn Ali El-Basravî'nin Dımaşk'ta 727 yılında Şaban ayında 85 yaşında iken vefat ettiğini

yazmıştır. Onun Yerine ise İbn el-Tarsusî geçmiştir (Nu‘aymî, 1980: 475-478).

4.8.1.6.El-Medrese El-Nûriyye El-Suğra

Dımaşk Kalesi Camii’nde yer alan ve Hanefilere tahsis edilen medrese Nûreddîn Mahmûd tarafından yaptırılmıştır. Nûreddîn Mahmûd döneminden el-Melikü’l-Eşref dönemine kadar geçen sürede bu medresede ders veren müderrislerden sadece Bahaeddîn ‘Ayâk (عياك)’ın ismi bilinmektedir. Ondan sonra ise sırasıyla Tacüddin b. Suvar (سوار)Şemseddîn Selmân el-Malatî, Burhâneddîn et-Türkmânî, İbn Kaşanî Necmeddîn Hamza, eş-Şihâb er-Rumî ve Şemseddîn Muhammed b. el-Ezrâî görev yapmıştır (Nu‘aymî, 1980: 499; İbn Şeddâd, 1991: 218; Nu‘aymî, 1988: I, 648; Elisséeff, 1967: III, 927-928; Kazıcı, 1991: 233).

4.8.1.7.El-İmâdiyye Medresesi

İbn Şeddâd, el-İmâdiyye es-Selâhiyye Medresesi olarak isimlendirdiği bu medresenin İmâdeddîn İsmail b. Nûreddîn tarafından inşa edildiğini, vakıf bağlayan ilk yöneticinin Salâheddîn Eyyûbî olduğunu ve ilk dersin ise İmâdeddîn tarafından verildiğini belirtmektedir. İmâdeddîn’den sonra ise sırasıyla İzzeddîn b. İmâdeddîn, Tacüddîn b. Cuhbel, Muhyiddîn b. Tacüddîn, İbn Muhyiddîn (Nu‘aymî, 1980: 308; Elisséeff, 1967: III, 925; Kazıcı, 1991: 233; Şeşen, 1987: 324).

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd b. Zengî tarafından Dımaşklı hatip Ebu’l-Berekât için Bâb el-Farac ile Bâb el-Ferâdis’in içinde yaptırılan medresede ilk ders de Ebu’l-Berekât tarafından verilmiştir. Güneyinde ona bitişik ve komşu olan El-Dimağîyye Medresesi yer alır. Zehebî, 562 yılında vefat edenler konusunda bilgi verirken aynı sene Dımaşk hatibi Ebu’l-Berekât el-Hıdır b. Şibl b. Abd el-Harîsî ed-Dımaşkî el-Fakih eş-Şafî’nin vefat ettiğini ve onun El-Gazzaliyye ve El-Mücahidîyye medreselerinde ders verdiğini ayrıca Nûreddîn Mahmûd’un onun için Bâb el-Farac’ın yanındaki medreseyi inşa ettirdiğini hâlihazırda El-İmâdiyye ismiyle anıldığını belirtmiştir. El-Esedî de 562 senesi bahsinde “...Nûreddîn Bab El-Farac’ın yanında bir medrese inşa etti. Ebu El-Berekat’ı oraya müderris yaptı” diyerek Zehebî’yi tekrar ve teyid etmektedir. İbn El-Asakîr de Ebû El-Berekat’ın bir âlim olduğunu ve zilkade ayında vefat ederek Bab el-Feradis’te defnedildiğini

kaydetmiştir. İmâdeddîn el-Katib el-İsfahânî, Bağdat'tan Dımaşk'a geldiğinde Kadı Kemâleddîn eş-Şehrizorî onu Bab el-Farac'daki En-Nûriyye medresesinde ağırladıktan sonra oraya müderris olarak atadı. Medresede kaldığı için medrese onun adıyla yani İmâdiyye diye anılır oldu. İmâdeddîn Katib el-İsfahânî, Nûreddîn Mahmûd'a inşa yazısı dersi verdi (Nu'aymî, 1980: 309; Ebû Şâme, 2002: II, 11, 20; Nu'aymî, 1988: I, 406-408, 411; İbn Kesîr, 1995: XII, 457).

4.8.1.8.Darü'l-Hadis El-Nûriyye

İbnü'l-Esîr, Nûreddîn Mahmûd b. Zengî'nin Dımaşk'ta inşa ettiği Darü'l-Hadis'i ilk Darü'l-hadis olarak tanımlamaktadır. İbn el-Kesîr ise Nûreddîn Mahmûd tarafından buraya Kaymaz Hamamı ve bir fırının vakfedildiğini yazmıştır. Ebû Şâme de Darü'l-Hadis'in meşihaliğini (Şeyhlik, yöneticilik) büyük hadis hafızı, dönemin hadisçilerinin imamı, 80 ciltlik "*Tarihu Dımaşk*" isimli bir kitap yazmış El-Hafız el-Kebîr Sikatuddîn Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah b. Asakir ed-Dımaşkî Eş-Şafîi (499-571)'nin üstlendiğini belirtmiştir. Ed-Dımaşkî eş-Şafîi, 1300 küsur hadis şeyhini dinlemiş ki bunlardan sekseni kadındır. Pek çok şehri ve ülkeyi gezip kırk tane büldaniye toplayan önemli bir âlimdir. Büldaniye toplayan ilk kendisi veya Es-Selefi'dir. Hadislerin senetlerini de metinlerini de bilen-ezberleyen biridir (Nu'aymî, 1980: 74; Kazıcı, 1991: 233; Baş, 1999: 691-706).

4.8.1.9.El- Medrese El-Adîliyye El-Kübrâ

Dımaşk'ın içinde, Şihabîyye hankahı yakınındaki medrese Caruhiyye'nin güneyinde ve Bâb ez-Zahirîyye'nin batısında yer alır. İbn Şeddâd, bu medresenin ilk kez Nûreddîn Mahmûd tarafından inşa edildiğini yazmıştır. Ancak öldüğünde inşaatın henüz bitmediğini el-Melikü'l-Adil Seyfeddîn tarafından da bir kısmının tamamlandığı halde onun da ölümünden sonra oğlu El-Melikü'l-Muazzam tarafından tamamlandığını ve kendi zamanına kadar gelen çeşitli vakıfların vakfedildiğini belirtmiştir. El-Esedî (İbn Kadı Şuhbe) 568 yılı olayları içinde konuyla ilgili olarak "*Nûreddîn Mahmûd bu sene bir Şafîi Medresesi inşasına başladı. Mihrabını yaptırdı, fakat binayı tamamlayamadan vefat etti. Daha sonra el-melikü'l-Adil gelince bu yapıyı yıktırıp büyük bir medrese inşa etti. Medrese el-Adilliye şeklinde isimlendirildi*" demektedir. İbn Kesîr de 612 yılı gelişmeleri içerisinde "*bu sene el-Adilliyye el-*

Kebîre Medresesi'nin inşasına başlandı. Medrese Dimaşk'ta Dar El-Akîk'inin karşısındaydı. Bu sene el-Melik Adil Ebu Bekr b. Eyyub, el-Alıkîn Köyü'nde vefat etti. Naaşı el- Mansura Kalesi'ne defnedildi" diye ifade eden müellif Naaşının 619 yılında kaleden alınıp *el-Adiliyye el-Kübra Medresesi'*ne nakledilip buradaki mezarlığa gömüldüğünü bu sırada medresenin inşaatının tamamlanmadığını ancak ertesi sene yani 620 yılında bitirildiğini yazmıştır (Nu'aymî, 1980: 271, 272, 273; Elisséeff, 1967: 928-929).

Medreselerin dışında cami, mescit, hânîkâh (tekke) ve ribâtlar hatta türbeler dahi eğitim ve öğretimin icra edildiği kurumlardı. Nûreddîn Mahmûd'un nezdinde ilim ehlinin olduğu gibi mutasavvurların da büyük bir kıymeti vardı. Çünkü Nûreddîn ehl-i küffara karşı gerçekleştirdiği cihadın başarısını onların manevi desteğine bağlamaktaydı. Nûreddîn'in bu ilgi ve alakasını duyan çevredeki mutasavvurlar onun hâkimiyet alanındaki hânîkâhlara gelmek için çaba göstermişlerdir. Medreselerde olduğu gibihânîkâhlar konusunda da yoğunluğun yaşandığı yerlerin başında Dimaşk ve Haleb gelmekteydi. Nûreddîn Mahmûd, Haleb'te Hânîkâh el-Kasr'ı, Dimaşk'taysa Hânîkâh el-Tâhûn'u inşa ettirdi. Bunları vakıflarla güçlendirdi. Dimaşk'ta şeyh el-Şüyûhluk görevine İmâdeddîn Ebü'l-Feth Muhammed b. Hammûre'yi getirdi. Nûreddîn'in dışında diğer devlet ileri gelenleri de bu türden icraatlarda bulundular²²³(Şeşen, 1987: 329). Hânîkâhlar gibi tasavvuf ehlinin mekânlarından biri de ribâtlardı. Dimaşk'taki ilk ribât Ebü'l-Beyân Nebe' b. Muhammed el-Harranî tarafından kuruldu. Ribâtların tesisi de hânîkâhlarda olduğu gibi devletin ileri gelenlerince desteklendi. Bunların arasında askeri ve siyasi konularda ön planda olan Eyyûbî kardeşlerin bu tür faaliyetlerde de öne çıktığı görülmektedir. Nûreddîn Mahmûd'un dönemindeki bu ilmi ve tasavvufî terâkkînin Eyyûbîler döneminde güçlenerek Anadolu'daki ilmi, sanatsal ve kültürel hayatın inkişafında önemli rol oynadı²²⁴(Şeşen, 1987: 331).

²²³ Salahaddîn Eyyûbî'nin babası Necmeddîn Eyyûb ve Salâhaddîn'in amcası Eseddüddîn Şirkûh bu tür icraatlerde bulunan iki önemli devlet adamıdır. Adı geçen kişiler kendi isimleri ile Dimaşk'ta hânîkâhlar kurdular. Necmeddîn Eyyûb ayrıca Bâalbek'te de bir hânîkâh yaptırmıştır. Salâhaddîn de kendi bağımsızlığını kazandıktan sonra bu tür çalışmalara önem verdi ve gelişmesi için çaba sarfetti. Bkz. (Şeşen, 1987: 329).

²²⁴ Muhyiddîn Arabî, Sadreddîn Konevî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Şems-i Tebrîzî vb. bir şekilde Şam, el-Cezîre veya Mısır ile teması olan şahsiyetlerdir. Ayrıca Osmanlı'nın müderrislerinin ekseriyetle buralardan yetiştiği bilinmektedir (Şeşen, 1987: 331).

4.8.2.Hastahaneler (Bimâristân/Mâristân)

Sosyal devlet anlayışının bir sonucu olan ve sosyal yardımlaşma kurumları içerisinde önemli bir yeri ve işlevi olan hastanelere de Nûreddîn Mahmûd döneminde büyük önem atfedilmiştir. Her ne kadar daha önceki dönemlerden kalma bir takım hastanelerin varlığından bahsedilse de bunlar büyük ölçüde işlevini yitirmiş, hizmet veremez bir duruma gelmişti. Örneğin Suriye Selçuklu Meliki Dukak b. Tutuş (el-Müneccid, 1949: 19-20) tarafından Dımaşk'ta inşa ettirilmiş olan ancak kullanılmayacak durumda olan bu hastaneyi Nûreddîn Mahmûd Dımaşk hâkimiyeti (1154) ile birlikte tadilattan geçirerek işler duruma getirmiştir. Bu hastanenin dışında büyük bir hastane daha kurmuştur.

4.8.2.1.Nûreddîn Zengî Bimâristânı

549/1154 yılında Nûreddîn Mahmûd b. Zengî'nin Dımaşk'ı almasından sonra onun emri ile inşa edilmiştir. Zaman içerisinde önemli bir tıp hastanesi haline geldi. Dönemin birçok ünlü doktoru burada görev yaptı. Bu hastanede akıl hastalarının tedavisi için ayrı bir bölüm tahsis edildi (Sezgin, 2008: V, 68). Nûreddîn Mahmûd hastanenin baştabipliğine Ebu'l-Mecd b. Ebi'l-Hakem b. Ubeydullah el-Bâhilî'yi tayin etti. Eyyûbîler döneminde bazı değişikliklere uğrayan yapı günümüzde Arap Tıp ve Bilimler Müzesi (Methafü't-Tıb ve'l-Ulûm 'İnde'l-'Arab) olarak varlığını sürdürmektedir (Aslanapa, 1972: I, 108-109; Terzioğlu, 1982: 20-28; Şeşen, 1987: 312-314; Beksaç, 2007: 262-263).

Hastanelerin yapımı dışında yaptıkları çeşitli çalışmalar ile sosyal yardımlaşma anlayışına bağlı kalan ve bu anlayışı teşvik eden Nûreddîn Mahmûd ve Haleb Zengîleri'ni, Eyyûbîler de takip ederek gelişmesinde büyük pay sahibi oldular. Nûreddîn Mahmûd'un gerçekleştirdiği çalışmalar içerisinde kimsesiz çocukların barınma ve okuması ile ilgili müesseseler, yabancı ve yolda kalmış misafirlerin ağırlanması, uzak bölgelerden gelen Müslüman ve öğrencilerin barınma ve iâşesi de önemli yer tutardı. Ayrıca bu müesseseler vakıflarla desteklendi (Şeşen, 1987: 316-319; Kök, 1992: 174).

4.8.3.Kütüphaneler

İnsanoğlunun yazıyı keşfi ile birlikte bilgi birikimi de önem kazanmaya başlamıştır. Bilgibirikimi ve tecrübenin gelecek nesillere aktarılması zorunluluğu da kütüphanelerin ortaya çıkmasına neden oldu.

Tarihi kayıtlara göre en eski kütüphane kurucuları Asur ve Babilliler'dir. Bundan sonra Mısır, Yunan vd. milletler gelmektedir. Kil tabletlerin doldurduğu bu kütüphanelerin yerini zamanla papirüs, deri, kumaş ve nihayet kâğıttan oluşan kitapların doldurduğu kütüphaneler aldı. Müslümanlar öğrenmeye teşvik eden İslam anlayışı sayesinde ilme büyük önem verdiler. 751 Talas Savaşı ile Çinden kâğıt ve matbaayı öğrendiler. Abbasîler döneminde özellikle Harun Reşîd ve oğulları döneminde bilimsel çalışmalar hız kazandı. Halife Me'mun zamanında büyük bir kütüphaneye de sahip Beytü'l-Hikme kuruldu. İslam dünyası üzerindeki etkisi artan Selçuklu devlet yöneticileri ilmi ve bilimsel çalışmaları teşvik ettiler. Dönemin en gelişmiş medreseleri olan Nizâmiye medreselerini önemli merkezlere yayarken bunları destekleyecek kütüphaneler de inşa ettiler.

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd Zengî de Suriye (Şam) hâkimiyeti ile birlikte aynı bilinçle hareket etmiş ve ilmi çalışmaları, kurdurduğu medrese, cami ve "Hazain-i Nuriyye"²²⁵ adı verilen kütüphanelerle zenginleştirmiştir (Zeydan, 2012: 196).

Nûreddîn Mahmûd döneminden Eyyûbîler dönemine miras kalan Ümeyye Camiî Kütüphanesi, Dâr el-Hadîs el-Nûriyye, el-Bîmâristân el-Nûriyye, Mescidü Derb el-Medeniyyîn Kütüphanesi, Haleb Büyük Camiî ve Hallâviyye Medresesi kütüphaneleri ile Mardin ve Amid'te kütüphaneler Haleb Zengîlerinin kitap ve kütüphaneler konusundaki hassasiyetini gözler önüne sermektedir (Şeşen, 1987: 335).

Şam, el-Cezîre ve Bağdat'ta ki kütüphanelerin zenginliği konusunda bizi aydınlatacak bir ipucu da Moğolların buraları yağmaladığı eserlerden oluşan bir

²²⁵ Fâtımîlerin sarayında bulunan kütüphaneye de benzer bir isim Kitap hazinesi "*Hizânet el-Kütüb*" adı verilmiştir. Fatımî Halifeliği son bulduğunda buradaki kitapların bir bölümünün Salâhaddîn tarafından Kadı el-Fadıl'a verildiği kaynaklarca belirtilmiştir. Bkz. (İbn Tağrıberdi, 1963: 336; Şeşen, 1987: 332).

kütüphanenin Buhara sultanı Nuh b. Mansur tarafından Merağa'da kurulmuş olmasıdır (Zeydan, 2012: 197).

İslam uygarlığının yükselme döneminde, Kahire Saray Kütüphanesi'nde bir milyon, Kahire Darü'l-Hikme Kütüphanesi'nde yüz bin ve Trablusşam Kütüphanesi'nde ise üç milyon cilt kitabın varlığından bahsedilirken (Zeydan, 2012: 198) 1175 yılında Haleb'teki kütüphanelerden sadece bir tanesinde bin dört yüz yetmiş tane el yazmasının var olduğu ve Eyyubîler döneminde bu kütüphanelerin daha da zenginleştiği, sadece Hama emîri Ebu'l-Fida (1273-1331)'nin kütüphanesinde yetmiş bin kitabın varlığından bahsedilmesinden anlaşılmaktadır (Mazaherî, 1972: 184). Ancak Orta Çağ'ın sonlarında Haleb'te Ahmediye Medresesi Kütüphanesi'nde ikiyüz altmış dokuz, Şam'da Abdullah Azzam Paşa Kütüphanesi'nde dört yüz yirmi üç ve Kahire'de el-Ezher Kütüphanesi'nde ise bin doksan dokuz cilt kitabın varlığından bahsedilmiş olması (Zeydan, 2012: 200) Abbasi, Selçuklu, Zengî Atabegliği ve Eyyubîler gibi devletlerin döneminde benimsenen kitap ve kütüphaneler konusundaki yaklaşımın sonraki dönemlerde terk veya ihmal edildiğinin göstergesidir.

4.8.4.Camî ve Mescidler

Haleb Zengîlerinin önem verdiği imar faaliyetlerinden birisi de câmî ve mescit yapımıdır. Bu faaliyetler özellikle Nûreddîn Mahmûd zamanında yoğunluk kazanmış, Eyyübîler döneminde daha ileri bir aşamaya taşınmıştır. Bu faaliyetlerin yoğunluk kazandığı şehirlerin başında Dımaşk ve Haleb gelmekte idi (Bündârî, 1979: 27). Şeşen, İzzeddîn İbn Şeddâd'ın Dımaşk'ta altı yüz altmış, Haleb'te ise yaklaşık yediyüz cami ve mescidin varlığından bahsettiğini yazmıştır (Şeşen, 1987: 311). Haleb Atabeglerinin cami ve mescit yapımına verdikleri önemi gösteren örneklerden birisi de Kudüs henüz fethedilmediği halde Mescid el-Aksa'ya konulması için Haleb'te Nûreddîn Mahmûd tarafından nadide ahşap bir minberin inşa ettirilmesidir. Bu minber daha sonra Kudüs'ü alma başarısını gösteren Salahâddîn Eyyübî tarafından camideki yerine yerleştirildi. Ancak Haleb Atabegleri sadece Haleb ve Dımaşk gibi merkezlerde değil, Musul'da da imar faaliyetlerinde bulundular. Haleb Atabegi Nûreddîn, 1170 senesinde Musul'un yönetiminde düzenlemeler yaptığı vakit şehir merkezinde bir cami ile bir medrese inşasının başlatılması için Şeyh Ömer el-

Mellâ'yı görevlendirdi (İbnü'l-Esîr, 1991: XI, 193; aynı mlf., 1963: 154; İbn Kesîr, 1995: XII, 472; Abu'l-Farac, 1987: II, 411; Bündârî, 1971: 98;). Mısır'da ise Nûreddîn Mahmûd'un nâibleri olarak görev yapmış ve onun ölümünden sonra bağımsızlıklarını ilan etmiş olan Eyyûbîler'in inşa ettikleri cami ve mescitlerden daha çok söz edilebilir. İbn Cübeyr'in verdiği bilgilere bakıldığında sadece İskenderiye'de sekiz bin ile on iki bin arasında cami ve mescidin varlığından bahsedilmektedir. Belki sayı mübalağalı olabilir ama bu konudaki eserlerin çokluğunu göstermesi açısından önemlidir. Aynı şekilde İbn Şeddâd'ın verdiği bilgiler de bu yöndedir. Ona göre sadece Haleb ve Dımaşk şehirlerinin her birinde yaklaşık 700 cami ve mescid bulunmaktaydı (Elisséeff, 1967: 775-779; Şeşen, 1987: 311-312).

4.8.5.Hamamlar

Hamamların İslam medeniyetiyle birlikte yaygınlık kazandığı iyi bilinmektedir. Gerek Zengîler döneminde gerekse onların mirasçısı olan Eyyûbîler zamanında inşa edilen pek çok hamam vardı. İbn şeddâd hamamlar konusunda Dımaşk'ta 117, Haleb'te ise 200'ün üzerinde bir sayı vermektedir (Şeşen, 1987: 311).

4.8.6.Vakıflar

Haleb Atabegleri imar faaliyetlerine büyük önem vermişler ve vakıflar aracılığı ile devamını sağlamışlardır. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd sahip olduğu vakıflarının yarısını Dımaşk Camisi'ne ayırdıktan sonra geriye kalanları on kısma ayırarak bunun ikisini inşa etmiş olduğu Hanefî mezhebini takip eden medreseye, geriye kalan onda sekizini de Halep ve çevresinde yer alan mescitlerin harcamalarına ayırırdı (Sallabî, 2007: 184).

Ebu'l-Vefa, İbnü'l-Cevzî'den yaptığı nakilde Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd dönemindeki vakıfların çeşitliliği konusunda bilgi vermekte, vahşi hayvanlar ve kuşlar için bile vakıfların kurulduğunu belirtmektedir (Ebu'l-Vefa, 1487/1488: 310; Eğilmez, 1998: 76).

4.8.7.Kaleler

Haleb Zengî hükümdarı Nûreddîn Mahmûd güvenlik konusuna büyük önem vermiştir. Çünkü yanı başındaki Haçlılar ve diğer Türk-islâm devlet ve beyliklerinin yapacakları saldırılara karşı sınır boyunca güvenlik tedbirleri almıştır. Bu konuda sınır boylarında (Haleb, Dimaşk, Hama, Hims, Baalbek, Menbic, Şeyzer, Ba'rîn, Azâz ve Banyas) inşa ettirdiği gözetleme kuleleri, posta güvercinleri ve Hecîn devleri büyük rol oynadı (İbnü'l-Esîr, 1963: 170-171). Nûreddîn Mahmûd, Haleb Kalesi'ni aldıktan sonra surları genişlettirip restore ettirdi (Mazaherî, 1972: 212).

Nûreddîn Mahmûd döneminde hâkimiyet altına alınan Mısır'da Fâtımîler'e ait kale yoktu. Esedüddîn Şirkûh ve Franklar'ın Mısır üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri ve tehditleri Şaver'in 1168 yılında Fustat şehrini koruyacak yeni bir sur inşa etmek istedi ise de Kudüs Kralı Amaury'nin Mısır üzerine yürümesi nedeniyle akamete uğradı²²⁶. Nûreddîn'in nâibi olan Salâheddîn döneminde 1170 yılında Frank ve Bizanslıların ortak saldırısı üzerine Dimyât şehrinin surları güçlendirildi. Ertesi yıl Eyle'yi feth eden Salâheddîn tarafından bu kez de İskenderiyye şehrinin surlarının durumunu gözden geçirdikten sonra tamiri için emir verdi. (Makrîzî, 1942-1958: 63,72, 74, 75; Şeşen, 1987: 305-306).

4.8.8.Han ve Kervânsaraylar

Ticarete önem veren Haleb Zengîleri'nin hükümdarı Nûreddîn bu amaçla ticaret yolları üzerinde hanlar ve kervansaraylar inşa ettirdi. İnşa edilen bu yerler bir taraftan ticaret kervanlarının konaklaması ve dinlenmesi işlevini yerine getirirken, öte taraftan güvenliğin sağlandığı birer kale görevi de görerek ticarî emniyeti de sağlamış olurdu (Şeşen, 1987: 310).

Nûreddîn Mahmûd'un Musul Camiî için yetmiş bin, maristan ve vakıfları için ikiyüz bin ve Kahire hisarı için yediyüz bin dinar harcamış olması (Zehebî, 1999: 75)

²²⁶ Şaver, Kudüs Kralı Amaury'nin Mısır'a yaptığı bu sefer sırasında Fustat'ı yaktırmıştır. Daha sonra Salâheddîn'in emri ile Kahire- Fustat surlarının inşasına yeniden başlanmış ve 1174 yılında bu işle ilgilenmesi için Bahâeddîn Karakuş'u görevlendirmiştir. Bkz. (Şeşen, 1987: 306).

onun ülkenin korunması ve imarı için büyük paralar harcamaktan kaçınmadığını gösteren önemli bir örnektir.

4.9. İLMİ FAALİYETLER

Haleb Zengîleri döneminde yönetim konusunda olduğu gibi kültürel yaşam konusunda da Selçukluların takip edildiğini söylemek mümkündür. Çünkü Selçukluların Melikşah zamanından itibaren kurmuş oldukları ve dönemin en gelişmiş medreseleri olan Nizamîye medreselerindeki eğitim ve öğretim faaliyetleri ile bu medreselerin ihtiyacı olan bütçenin karşılanması için ihdas edilen vakıf sistemi kendisinden sonrakilere de örnek olmuştur.

Haleb Zengîleri döneminde kültürel gelişmeler Haleb ve Dımaşk merkezli olarak gelişme gösterdi. Buna bağlı olarak diğer şehirler de önem durumuna göre bu gelişmelerden nasiplendiler. Zengîlerin kurdukları medreselerde sadece dini eğitim verilmezdi. Edebiyat, felsefe, mühendislik, tıp, eczacılık, coğrafya, denizcilik ve daha başka meslek dalları ile ilgili bilgiler içeren derslere ve bu dersleri veren merkezlere olanak tanındı ve desteklendi.

Haçlı seferlerinin sonucunda kurulan Latin krallıkları ve faaliyetleri sonucunda Suriye, Mısır, el-Cezîre ve civar bölgelerde ortaya çıkan siyasi dağınıklık, beraberinde kültürel açıdan da olumsuzluklar getirdi. İmâdeddîn Zengî 1127 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd tarafından Musul ve Haleb'e vali olarak atanınca söz konusu bölgelerde siyasi birliğin kurulması için büyük çaba sarfetti. Onun beklenmedik ölümü üzerine Zengî atabegliği ikiye bölünmüş ise de Haleb Zengî devletinin kurucusu Nûreddîn Mahmûd, Musul hâkimi olan ağabeyi Seyfeddîn Gâzî ile dayanışma içerisinde hareket etti. Nûreddîn, ağabeyi Seyfeddîn Gâzî'nin ölümünden sonra hâkimiyetini güçlendirerek siyasi birliği sağlamayı başardı. Daha önceleri karışık ortam içerisindeki bu bölgeye gelmekten kaçınan ilim adamları ve mutasavvıflar, bölgede siyasi birlik sağlanarak otorite boşluğu giderilince Nûreddîn Mahmûd ve onun oğlu el-Melik Salih İsmail ile onun mirasını devr alan Salâheddîn Eyyûbî zamanında Haleb, Dımaşk ve buraların çevresindeki şehirlere akın etmeye başladılar. Bu durum buradaki ilmi hayatın canlanmasına ve zamanla civar ülkelerle ilmi, mimari ve sanatsal etkileşimlere neden oldu. Bu etkileşim Osmanlılar dönemine

kadar tesir ettiğini söylemek mübalâğa olmaz. Nûreddîn Mahmûd döneminde ilme, âlim ve mutasavvıflara olan ilginin artması sonucunda Haleb Zengî Atabegliği'nin hâkimiyetindeki bölgeye Kutbeddîn el-Nişâburî, Alâeddîn el-Kâşânî, İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî, Ebü'l-Feth Ömer b. Hammûye el-Cüveynî, Ebü'l-Yümn el-Kindî, Şerefü'd-Dîn b. Ebî Asrûn gibi daha birçok önemli isim geldi. Bu akın Eyyûbîler döneminde artarak devam etti (İbnü'l-Adîm, 1951: I, 257; Sallabî, 2014: 225-227; Şeşen, 1987: 337).

Bu dönemde mevcut ilimleri genel olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Biri dini ilimler diğeri ise aklî bilimlerdir.

Dini ilimler Ku'an, hadis, fıkıh ve tasavvufî ilimler; Akli bilimleri ise Dil ve Edebiyat, Tarih, Tıp, Coğrafya, Felsefe, Matematik ve Tabii bilimler olarak kategorize etmek mümkündür.

4.9.1.Hadis İlimi

Haleb Zengîleri fakih ve muhaddislere büyük önem vermekteydiler. Çünkü bu sayede hem Batınîler hem de Haçlılara karşı yapılacak mücadele için halkın desteğini sağlamak kolaylaşıyordu. Zengîler'in hâkimiyetindeki bölgelerde mevcut ilmi ve dini kurumlarda eğitim görmüş, ders vermiş, bu bölgelerde bulunmuş veya yaşamış pek çok muhaddisten söz edilebilir. Ancak biz bu muhaddislerden bazılarını anmakla yetineceğiz.

İbn 'Asâkir, Ali b. el-Hasan b. Hibet Allâh Ebu'l-Kâsım Sikât el-Dîn el-Şâfi'î (1105-1176): Şam'da doğan İbn 'Asâkir, ilim tahsili için birçok bölgeyi gezerek çok sayıda âlimden ilim tahsil etti. Nûreddîn Mahmûd onun ders vermesi için "Dârü'l-Hadîs"i kurdu. Dımaşk tarihinden ve bu şehirde bulunmuş ilim ehlerinden bahseden 80 ciltlik *Tarihu Medîneti Dimâşk*, *Mu'cemü'l-Şüyûh*, el-Muvafakât, *Mu'cem Şüyûhü'l-Kütübü's-Sitte* ve *Tebyinü Kezîbü'l-Müfterî* gibi toplamda yüz civarında eser te'lif ettiğinden bahsedilmektedir (Makrîzî, 1997: I, 4-7; Brockelmann, 1997: İA, V/2, 701-702; Şeşen, 1987: 345-346; Baş, 1999: 691-706; Sallabî, 2014: 298-303).

El-Silefi, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed (1080-1180): Dönemin en meşhur muhaddisi olan Selefî, İsfahan âlimleri hakkında el-*Meşyehât el-İsfehâniyye*, Bağdat

âlimlerinden bahseden *el-Meşyehât el-Bağdâdiyye*, Mısır'daki âlimlerden bahseden Mu'cemü'l-Seferî adıyla eserlerini te'lif etti. Bağdat'tan sonra iki yıl kadar Dımaşk'ta bulunan medreselerde ilim tahsil etti (Şeşen, 1987: 346).

El-Makdisî, El-Hâfız Abdülğânî b. Abdülvahid b. Sürûr (1146-1203): El-Hâfız Abdülğânî Dımaşk, Bağdat, Musul ve Mısır gibi yerlerdeki âlimlerden ilim tahsil etti. Yaşadığı çağın en büyük hadis âlimlerindedir (Şeşen. 1987: 346-347).

İbnü'l-Esîr, Mecdü'd-Dîn Ebu'l-Sa'âdât Mübârek b. muhammed (1149-1210): Hadis, Tarih ve edebiyat gibi değişik alanlarda eserler te'lif eden İbnü'l-Esîr kardeşlerin yaşça en büyüğüdür. Hadis konusunda: *Câmi' el-Usûl fî Ehâdis el-Rasûl, Şâfi'l-İyyî Şerhi Müsned el-Şâfiî, Şerhü Garîb el-Tivâl, el-Nihâye fî Gârîb el-Hadîs*; Mutasavvurları konu alan: *el-Muhtâr min Menâkib el-Ahyâr, Tecrîdü Esmâ el-Sahâbe, el-murassa' fî'l-Benîn ve'l-Benât...*; Dil ve edebiyat konusunda ise *el-Bedî fî İlm el-Arabiyye, el-Bâhir fî'l-Furûk ve Dîvân el-resâ'il* isimli eserleri te'lif etmiştir.

Şerefeddîn İbn Ebî Asrûn (öl. 585/1189-1190), Nüreddîn Mahmûd tarafından 1160 yılında Haleb'de kurulan Medresesi'nin müderrisliği için Sincâr'dan davet edilen Şafii mezhebinden Musullu hadisçi. Halep'e gelip müderrisliğe başlayınca medrese onun adını aldı. Nüreddîn Mahmûd onun için Menbic, Hama, Dımaşk ve Baalbek'te de birer medrese yaptırdı ve bu medreselerin yöneticiliğini ve müderrislerini seçme yetkisini ona bıraktı. 570 yılında Haleb'ten Dımaşk'a göç edene kadar Asrûniyye'nin müderrisliğini ve yöneticiliğini yaptı. Yerine oğlu Necmeddîn'i atadı. Kendisi 585 yılında Dımaşk'ta vefat etti (İbn Şeddâd, 1991: I, 244-245).

4.9.2.Fıkıh İlmî

İslam hukukçuları olan fakîhler din ve devlet ile ilgili hukuki meseleleri Kur'an, Hadis, icmâ ve kıyâs denilen dört ana kaynağa dayanarak halleden kimselerdir. Suriye, Mısır, Yemen ve el-Cezire gibi bölgelerde çok geniş bir mezhepsel-fikhî yelpaze (Hanefî, Şâfiî, Malikî, Hanbelî, İsmâilî, Nusayrî, İmâmiyye)vardı. Bunların buluşma ve çatışma alanları ise daha çok Dımaşk ve Haleb idi. Zengî hanedanı Hanefî mezhebinden olmakla birlikte Nüreddîn Mahmûd'un en önemli devlet görevlileri ve baş kadıları (Necmeddîn Eyyûbî, Esedüddîn Şîrkûh,

Salâheddîn, Ebu Abdullah Muhammed eş-Şehrezorî, Kemâleddîn Şehrizorî, İbn Asâkir, İbn Durbâs,) Şafî mezhebini. Nitekim Eyyûbîler döneminde en önemli mezhep olarak ön plana çıkacaktır. Toplum içerisinde büyük itibar sahibi fakihlerden, Zengîler döneminde ismi geçenlerden bazıları ve eserleri aşağıda kronolojik bir şekilde verilmiştir:

Abdulgaffur b. Lokman b. Muhammed (562/1166): Nüreddîn Mahmûd zamanında Haleb'te kadılık yapmış olan Kürt asıllı âlim fıkıh ile ilgili birçok eser yazmıştır (Sallabî, 2014: 291).

Kemâleddîn Muhammed b. Abdullah Şehrizorî (1098- 1176): Musul başkadılığı görevinden sonra Haleb Atabegliği'nin hizmetine girdi. Kadı Zekiyeddîn Ebû'l-Hasan Ali el-Kureyşî'nin istifası ile boşalan Şam kadılığı görevine atandı. Bu göreve ilaveten ona vakıfların mütevelliliği ve darphanenin sorumluluğu da verildi (İbn Kesîr, 1995: XII, 214, 440). Vezirlik mertebesine yükselen Şehrizorî, Darü'l-Adl'in açılması için yoğun çaba sarfetti. Dımaşk şahneliği görevine getirildiği vakit Nüreddîn Mahmûd hacîbi Ebu Nasr'ı ona yardımcı olması için vazifelendirdi (Bündârî, 1979: 28). Nüreddîn Mahmûd'un ölümünü müteakip Salâheddîn'in hizmetinde bulundu. Musul ve Nusaybin gibi yerlerde medreseler inşa etmiş ilmiyenin önde gelen şahsiyetlerindendi (Sallabî, 2014: 290; Şeşen, 1987: 352).

Kutbü'd-Dîn el-Nîşâbûrî, Mes'ûd b. Muhammed (578/1182): Şâfiîlerin önemli fakihlerinden olan Nîşâbûrî Nüreddîn Mahmûd döneminde Dımaşk ve Haleb'te değişik medreselerde görev yaptı. *El-Hâdî fî'l-Fıkh*, *el-Akîde* isimli eserleri yazmıştır (İbnü'l-Adîm, 1954: II, 293-294; Sallabî, 2014: 291; Şeşen, 1987: 353).

El-Sâbûnî, Cemâleddîn Mahmûd b. Ahmed (1107-1185): Nüreddîn Mahmûd zamanında Dımaşk'ta bulunmuş olan el-sabunî, Mısır fethedildikten sonra buraya gitti (Şeşen, 1987: 350).

İbn Ebî 'Asrûn Şerefü'd-Dîn b. Muhammed (585/1189): İbn Ebî Asrûn, Nüreddîn Mahmûd döneminde Haleb, Hama, Hıms, Dımaşk ve Bâ'lebek, Sincâr ve Harran gibi şehirlerde müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. Medrese inşa eden (Dımaşk ve Haleb'te) ilmiye sınıfının en önemli simalarındandır. Bir diğer özelliği ise muhaddis olmasıydı. *Safvetü'l-Mezheb min Nihâyetü'l-Matlab*, *el-Mürşîd*

fi Fûrû' el-Şâfiyye önemli eserlerindendir (İbnü'l-Adîm, 1954:II, 293-294; Sallabî, Şeşen, 1987: 353).

Muhyiddîn Ebû Hâmîd b. Kemâleddîn Şehrîzorî (1125-1190): Babası Kemleddîn Şehrîzorî'nin Şam başkadılığı görevine getirilmesi üzerine sırasıyla önce Dımaşk daha sonra Haleb' te babasının nâibliğini yaptı (Şeşen, 1987: 352).

Alâeddîn el-Kâşânî, Ebû Bekr Mes'ûd b. Muhammed (öl.1191): Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mes'ûd (1116-1155) tarafından elçilik vazifesi ile Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'a gönderildi. Nûreddîn Mahmûd zamanında Haleb'te Hallâviyye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Eyyûbîler devletinin kurucusu Salâheddîn zamanında da baş müderrislik görevi verilen Alâeddîn el-Kâşânî)'ye ait eserler *Bedâi' u's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'* ve akâid konusunda yazdığı *Sultânü'l-Mübîn fi Usûlu'd-Dîn*'dir (Kureşî, 1993: IV, 25-28; Şeşen, 1987: 350; Heffening, 1997: İA, VI, 373-374; Koca, 2001: DİA, XXIV, 225; Ziriklî, 2002: II, 70).

İbn Zühre, İzzeddîn Hamza b. Ali el-Alevî (1118-1191): Halebli müellifin en önemli eserleri *Ğunyetü'l-Nüzû' ilâ 'İlmü'l-Usûl ve'l-Fûrû'*, *Serâirü'l-Hâvî fi Tahrîrü'l-Felâvî'*dir (Şeşen, 1987: 363).

İbn Havranî, Şeyh ebû'l-Beyân Benâ b. Muhammed (öl.551/1156): Yazmış olduğu "*Kitabü't-Tenbih*" isimli eseri Şâfiî fıkhı ile ilgilidir. Derbû'l-Hicr'deki hankâhında Nûreddîn Mahmûd kendisini ziyaret edip bazı şeyler vakvetmiştir (İbn Kesîr, 1995: XII, 429).

Bu dönemde bunlardan başka isimleri sayılabilecek çok sayıda muhaddis vardır. Ancak bunlardan bir iki ismi daha zikretmek istiyorum. Dımaşk, Bağdat ve İskenderiye gibi önemli merkezlerde ilim tahsil eden ve Nûreddîn Mahmûd tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderilen ve Esedüddîn Şîrkûh'un Mısır'a sefer yapmasını teşvik edenlerden olan İbn Necâ Zeyneddîn Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim (1114-1203), Şam başkadılığı görevinde bulunan ve Eyyûbîler zamanında çeşitli önemli görevlerde (Hama başkadılığı, Bağdat'ta elçilik görevi, Hanefî ve Şâfiî vakıflarının nazırlığı) bulunan Kemâleddîn Şehrîzorî'nin yeğeni Ziyâeddîn el-Kâsım b. Yahyâ el-Şehrîzorî (1140-1203), Nûreddîn Mahmûd'un son zamanlarında Harran kadılığı görevinde bulunan ve buradaki görevinden sonra uzun bir müddet Dımaşk'ta Mismâriyye Medresesi'nde dersler veren "*el-Nihâye fi Şerhi'l-Hidâye fi'l-Fûrû' el-*

Hanbeliyye ve ve “*Hülâsa fî'l-Fıkh ve'l-Umde fî'l-Fıkh*” eserlerinin sahibi İbnü'l-Müneccâ Ebû'l-Maâlî Es'âd el-Maarî (1125-1209), Zengîler ile Eyyûbîler döneminin en önemli simalarından biri olan ve Nûreddîn Mahmûd'un Harran'da inşa ettiği medresede dersler vererek kendisi de Harran'da bir medrese inşa ettiren Hanbelî Mezhebiyle ilgili “*Telhis el-Matleb fî Telhis el-Mezheb, Tarğîb el-Kâsîd, Bülğât el-Sâğîb ve Şerh el-Hidâye ile el-Mûzih fî'l-Ferâiz*” gibi önemli eserlerin sahibi İbn Teymiyye (1148-1225) ve Burhan el-Belhî bu dönemin önemli şahsiyetlerindedir (Şeşen, 1987: 352-353, 359, 361-362; İbn Kesîr, 1995: XII, 419).

4.9.3. Tıp Bilimi

Tıp konusunda Suriye ve Mısır'da büyük bilginler yetişti. Özellikle Nûreddîn Mahmûd'un çabaları ile hastaneler inşa edildi ve buralarda görevlendirilecek tabiplere imkânlar tanındı. Bu dönemde görev yapmış tabiplerden bazıları şunlardı:

Mühezzebüddîn b. el-Nakkâş (öl. 1178), Nûreddîn Mahmûd zamanında Nûreddîn Hastanesinde tabiplik ve Dîvânü'l-İnşâ'da kâtiplik (münşî) yaptı. Nûreddîn'in tabipliğini de yapan Mühezzebüddîn Abbâsî halifesine ve daha başka hükümdarlara elçi olarak görevlendirildi. Ebu'l-Necm b. Ebi Gâlib b. Fehd el-Nasrânî (öl. 1203), nazarî ve tatbiki tıptan bahseden “*el-Mûcez fî't-Tıb, İhtisâr el-Mecmû ve'l-Düstûr ve Akrâbâzîn*” isimli eserlerinin sahibidir. Muvaffakuddîn Abdülazîz b. Abdülcebbâr el-Sülemî (öl. 1208), Nûreddîn Mahmûd döneminin önemli tabiplerinden olan Muvaffukuddîn “*İmtihân el-Elibbâ lî Kâffet el-Etibbâ*” isimli eserin de sahibidir Kemâleddîn el-Hımsî (öl.1213), Tıp tahsil eden ve aynı zamanda ticaret ile uğraşan el-Hımsî, el-Bîmâristân el-Nûrî Hastanesi'nde hastaları karşılıksız tedavi ederdi. Daha sonraları maaşa bağlanıp burada resmen tabiplik yaptı. Nûreddîn Mahmûd dönemindeki önemli tabiplerden biri Radîyüddîn el-Rahbî (öl.1233)'dir. Zamanın önemli merkezlerinde çeşitli âlim ve medreselerde dersler gördükten sonra Mısır'da tıp tahsilini tamamlayarak Dımaşk'ta hastaların tedavisi için bir muayenehane açtı. Dımaşk'a hâkim olan Salahaddîn Eyyûbî tarafından Nûreddîn Hastanesi'ne tabip olarak tayin edildi. Mühezzebüddîn İbnü'l-Nakkâş, Ali b. İsâ (öl. 1178) Nûreddîn Mahmûd zamanında Suriye'ye gelerek Nûreddîn Hastanesi'nde doktorluk ve Divân el-İnşâ'da münşî olarak görev yaptı. Haleb Zengî hükümdarı Nûreddîn'in tabipliğini de yapan Mühezzebüddîn onun tarafından başta

Abbâsî Halifesi olmak üzere daha başka hükümdarlara da elçilik vazifesiyle gönderildi. Radîyüddîn el-Rahbî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Haydara (1140-1233) 1160 yılından itibaren Dımaşk'a gelerek mueyenehane açıp Mühezzebüddîn İbnü'l-Nakkaş'tan tıp konusunda dersler aldı (Şeşen, 1987: 428, 431-433, 436).

4.9.4.Dil-Edebiyât

Haleb Zengîleri döneminde edebiyat dili olarak Arapça kullanılmıştır. Gerek Zengîler gerekse Eyyübîler döneminde dil-edebiyat konusunda pek çok önemli sima ortaya çıkmıştır.

Bu dönemin önemli edebi eserleri ve yazarlarından bazılarını alfabetik bir düzende aşağıdaki şekilde vermeyi uygun gördük.

İbn Kasım el-Hamavî (öl. 541/1146-1147): Musul Atabegliğinin Haleb kolunun kurucusu Nûreddîn Mahmûd b. Zengî döneminde devletin ikinci önemli şehri olan Dımaşk'ta bulunmuş ve onun hakkında yazdığı kasideler İmâdeddîn İsfahanî'nin eserinde yer almıştır (İmâdeddîn İsfahanî, 1955-1959: I, 3-75).

İbn Münîr (öl. 548/1153): İmâdeddîn Zengî ve Nûreddîn Mahmûd döneminin bir diğer önemli şairi olan İbn Münîr adı geçen hükümdarlar hakkında şiirler yazmıştır. Tercüme-i hali, İbn Hallikân'ın eserinde mevcuttur. Haleb'de vefat etmiştir (İmâdeddîn İsfahânî, 1955-1959: I, 91; İbn Hallikân, 1843-1848: I, 49; Schippers, 2000: EI, X, 216).

Kayserânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Nasr b. Sagiru'l-Kayserânî (öl. 548/1153-4): XI. ve XII. yy. da Suriye'nin önemli şehirlerinde bulunmuş, İmâdeddîn Zengî ve Nûreddîn Mahmûd döneminde yaşamıştır. El-Ruhâ (Urfa)'nın Zengîler tarafından alınışı vesilesiyle söylemiş olduğu şiirleri Müslümanlara cesaret aşıladığı gibi Kudüs'ün alınması konusunda da teşvik edici olmuştur. Dımaşk'ta vefat etmiştir (İmâdeddîn İsfahânî, 1955-1959: I, 96-160; İbn Kesîr, 1995: XII, 413-414, 422).

Emîr Yağmur b. İsâ el-Ukberî el-Türkî (öl.1173): Dımaşk'ta yaşamış ve burada ölmüş olan Türk asıllı Ukberî el-Türkî, Arapçaya vakıf idi (Şeşen, 1987: 375).

Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan (öl. 571/1175-1176): Nûreddîn Mahmûd hakkında yazdığı şiirleri ile bilinmektedir (İmâdeddîn İsfahânî, 1955-1959: I, 274-280).

Usâme b. Münkız (1095-1188): Zengîler, Togteginliler, Fâtımîler, Artuklular ve Eyyübîler gibi devletlerin hâkimiyet sahaları içinde kalan yerlerde yaşadı. Mısır'da yaşanan iktidar mücadelelerine tanıklık etti. Mısır'dan Nûreddîn Mahmûd'un hâkimiyet sahası içindeki Dımaşk'a sığındı. Nûreddîn ile arası açıldığında ise Hısn-ı Keyfâ'ya giden Üsâme b. Münkız, Salâheddîn'in Dımaşk hâkimiyetinden sonra buraya gelerek onun hizmetine girdi. Yaşadığı sürece itibar görmeye devam etti. *Dîvânü'l-Şi'r*, *Nakdü'l-Şi'r*, *Lübâb el-Bâb*, *el-Menâzil ve'l-Diyâr* ve *Kitâbü'l-Asâ* eserlerinden bazılarıdır (Brockelmann, 2002: 190; Şeşen, 1987: 377-378).

İmâdeddîn Katib el-İsfahânî, Ebû Abdullah²²⁷ Muhammed b. Muhammed (1125-1201): Arapça ve Farsça'ya vakıf olan İsfahânî şâir, tarihçi ve münşî olarak ismini duyurmuştur. Bağdat'ta Nizâmiyye medresesi'nde devrin önemli âlimlerinden dersler alan İsfahânî, Nûreddîn Mahmûd döneminde 1167 senesinde Kemaleddîn Şehrizorî aracılığıyla Dımaşk'a geldi. Dımaşk'ta Nûriyye (İmâdiyye) Medresesi'nin müderrisliği görevi dışında 1168 senesinde *Dîvân el-İnşâ* başkanlığı görevine ek olarak Nûreddîn Mahmûd'un "sır kâtibi" olarak görev yaptı. Nûreddîn ve Salâheddîn'e yakınlığı ve görevleri nedeniyle gelişmeleri yakından takip etme şansını yakalamış olan İsfahânî bilgi birikimini ve şahit oldukları gelişmeleri te'lif ettiği eserler aracılığıyla insanların hizmetine sunmuştur. Tarih alanında *el-Barku's-Şâmî*, *el-Fethu'l-Kussî* ile şâirler ve edebiyatçılar hakkında yazmış olduğu *Harîdetü'l-Kasr* en önemli eserlerinden bazılarıdır (İbn Hallikân, 1968-1972: V, 147-148; Ebû Şâme, 2002: II, 11, 20; Nu'aymî, : 1988: I, 408, 411; İbn Kesîr, 1995: XII, 457; Şeşen, 1987: 381-382; Brockelmann, 2002: 189).

Yukarıda isim ve eserlerinin bir bölümü hakkında bilgi verdiğimiz ilim insanlarının dışında sadece isimlerini anmakla yetineceğimiz diğer bazı önemli şair ve ediplerden bazıları ise el-Balatî, İbn Hanî, Tâceddîn Osman b. İsâ (1130-1202) ise İbnü'l-Nakkar el-Kâtib ed-Dımaşkî (öl. 569/ 1173-1174), Kadı Şemseddîn Ebû Abdullah, Sedîdeddîn Ebû Abdullah el-Hamâvî (öl. 564/1168-1169), Şemseddîn Ebû

²²⁷ İbn Kesîr, Kâtib el-İsfahânî'nin asıl imini Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-İsfahânî olarak zikretmiştir. Bkz. (İbn Kesîr, 1995: XII, 457).

Hasan (öl. 565/1169-1170) ve Ahmed b. Tarhan (öl. 568/ 1172-1173), Zengîler öven şiiirleri olan “*El-Maûne, el-Karîne ve Gumûz fî İlm el-Arûz*” isimli eserlerin sahibi İsâ b. el-Muallâ b. Meslemet el-Râfiî (öl.1208), el- Cezîre’nin ilim merkezleri olan Cizre, Re’sü’layn’dan sonra Suriye’de Dımaşk ve Haleb’te bulunan ve “*el- Müfredât fî’l-Kırâat*” isimli eserin sahibi İbnü’l-Zekkâk, Ali b. Kâsım el-İşbîlî (öl.1208), “*Divân el-Resâil, el-Bâhir fî’l-fürûk fî’l-Nahv, el-Bedî’ fî İlm el- Arabiyye*” gibi önemli eserlerin müellifi Mecdüddîn b. el-Esîr (1149-1210), Suriye’ye 1168 yılında gelip Haleb’te yerleşen “*Şerhu Divân el-Mütenebbî, İthâf el-Zâir ve İtrâf el-Mukîm el-Müsâfir*” gibi eserlerin sahibi Tâceddîn Ebu’l-Yümn Zeyd b. el-Hasan el-Kindî (1126-1217), Dımaşk doğumlu ilim kadınlarından ve bir şiiir divânı olan Takiyye bint Gays el-Sûrî (1111-1184)’dir (İmâdeddîn Isfahânî, 1955-1959: I, 34-415, 309, 316, 310-312; Bündârî, 1979: 37; Şeşen, 1987: 369-370, 371-372).

4.9.5.Tarih ve Coğrafya

Ortaçağ İslam dünyasında ilim insanların çalışmaları sadece bir alana münhasır değildi. İlim insanları Hadis veya fıkıh ilmi ile uğraşırken bir taraftan da felsefe veya tarih ile ilgili eserler de te’lif edebilmekteydiler. Bunun bir sınırı yoktu. Bu yüzden önceki alanlardaisim ve eserlerini andığımız ilim adamlarının bir bölümünün isimlerine burada da tesdüf edeceğiz.

Çalışmamızın kapsamı olan XII. yüzyılda Zengîler eliyle bölgede oluşmaya başlayan İslâm birliği ve istikrarın ilmi gelişmeyi de beraberinde getirdiğini tekrar belirtmekte fayda vardır. Bu bilgi birikimi ve ilmi gelişmenin Eyyübîlerle daha da zenginleşip derinlik kazandığı gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Denilebilirki bu dönemde yazılan eserler bugün hem batı hem de doğu dünyasının sahip olduğu araştırma eserlerinin temel kaynakları mesabesinde dir. Haçlı savaşlarının sadece bir siyasi veya dini çatışma yönüyle ön plana çıkarılmaya çalışılması çok ta isabetli değildir. Asıl önemli olan yönü iki toplumun bilgi ve birikiminin bu etkileşim yoluyla paylaşılmış olması ve yeni bir dünya düzenine kapıların aralanmış olmasıdır. Avrupa’nın derin cehalet uykusundan uyanması, Coğrafi keşifler-Rönesans-Reform zinciri ve devamı olan gelişmelerin -bir kardelen misali- başlangıcı bu çatışma ve zıtlığın tam da ortasında filizlenmiştir.

Bu dönemde ki ilmi gelişmeyi Şam, Mısır ve el-Cezîre ile civar bölgelerdeki medreselerin sayıları ile buralarda ders veren müderris ve öğrencilerin sayılarını dikkate alarak ta tespit etmek mümkündür.

Haleb Zengîleri döneminde tarih ve coğrafyaya dair eserleri ile önemli bilgiler aktaran ilim adamlarından birkaçı hakkında kısaca malumat vermeyi uygun gördük.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan (öl. 571/1176): Müellifin en tanınmış eseri olan seksen ciltlik *Târîhu Medîneti Dımaşk ve Ahbâruhâ ve Ahbârumen Hallehâ ev Veredehâ* adından da anlaşıldığı üzere Dımaşk tarihi ve coğrafyası ile ilgilidir. Aynı zamanda bir biyografi eseri olan bu esere çeşitli zeyiller de yazılmıştır (Elisseeff, 1967: III, 713; Brockelmann, 1997: İA, V/2, 701-702; Şeşen, 1987: 345-346; Baş, 1999: 691-706; Sallabî, 2014: 298-303).

Usâme b. Munkız: Dil ve edebiyat yönü olduğu kadar tarihçilik yönü de güçlü olan müellifin en bilindik eseri *Kitâb el-İ'tibâr*'dır. Bundan başka *Fezâil el-Hulefâ el-Raşîdîn*, *Târîh el-İslâm*, *el-Târîhü'l-Bedrî* ve isimlerini yazmadığımız daha başka eserleri de mevcuttur (Sallabî, 2014: Şeşen, 1987: 392-393).

Kâdı'l-Fâdıl: Fâtımîler ve Eyyübîler devletinin kurucusu Salâheddîn'in Divân el-İnşâ ve aynı zamanda sır kâtipliğini yapan Kâdı'l-Fâdıl'ın (İbn Şeddâd, 1897: 8; İbn Kesîr, 1995: XII, 473) el-Müteceddidât (el-Müyâvemât/el-Mücâreyât) isimli eseri Salâheddîn Mısır'da Nûreddîn Mahmûd'un nâibi olarak görev yaptığı devir için büyük önem taşır. Bunların dışında Kâdı'l-Fâdıl tarafından yazılmış olan ve Avrupa ile ülkemizde çeşitli nüshaları bulunan resmi (Sultâniyyât) ve özel (ihvâniyyât) mektuplar²²⁸ da dönemin aydınlatılması bakımından mühimdir (İbn Şeddâd, 1897: 8; Şeşen, 1987: 395).

İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî: İsfahân ve Bağdâd'tan sonra 1167 yılında Haleb Zengîlerinin kudretli meliki Nûreddîn Mahmûd'un hâkimiyetindeki ilim-kültür merkezi olan Şam'a geldi. Nûreddîn Mahmud'un Divânü'l-İnşâ ve sır kâtipliği görevlerinde bulundu. Nûreddîn'in ölümünden sonra Salâheddîn'in hizmetinde bulundu. Yaptığı görev nedeniyle pek çok değerli vesikayı hazırlamış veya yakından görmüş olan İsfahânî'nin Tarih alanındaki eserleri; Salâheddîn'in hayatı ve

²²⁸ Bu mektupların toplandığı mecmualar (terassûl) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, Salahaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti, İstanbul 1983, s. 4-7; Aynı mlf. 1987: 395-396.

mücadelelerini konu alan *el-Feth el-Kussî, fî'l-Feth el-Kudsî (2 cilt), el-Bark el-Şâmî(7 cilt)*'dir. El-Berkü'ş-Şâmî el-Bündârî tarafından Sene'l-Berk el-Şâmî adıyla ihtisar edilmiştir. Bu özetin birinci cildi Ramazan Şeşen tarafından 1971 yılında neşredilmiştir. İsfehânî'nin bundan başka bir diğer eseri ise Selçuklular tarihi ile alakadar olan *Nusret el-Fetre ve Usret el-Katre*'dir. El-Bündârî tarafından *Zubdet el-Nusra ve Nuhbet el-'Usra* ismiyle özetlenmiştir. M. Th. Houtsma tarafından 1889 yılında Leiden'de neşredilmiş olan eseri esas alan Kıvameddin Burslan ise *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla Türkçeye çevirmiştir (Sallabî, 2014: 227; Şeşen, 1987: 396-399).

4.9.6.Astronomi

Muhammed b. Ali b. Rüstem el-Sââtî el-Horasânî: Sultan Muhammed Tapar ve ondan sonra oğlu Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd döneminde Bağdat rasathanesinde görevli meşhur El-Bedî' el-Usturlâbî (Ebû'l-Kasım Hibetullah)'den (Turan, 2009: 332) dersler alan el-Sââtî, Nüreddîn Mahmûd döneminde Dimaşk'a geldi. Astronomi ve saatler konusunda uzman olan ve dönemin önde gelen âlimlerinden olan es-Saâtî, Nüreddîn Mahmûd tarafından kendisine maaş bağlanarak muvakkit olarak görevlendirilmiştir. Ümeyye Camii'nin cümle kapısındaki saat onun tarafından kurulmuştur (Şeşen, 1987: 423).

Müeyyedüddîn el-Urdî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Abdülkâdir el-Harisî el-Mühendis (1135-1203): Nüreddîn Hastanesi'nde doktorluk yapmış olan el-Urdî, Ümeyye Camii'nin kapısındaki saatin bakım ve ıslahı için muvakkit tayin edilmiştir. *Makâle fî Ru'yet el-Hilâl* isimli eseri yazmıştır (Şeşen, 1987: 423).

Ebû'l-Farac İsa: Haleb ve Musul Atabegi Nüreddîn Mahmûd zamanında yapılmış bir güneş saati üzerindeki 554/1160 tarihli bir kitâbede “*zamanın saatlerini ve namaz vakitlerini öğrenmek için el-Kasım bin Hibetullâh'ın tilmizi Ebû'l-Farac İsa'nın eseri*” yazılıdır (Turan, 2009: 333; Casanova, 1923: 284).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Selçukluların Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrıldıktan sonra Cend şehrinde İslâmı kabulleri ile birlikte attıkları tarihi adımın büyüklüğü ve anlamı çok kısa bir zaman zarfında anlaşıldı. Daha sonraki yüzyıllarda ise bunun uzun vadeli ve kalıcı sonuçları görüldü.

Atılan bu adım ile sadece Selçuklular değil onların mirasçısı olacak olan Türk-İslâm devletleri de bu sorumluluğun altına girmek durumunda kaldılar. Selçuklular tarih sahnesine çıktıkları zaman İslâm dünyası siyasi, sosyal ve mezhepsel olarak bölünmüş durumda idi. Abbasî Halifeliği eski gücünü kaybetmiş ve Şîî Büveyhîlerin baskısı altına girmiş bulunuyordu. Tuğrul Bey'in Bağdat çıkartması (1055) ile bu baskıdan kurtarılan Abbasî Halifesi Kaîm bi-Emrillâh dünyevi yetkilerini Selçuklu Sultanı'na devrederek sadece dini bir makam ile yetinmek zorunda kaldı.

Selçuklu Sultanları Halifeden aldıkları bu yetkiyle birlikte iki önemli sorunu da devr almış oldular. Bunlardan birincisi İslâm dünyasının çok başlı yapısına son vererek istikrarı temin etme görevi idi. İkincisi ise Anadolu üzerinden İslâm dünyasına saldırmakta olan Bizans'ın karşısında durmaktı. Bu amaçla Şîî Fâtımîlerin faaliyet sahası olan Suriye, Filistin ve Mısır'ın alınması Alp Arslan döneminden itibaren program dâhiline alındı. Fakat Sultan Alp Arslan'ın beklenmedik şekildeki ölümü üzerine yerine geçen oğlu Melikşah döneminde daha kapsamlı ve etkili bir şekilde bu bölgeler ile ilgilenildi. Melikşah'ın ardından başlayan fetret devri ve çok başlılık meliklerin en iyi şekilde yetiştirilmelerinden sorumlu olan Atabeglerin buldukları bölgelerde başlarına buyruk davranmalarına ve istiklallerini ilan etmelerine neden oldu. Bu atabeglikler içerisinde en dikkate değer olanı hiç şüphe yok ki İmâdeddîn Zengî b. Aksungur tarafından kurulan Musul Zengî Atabegliği idi. İmâdeddîn Zengî Irak Selçuklu Sultanı'nın meliklerine Atabeglik yaptığı süre

içerisinde kendisine verilen görevleri layıkıyla yerine getirdi. Vasıt, Bağdat Şahneliği'nden sonra Musul ve Haleb valiliği görevine yükselmeyi başaran İmâdeddîn Zengî'nin Haçlılara karşı verdiği amansız mücadele ve kazanımlar içerisinde Urfa'nın alınması Haçlı ve batılilar için olduğu gibi İslâm dünyası için de bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten itibaren Müslümanlar, Haçlıları Suriye ve Filistin'den çıkaracaklarına dair ümitlenirken, Batılilar umutsuzluk içerisine düşmeye ve yeni seferlerle bu umutsuzluğun önüne set çekmeye çalışmışlardır. İmâdeddîn Zengî'nin ölümüyle birlikte Musul ve Haleb olarak iki kola ayrılan Atabeglik daha sonraki yıllarda yeni kollara bölünmüştür. Ancak Frankların sevinci kısa sürmüştür. Çünkü Musul Zengî Atabegliği'nin hükümdarı Seyfeddîn Gâzî'nin Musul'da kısa süren hükümdarlığı döneminde ağabey kardeş uyumu nedeniyle Franklar umduklarını elde edememişlerdir. Seyfeddîn Gâzî'nin ölümünden sonra Haleb Kolu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı olan Nüreddîn Mahmûd harekete geçerek Musul ve Sincar'a üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Babası İmâdeddîn Zengî'nin başlatmış olduğu İslâm birliği ve Franklar ile mücadele projesini daha güçlü bir şekilde devam ettirmiştir.

Haleb Zengî Atabegliği, kurucusu ve ilk hükümdarı Nüreddîn Mahmûd döneminde asli kimliğine kavuşmuştur. Nüreddîn Mahmûd, Dımaşk şehrini alarak (1154) Tuğtekinliler'e son vermiş, böylece Dımaşk, Haleb Atabegliği'nin yeni merkezi olmuştur. Suriye'de İslâm birliğinin sağlanmasını da mümkün kılan bu gelişme en çok Franklar ile Bizans'ı korkutmuştur. Frankları sahilde dar bir muntika içerisine hapsedmeyi başaran Haleb Atabegliği'nin bu tehdit edici başarıları karşısında hem Antakya Prinkepsliği hem de Kudüs Krallığı daha önceleri mesafeli oldukarı Bizans'tan yardım istemek zorunluluğu hissetmişlerdir. Suriye'de uzun yıllar önce hâkimiyetini kaybetmiş olan Bizans ise Anadolu'da Danişmend ve Anadolu Selçukluları ile olan mücadelelerine rağmen Haçlıların bu tekliflerine olumlu yanıt verirken bu münasebetle hem Kilikya Ermeni Krallığı hem de Frank krallıklarına metbuluğunu kabul ettirmeyi başarmıştır. Bizans ve Kudüs Krallığı'nın ittifakları daha sonra Mısır'a karşı gerçekleştirilen saldırılarda da kendisini göstermiştir.

Fâtımî Halifelerinin giderek devlet üzerindeki otoritelerini kaybetmeleri ve vezirlerin bu boşluğu doldurmaları ile başlayan siyasi kargaşa ortamından Haleb Atabegliği kadar Kudüs Krallığı'nın öncülüğünde Franklar da istifade etmek

istemişlerdir. Çünkü Franklar Nûreddîn'in Mısır'a hâkim olarak onları baskı altına alacağını iyi bildiklerinden ne pahasına olursa olsun buna bütün güçleri ile engel olmaya çalışmışlardır. Bu amaçla Avrupa ve Bizans'tan yardım istemişlerdir. Gelen yardımlara rağmen istedikleri sonucu elde edemedikleri ileriki yıllarda daha iyi anlaşılmuştur. Çünkü yardıma gelen Franklar, Suriye ve Filistin'deki Frankların doğulu yaşamına adapte olduklarını, gündelik hayatta buradaki yerli halkın yaşamından esinlenerek giyinip kuşandıklarını ve Müslümanlarla savaşmanın dışında, aralarında diplomatik, ticari ve dostane bir takım ilişkilerin de geliştiğini kendi gözleri ile gördüklerinden sahip oldukları mücadele azmi zedelenmiştir.

Araştırmada varılan önemli sonuçlardan biri de Haleb Atabegliği'nin sadece Franklarla mücadele etmeyip Mısır'da Fâtımî Halifeliği adına okunmakta olan hutbeye son vererek Sünnî İslâm dünyasının dini otoritesi olan Abbâsî Halifeliği adına okutmaları idi. Böylece Büyük Selçuklular'ın başlatmış olduğu projenin önemli bir ayağını tamamlayarak onların mirasçıları olduklarını ispatlamışlardır.

Haleb Zengî Atabegliği'nin ikinci bir önemli özelliği ise Eyyûbîler gibi başarılı bir hanedanın tarih sahnesine çıkmasına fırsat tanıyarak onların aracılığı ile Mısır, Yemen, Sudan, Hicaz, Kudüs gibi yerlerin alınmış olmasıdır. Eyyûbîler'den sonra bu bölgelerde egemen olan Memlükler'in ve nihayet Osmanlıların egemenliği ile Türklüğün izi ve politik yönlendiriciliği günümüze kadar devam edegelmiştir.

Haleb Zengîlerinin bölge üzerindeki hâkimiyet ve gücünü tesis etmek adına zaman zaman Anadolu Selçuklu Devleti ile karşı karşıya kalması ise bu araştırmamızın bir diğer önemli konusunu teşkil etmektedir. Bu bağlamda rakip iki gücün karşı karşıya kaldıkları ve zaman zaman birbirlerini Bizans ve Franklar'a karşı yeterince savaşmadıkları ve cihadı terk ettikleri konusunda uyardıkları görülse de aslı mevzu Türk-İslâm birliği ilkesi olduğundan düşmanlarının kışkırtma ve oyunlarına rağmen akliselim hareket ederek bu oyunlara gelmekten kurtulmuşlardır.

Araştırmada, Haleb Zengîleri'ne ait devlet teşkilatının kuruluş ve işleyişinin büyük çapta Selçuklu örneğindeki gibi olmasına karşılık Mısır'ın hâkimiyet altına alınması ile birlikte Fâtımîler'den de etkilendiği sonucuna varılmıştır.

Haleb Atabegliği'nin Suriye, el-Cezîre, Mısır ve Anadolu'nun güneyinde hâkimiyet tesis etmesi ile birlikte, adı geçen bölgelerde istikrarın büyük ölçüde

sağlanmasına ve buna bağlı olarak sosyo-kültürel ve ekonomik inkişafın ortaya çıkmasına yol açtığı, çalışmada varılan diğer bir önemli sonuçtur.

Son olarak çalışmada tespit ettiğimiz en önemli hususlardan birisi de konunun önemine rağmen, Zengîler'in Haleb Kolu ile ilgili çok kapsamlı ve özgün çalışmaların olmayışı ve Zengîler'in Haleb Kolu'nun araştırmacılar tarafından genelde Musul Atabegliği konusu içerisinde veya onun gölgesinde ele alınmış olmasıdır. Hâlbuki Haleb Zengîleri'nin hâkimiyet dönemi (1146-1181) her ne kadar çok uzun sürmemiş olsa da elde ettikleri başarıların büyüklüğü ve bölge üzerindeki politikaları konunun önemini artırmakta ve daha kapsamlı bir çalışma gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

1. KAYNAKLAR

Abu'l-Farac (1987). Abu'l-Farac Tarihi. Trkç. Çev. Ö.R. Doğrul. C. II, Ankara: TTK Yay.

Ebû'l-Hasan Ali (1999). *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*. Trkç. Çev. Necati Lügal, 2. Baskı, Ankara: TTK.

Ahmed b. Mahmûd, (1977). *Selçuk-Nâme*, I-II., Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Anna Komnena, (1996). *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadasında İmparator Alexias Komnenos Dönemi'nin Tarihi- Malazgirt'in Sonrası*, Trkç. Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkilap Kitabevi.

Anonim Haçlı Tarihi (2013). *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum*. Trkç. Çev. Ergin Ayan. İstanbul: Selenge Yay.

Anonim Süryânî Vekayinâmesi (2005). H. A. R. GİBB'in Notlarıyla, İngilizce Çev. A. S. Tritton, Türkçe Çev. Vedii İlmen, I. ve II. *Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, İstanbul: Yaba Yay.

Aynî (t.y.). *İkdü'l-Cümân fî Târîh-i Ehli'z-Zaman*. C. XII, Beyâzî Ktph. Veliyüddîn Efendi, Yzm. No:2389.

Bündârî (1943). *Zübdetü'l-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, Trkç. trc., Kıvameddin Burslan, İstanbul: TTK.

Bündârî (1971). *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, Thk. Ramazan Şeşen, Beyrut.

Bündârî (1979). *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, Thk. Fethiyye en-Nebrâvî, Mısır: Mekteb el-Hanci.

Ebü'l-Ferec, İbnü'l-İbrî (1890). *Tarih-i Muhtasar ed-Düvel*, Beyrut.

Ebü'l-Fidâ, (1840). *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. J. T. Reinaud- Mack Guckin de Slane, Paris.

Ebü'l-Fidâ, (H.1325). *Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. Mısır: Matbaati'l-Hüseyniyye.

Ebu'l-Vefa (1998). *Kitâbu İkazi'l-Gâfil bi Sîreti'l-Meliki'l-Âdil Nûreddîn eş-Şehîd*, Mustafa Eğilmez, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi.

Ebü Şâme (2002). *Kitâb el-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn En-Nûriyye ve's-Selâhiyye*, Neşr ve Tahkik: İbrâhîm Şemseddîn, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.

Ebu Yusuf (1970). *Kitabü'l-Harac*. Trc. Ali Özek, İstanbul.

Hamevî, Y. (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut: Dâr-ı Sadr.

Hetum, (1946). *Gorigos Senyörü Hetum'un Vekâyinâmesi*, İstanbul.

İbn Asâkir, Ebî'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Hibetullâh (1997). *Târîhu Medineti Dimaşk*. Dirâset ve Thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Ömeroy. C. 57, Dimaşk: Dârü'l-Fikr.

İbn Cübeyr (2017). *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Trkç. Trc. İsmail Güler, 3. Baskı,

İstanbul: Selenge Yay.

İbn Hallikân (1968-1972). *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, I-VIII, Tahkik: İhsan Abbas, Beyrut: Dâr-ı Sadr.

İbn Hallikân (1843). *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, İng. trc., Mac Guckin de Slane, Vol. I, Paris:

İbn Havkal, (1992). *Kitab-ı Suretu'l-Arz*. Beyrut: Dârü Mektebet el-Hayât.

İbn İyâs, Muhammed Ahmed (1975). *Bedâi' el-Zuhûr fi Vekâi' el-Duhûr*. C. I, Tahkik ve Mukaddime: Muhammed Mustafa, I. Baskı, Beyrut: Franz Stainer Yay.

İbn Kesîr, (1995). *El-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut (t.y.); Büyük İslâm Tarihi*, Trkç. trc. Mehmet Keskin, I-XIV, İstanbul: Çağrı Yay.

İbn Memmâtî, (1943). *Kavânîn el-Devânîn*, nşr. A.S. Atiyye, Kahire.

İbn Şeddâd, Behâ ed-Dîn. (1897). *The Life of Saladin, Saladin; or What Befell Sultan Yûsuf (Salâh ad-Dîn: 1137-1193)*, London.

İbn Şeddâd, İzzeddîn b. Muhammed b. Ali b. İbrahim (1991). *El- A'lâku'l-Hatîre Fî Zikri Ümerâi's-Şam ve'l-Cezîre*, Muhakkik: Yahya Zekeriyya Abbare, I-II, Dımaşk: Suriye Kültür Bakanlığı.

İbn Tağrıberdi (1383/1963). *En-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısr ve'l-Kâhire*, C. V, Kahire: Mısır Kültür Bakanlığı.

İbn Haldûn (2004). *Mukaddime (Kitâbu'l-İber ve Divânu'l- Mübtedei ve'l-Haber Fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsarahum Min Züveyi's-Sultânu'l-Ekber: Araplar, Acemler, Berberîler ve Onlarla Çağdaş Olan Büyük Devlet Sahibi Halklar Hakkında İbretler, Başlangıç ve Haber Kitabı)*, I. Cilt, Trkç. Çev. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak.

İbn Vâsıl, (1953-1960/1972-1977). Müferricü'l- Kürûb fî Ahbâr-i Ben-i Eyyûb (I-III. Ciltlerin tahkiki: Cemâleddîn eş-Şeyyâl), Kahire, 1953-1960 ve (IV ve V. Ciltlerin tahkiki: Hasaneyn Muhammed er- Rabie), Kahire 1972-1977.

İbnü'l- Adîm, (1951-1954). *Zübdetü'l- Haleb Min Târîh-i Haleb*. Nşr ve Thk: Sâmî ed-Dehhân, I- III, Dımaşk:

İbnü'l-Adîm (1982). *Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler), Biyografilerle Selçuklu Tarihi*: Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları.

İbnü'l- Adîm, Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde (1996). *Zübdetü'l- Haleb Min Târîh-i Haleb*. Haşîye: Halil el-Mansûr, I. Baskı, Beyrut: Dar el-Kütûb el-İlmiyye.

İbnü'l- Adîm, Kemâleddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde (1997). *Zübdetü'l- Haleb min Târîh-i Haleb*. Nşr ve Thk: Süheyl Zekkar, I. Baskı, C. II, Dımaşk: Dar el-Kitâb el-Arabiyye.

İbnü'l-Adîm (2014). *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb 'de Selçuklular* (H. 447-521= 1055-1127), Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Sevim Ali, Ankara: TTK.

İbnü'l-Cevzî (1358). *Kitâb el-Muntazâm fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C.I-X, Haydarabâd.

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Alib. Muhammed Ebu'l-Ferec Cemale'd-Dîn. (1995), *El-Muntazam fî Tarihi 'l-Müluk ve 'l-Umem*, Yay. Süheyl Zekkâr, Kahire.

İbnü'l-Cevzî (2014). *Kitâb el-Muntazâm fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem'de Selçuklular*, Ankara: TTK.

İbnü'l-Ezrâk, (1992). (H.510-577/1117-1181), *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi* (Artuklular Kısmı), (Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran), Erzurum: Atatürk ÜniversitesiYay.

İbnü'l-Ezrâk (1975). *Meÿyâfârkîn ve Amîd Tarihi, Marvanî Kürtleri Tarihi*, Çev. M. E. Bozarıslan, I. Cilt, İstanbul: Koral Yay.

İbnü'l-Esîr (1963). *El-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, Nşr. Abdulkadir Ahmed Tilîmât. Kahire.

İbnü'l-Esîr, (1991). *El-Kâmil fi't-Târîh*, X-XI, Çev. Abdülkerim Özaydın. İslâm Tarihi, İstanbul: Bahar Yay.

İbnü'l-Kalânîsî (1908). *Bizeyli Târîhi Dımaşk*, Yay. H. F. Amedroz, Leiden.

İbnü'l-Kalânîsî (2015). *Bizeyli Târîhi Dımaşk, (Şam Tarihine Zeyl: I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi)*, Trkç. Trc. Onur Özatağ, I. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

Kalkaşandî, Ahmed b. Ali. (1987). *Subhu'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşa*, Beyrut.

Kâtib el- İsfahanî, İmâdeddîn. (t.y.). *Fethi'l-Kussî fi Fethi'l-Kudsî(Hurub-u Salâheddîn ve Fethi Beyt-i Mukaddes)*.

Kâtib el- İsfahanî, İmâdeddîn. (H.1375-1383/1955-1964). *Harîdat el-Kasr, Şam Şairleri Kısmı I-III*, Neşr: Şükri Faysal, Dımaşk.

Kinnamos, I. (2001), *Ioannes Kinnamos'un Historiası (1118-1176)*. Yay. Haz. Işın Demirkent, Ankara: TTK.

Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkadir (1993). *El-Cevâhirü'l-Mudiyye fi Tabâkâti'l-Hanefiyye* (nşr. Abdulfettah Muhammed el-Hulv), Kahire.

Makrîzî, (1942-1958). *Es-Sülûk*, nşr. Mustafa Ziyâde, Kâhire.

Makrîzî, Takiyeddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ali b. 'Abdü'l-Kâdir 'Ubeydî (1997). *Es-Sülûk Li-Ma'rifeti Devlet el-Mülûk*, Thk. Muhammed 'Abdü'l-Kâdir 'Atâ, El-Cüz'ü'l-Evvel, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.

Ebu'l-Vefâ, Muhammed b. Ebî Bekr (1998). *Kitâbu İkazi'l-Gâfil Bi Sîreti'l-Meliki'l Âdil Nûreddîn Eş-Şehîd*, Mustafa Eğilmez, Doktora Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi,

Nasır-ı Hüsrev (1988). *Sefernâme*, Çev. Abdulvahhab Tarzî, İstanbul: MEB Yay.

Niketas Khoniates, (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK.

Nizâmü'l-Mülk (1999). *Siyaset-nâme*. Haz. M. Altay Köymen, Ankara: TTK.

Nu'aymî, Abdulkadir b. Muhammed el-Dımaşkî (1410/1980). *El-Daris fi Tarih el-Medâris*, C. I, I. Baskı, Beyrut: Dâr el-Kütüb el-İlmiyye.

Nu'aymî (1988). *Ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris*. Thk. Cafer el-Hasenî, I-II, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.

Sıbt İbnü'l-Cevzî (1951-1952). *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarihi'l-Âyan*,

Sıbt İbnü'l-Cevzî (1968). *Mir'âtü'z-Zeman fî Tarihi'l-Âyan, Selçuklular'la İlgili Kısımlar*, Yay. Ali Sevim. Ankara: AÜDTCF. Yay.

Simbat (1946). *Başkumandan Simbat Vekâyinâmesi (951-1334)*, Türkçe Çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul.

Süryânî Mihael, (1944). *Süryanî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*, Türkçe çev.: Hrant D. Andreasyan, (Müsvedde Halinde), Ankara: TTK Kütüphanesi Tercüme Kısım, NO: Ter/44.

Urfalı Mateos, (2000). *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*,(Türkç. çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier ve M. Halil Yinanç). 3. Baskı, Ankara: TTK.

Usâme İbn Munkız, (2006). *İbn Munkız Haçlılara Karşı (Kitâbü'l-İ'tibâr)* Çev.

Selahattin Hacıoğlu, İstanbul: Bordo-Siyah Klasik Yay.

Benjamin ve Petachia (2009). *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*. Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.

Vahram. (1946). *Vahram Vekâyinâmesi (Kilikya Kralları Tarihi)*. (Çev: Hrant D. Andreevyan), İstanbul.

Vardan Vartapet. (2017). *Türk Fetihleri Tarihi(889-1269)*. Trkç. trc. Hrant D. Andreevyan, Yay. hzr. İlhan Aslan, Edit: Fuat Hacısalihioğlu, İstanbul: Post Yay.

Willermus Tyrensis, (1994). *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, (Çev.: Ergin Ayan, *Denizaşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi*), Adlı Eserinin XVI., XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi, (İst. Üniv. Basılmamış Y.L. Tezi), İstanbul.

Zehebî, Şemsü'd-Dîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (1999). *Düvelü'l-İslâm*. C.II, Thk. Hasan İsmâil Merve, Beyrut: Dar-ı Sadr.

Ziriklî, Hayreddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fârîs (2002) *el-A'lâm: Kâmûs el-Terâcim*, C. I-VIII, Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-Milliyîn.

2. ARAŞTIRMA ESERLERİ

Acun, H. (2007). *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ed. Hakkı Acun, Ankara: Kültür ve Turizm Yay.

Ahmed Tevhîdî, (1321). *Müze-yi Hümayûn Meskükât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*. İstanbul. s. 73-84.

Alaslan, H. (1989). *İhşidiler Devleti, (Siyasi Tarih, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayatı)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Alptekin, C. (1978). *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum: Atatürk University Press.

Alptekin, C. (1985). *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edb. Fklt. Yay.

Alptekin, C. (1986). “Zengî'nin Urfa'yı Fethi”, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 4, 1.

Alptekin, C. (1988). “Musul Atabegliği” Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, Çağ Yayınları. VII.

Alptekin, C. (1989). “Aksungur”. *DİA*. İstanbul: II, 296.

Alptekin, C. (1989). “Ali Küçük”. *DİA*. İstanbul: II, 410.

Alptekin, C. (1991). “Atabey”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: IV, TDV. Yay.

Alptekin, C. (1992). “Begteginliler”. *DİA*. İstanbul: V, 342-344.

Alptekin, C. (1992a). “Büyük Selçuklular”. *DGBİT*. İstanbul: VII, 95-229.

Alptekin, C. (2001). “Zengî”, *İA*, XIII, Eskişehir, s. 526-532.

Altan, E. (2003). *II. Haçlı Seferi(1147-1148)*, TTK, Ankara.

Altan, E. (2014). Nur al-Din Mahmûd b. Zangî (1146-1174): One of the Prominent Leaders of the Struggle Against the Crusaders. *Tarih Dergisi*, S. 59, (2014/1), İstanbul 2014, s. 57-78.

Altan, E. (2015). Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis (1130-1185)'in Historiası ve Zeyilleri. *Şarkiyat Mecmuası*. S. 27, s. 85-94.

Anakis, N. R. (1997). “İbn Kadî Şuhbe”, *İA*, V/II, 760.

Archer, T. A. – Kingsford, C. L. (1895). *The Crusades, The Story of The Nations, The Story of The Latin Kingdom of Jerusalem*, Newyork.

Artuk, İ. ve Artuk, C. (1971). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâmî Sikkeler Kataloğu*. İstanbul. s. 407-423.

Aslanapa, O. (1972), *Türk Sanatı*, I, 108-109, İstanbul.

Aslanapa, O. (2007). *Anadolu'da İlk Türk MimarisiBaşlangıç ve Gelişmesi*. (II. Baskı), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.

Aslanapa, O. (1977). *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl)*. Hazırlayan: Oktay Aslanapa, İstanbul: MEB. Devlet Kitapları.

Ataoglu, M. R. (1989), *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*. (Ank. Üni. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

Ataoglu, R. (1992). Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Dâvûd'un siyasi faaliyetleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. 16, S. 27. s. 33-43.

Avcı, C. (2013). "Yâkut el-Hamevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: XLIII, 288-291.

Bailly, A. (t.y.). *Bizans Tarihi*, II, 1001 Temel Eser Dizisi, Trkç. Çev. Haluk Şaman, Trc. Yay.

Barber, M. (2003). *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi (Yeni Şövalyelik)*, Türkçe. Çev: Berna Ülner, İstanbul: Kabalcı Yay.

Baş, E. (1999). İbn Asakir ve Tarihi Dimesşk'i Üzerine. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. C.39, S.1, s. 691-706.

Bayat, F. (2002). "İmâdüddîn Zengî ve Musul Atabeyliği". *Türkler Ansiklopedisi*,

IV, Ankara: Yeni Türkiye Yay.

Becker, C.H. (1997). “Dimyat”. *İA*, III, 5. Baskı, Eskişehir: MEB, s.589-590.

Beksaç, A. E. (2007), “Nüreddîn Zengî Bîmâristânı”, *DİA*, XXXIII, 262-263.

Beksaç, A. E. (2007), “Nüreddîn Zengî Külliyesi”, *DİA*, XXXIII, 263.

Bezer, G. Ö. (2002). “Zengiler” *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 1297-1311.

Barthold, W. (1984). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler: M. Fuad Köprülü, Altıncı Basım, Ankara: D. İ. B. Y.

Bilgiç, A. T. (2012), *Tarih Terimleri Sözlüğü*, I. Baskı, 294, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay.

Bilindir, S. (2016). Suriye Selçukluları Döneminde İki Kardeş Arasından Yaşanan Çekişmelerin Bölge Kaderine Etkileri (1094-1104). *Asia Minor Studies-International Journal of Social Sciences*, C.IV.

Björkman, W. (1997). “Meks” *İA*. Eskişehir: MEB, VII, 651-652.

Bosworth, C.E. (2000). “Ukaylids”. *EI*, V. X, New Edition, Leiden, Brill. s. 786 - 787.

Brockelmann, Carl (2002). *İslam Ulusları ve Devletleri tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, 2. Basım, Ankara: TTK Yay.

Brockelmann, C. (1997). “İbnül’İbrî”, *İA*, Eskişehir: MEB, V/2, 861-862.

Brockelmann, C. (1997). “İbn Asâkir”, *İA*, Eskişehir: MEB, V/2, 701-702.

Butak, B. (1947). *XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları*. İstanbul. s. 58-80.

Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev; Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

Cahen, C. (1988). *Türklerin Anadolu'ya İlk Gelişleri (XI. Yüzyılın ikinci Yarısı)*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, XXV. Dizi- Sa.4, Çev: Yaşar yücel- Bahaeddin Yediyıldız, Ankara: TTK.

Casanova, P. (1923). *La Montre du Sultan Noûr ad-dîn*, Syria.

Cheyne, J. C. (2008). (*Histoire de Byzance*, Presses Universitaires de France, 2005) *Bizans Tarihi*, Türkçe terc: İsmail Yerguz, Ankara: Dost Kitabevi.

Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul:

Conder, C. R.- Wilson, C. W. (1897). *Palestine Pilgrims text Society, Life of Saladin*, London: Committee of the Palestine Exploration Fund.

Çığ, M. İ. (2005). *Hititler ve Hattuşa*, İstanbul: Kaynak Yay.

Dakukî, H. A. (1975). *Kuzey Irak'ta Atabeyler Hâkimiyeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Demirkent, I. (1990). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara: TTK. Yay.

Demirkent, I. (1987). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*. II, Ankara: T.T.K.

Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yay.

Diehl, C. (2006). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev: A. Göke Bozkurt, İstanbul: İlgi Yay.

Durant, W. (t.y.). *İslam Medeniyeti*. Terc. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel

Eser, 29, Kervan Kitapçılık.

Eco, U. (2014). *Ortaçağ (Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar)*. İstanbul: Alfa Yay.

Eğilmez, M. (1998). *Kitâbu İkazi 'l-Gâfil Bi Sîreti 'l-Meliki 'l-Âdil Nûreddîn Eş-Şehîd*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi.

Eğilmez, M. (2002). “Musul ve Haleb Atabeyi Nûreddîn Mahmûd”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara: Yeni Türkiye Yay. s. 1326-1342.

Elisséeff, N., (1967). *Nûr ad-Dîn un Grund Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174)*. C.I-III, Damascus.

Elisséeff, N. (1983-1986). “Dımashk”, “İbn Asakır”. *EF²*, III, New Edition, Leiden.

El-Müneccid, S. (1949). *Vulât Dımaşk fi 'l-Ahdi 'l-Selçûkî*. Dımaşk.

Erer R. (2002). *Türlere Karşı Haçlı Seferleri*, Yeni Edisyon, Üsküdar.

Farmer, H.G. (1997), “Nevbet”, *İA*, IX, 220-222.

Gibb, H.A.R. (1932). *The Damascus Chronicle of the Crusades*, London.

Gibb, H.A.R. (1973). *The Life of Saladin, From The Works of İmad ad-Din and Bahâ' ad-din*, Oxford.

Gibb, H.A.R. (1991). *Studies On The Civiliation Of İslam (İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar)*. Trkç. Trc. K. Durak, A. Özkök, H. Yücesoy ve Kenan Dönmez, İstanbul: Endülüs Yay.

Gök, H. İ. (2013). *Musul Atabegliği; Zengiler (Musul Kolu:1146-1233)*, Ankara: TTK.

Gök, H. İ. (2001). *Musul Atabegliği; Zengiler (Musul Kolu:1146-1233)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gök, N. (2002). “Türk-İslâm Kültüründe Adalet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler”. *Türkler*, Ankara: XI, 61-70.

Gövsal, İ. A. (t.y.)*Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat.

Guest, R. (1997). “Muhammed”, *İA*, VIII, 5. Basım, Eskişehir: MEB, s. 484-487.

Gül, M. (2002). Önyasya’da bir Türk Devleti: Eyyûbîler (1175-1250), *Türkler Ansiklopedisi*, C.V, s. 129-146.

Günaltay, M. Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları- Tarih ve Müverrihler*, İstanbul: Endülüs Yay.

Haldon, J.(2007). *Bizans Tarih Atlası*. Çev. Ali Özdamar, İstanbul: Kitap Yay.

Hamidullah, M. (1980). *İslam Peygamberi*, Çev.: Salih Tuğ, C. II, İstanbul:

Hartmann, (1997). “Dımaşk”. *İA*, XI, s. 298-310.

Heffening, (1997). “Kaşan” *İA*, VI, s.373-374.

Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Trkç. Trc. Enver Ziya Karal, 2. Baskı, Ankara: TTK.

Hitti, P.K. (1959). *Syria: A Short History*. New York: The Macmillan Company.

Hitti, P. K. (1980). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. Trc. Salih Tuğ, İstanbul.

Holt, P.M. (1999). *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Türkçe çev: Özden Arıkan, İstanbul:

Honigmann, E. (1997). “Tel-Bâşir”, *İA*, XII/I, 5. Basım, Eskişehir: MEB, 145-147.

Honigmann, E.(2000). “Tall-Bâshir”, *EI*, X, s.167.

Irwin, R. (2005). İslâmi Dünya Sisteminin Doğuşu (1000-1500). Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi, 1. Basım, Edt. Francis Robinson, Trc. Zülal Kılıç, İstanbul: Kitap Yay. s. 67-100.

Işıltan, (1997). “Seyfüddevle”, *İA*, X, 5. Basım, Eskişehir: MEB, s. 536-539,

İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yay.

Juynboll, Th. W. (1997). “İbnu'l-Kalânisi”, *İA*, V/II, 862-863.

Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. Birinci Basım, İstanbul: MEB.

Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. Birinci Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kafesoğlu, İ. (1984), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: 256.

Karaarslan, N.Ü. (1997). “Hamdânîler”, *DİA*, XV, s.446-447.

Karauğuz, G. (2002). *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi antlaşma Metinleri*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Kaşgarlı, M.A.(1990). *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*. Ankara: Proses Ltd. Şti.

Kayaoğlu, İ. (1980). *İslam Kurumları Tarihi*. Ankara.

Kayhan, H. (2002). Irak Selçukluları. *Türkler Ansk.*, V, Ankara: Yeni türkiye Yay., s. 1275-1285.

Kazıcı, Z. (1991). *İslâm Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yay.

Kınal, F. (1973). Hitit Devletleri için Kuzey Suriye'nin Önemi, *Atatürk Konferansları IV*, Ankara.

Koca, F. (2001). “Kaşanî”, *DİA*, XXIV, İstanbul: s.531.

Koprıman, K.Y.(1992). Tolunoğulları, *DGBİT*, VI, İstanbul: Çağ Yay. s.55-79.

Koprıman, K.Y. (1992). İhşidîler, *DGBİT*, VI, İstanbul: Çağ Yay. s. 182-221.

Kök, B. (1992). *Nûreddîn Mahmud Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul: İşaret Yayınları.

Kök, B. (2007). “Nûreddin Zengî, Mahmud”, *DİA*, 33, 259-262.

Köprülü, M. F. (1950). “Atabeg”, *İslam Ansiklopedisi*, I, İstanbul: M.E. B. Yay. s. 712-718.

Köprülü, M. F.(1997).“Berîd” *İA*, II,541-549.

Köprülü, M. F.(1997).“Artukoğulları” *İA*, I, s.617-625.

Köymen, M.A.(1991). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, İkinci İmparatorluk Devri*. Ankara: TTK Yay.

Kramers, J.H. (1997). “Tekrit”, *İA*, XII/I, 139-140, Eskişehir: M.E.B.

Kramers, J.H. (2000). “Takrît”, *EI*, X, s.140-141.

Kumayha, Câbir. (1985). *Edebü'l-Hulefâi'r-Râşidîn*. Kahire.

Kuşçu, A. D. (2013). *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, Ankara: TTK.

Lapidus, I. M. (2005). *İslam Toplamları Tarihi I,(A History of Islamic Societies)*, Çev: Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yay.

Lemerle, P. (1994). *Bizans Tarihi*, Türkçe Çev: Galip Üstün(*Histoire de Byzance*, Presses de Universitaires de France, Paris, France: 1943), İstanbul: İletişim Yay.

Lewis, B. (1995), *Haşîşiler, Ortaçağ İslâm dünyasında terörizm ve siyaset*, Çev. Ali Aktan, I. Basım, İstanbul: Sebil Yay.

Lewis, B. (2003), *Ortadoğu* (İki bin Yıllık Ortadoğu Tarihi), Türkçe Çev: Selen Y. Kolay, İstanbul: Arkadaş Yay.

Maalouf, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. Trkç. Çev. M.A. Kılıçbay, 2. Basım, İstanbul: Telos Yay.

Mazaherî, A. (1972). *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, (*La vie quotidienne des Musulmans en Moyen Age*) Türkçe Trc: Bahriye Üçok, İstanbul: Varlık Yay.

Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, İstanbul: Çizgi Kitabevi.

Merçil, E. (1991). *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara: TTK.

Morrison, C.(2005). *Haçlılar*, Trkç. Trc. Nermin Acar, Ankara: Dost Kitabevi Yay.

Nicolle, D. (2006). *The Third Crusade 1191, Richard the Lionheart, saladin and the Struggle for Jerusalem*, Midland House: Osprey Publishing.

Nomiku, H.A. (1997). *Haçlı Seferleri*, Yunancadan Trkç. Çev: Kriton Dinçmen, İstanbul: İletişim Yay.

Okiç, M. T. (1959). *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul:

Ostrogorsky, G.(2006).*Bizans Devleti Tarihi*. Trkç. Trc. Fikret Işıltan, 6.Baskı, Ankara: TTK.

Ögel, B. (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Devlet ve Ordu Mehteri, VIII*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Özer, Y. Z. (1987).*Mısır Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi.

Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi(498-511/1105-1118)*. Ankara: TTK.

Özaydın, A. (1992) “Bündârî”, *DİA*, VI, s. 489-490.

Özaydın, A. (1992), “Danişmendliler” *DGBİT*. VIII, s. 121-140.

Özaydın, A. (2000). “İbnü’l-Kalânîsî” *DİA*, XXI, s. 99-100.

Özaydın, A. (2007). “Nizâmiye Medresesi”. *DİA*, XXXIII, s.188-191

Özkuyumcu, N. (2000). “İhşidiler”, *Genel Türk Tarihi*, III, Ankara: Yeni Türkiye Yay. s.349-385.

Özkuyumcu, N. (2002). “Tolunoğulları”, *Türkler Ansiklopedisi*, V, Ankara, s. 10-60.

Özkuyumcu, N. (2002). “İhşidiler”, *Türkler Ansiklopedisi*, V, Ankara, s. 60-102.

Öztuna, Y. (2005). *Devletler ve Hanedanlar; İslam Devletleri*. C.1, İlaveli 3. Baskı, Ankara: Kültürve Turizm Bakanlığı Yay.

Paine, M. (2011). *Crusades (Haçlı Seferleri)*, Trkç. Çev. Cumhur Atay, İstanbul: Kalkedon Yay.

Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi II*, 3. Baskı, Çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK.

Sallabî, A. M. (1428/2007). *Ed-Devle Ez-Zengiyye ve Necahu el-Meşru' el-İslami bi Kiyadeti Nüreddîn Mahmûd eş- Şehid fi Mukavemeti et- Teğalğul el-Batînî ve'l-*

Gazvu es-Salîbî. Beyrut: Dar el-Marîfe.

Sallabî, A.M. (2014). *Zengîler Dönemi, İslâmî İdârenin Yeniden Hâkim Kılınması*, Trc. Turgut Akyüz, I. Basım, İstanbul: Ravza Yay.

Sauvaget, J. (1997). “Haleb”, *İA*, V/I, Eskişehir: M.E.B. Yay., s. 117-122.

Sauvaget J. (1963). *İslam Dünyası Kısa Kronolojisi*. AÜİFY., Genişletilmiş 2. Basım, Türkçeye Çeviren ve Genişletenler: Suut Kemal Yetkin-Faik Reşit Unat, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.

Savran, A. (1978).“İbnü'l- Ezrâk Hayatı, Eserleri ve Kaynakları”, *Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi*, VIII.

Savran, A. “İbnü'l-Ezrâk el- Fârikî”, *DİA*, XXI, s.34-35.

Sevim, A. (1961). Temürtaş'ın Haleb Hâkimiyeti, *Belleten*, no:100, s. 571-581, Ankara.

Sevim, A. (1962). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi faaliyetleri, *Belleten*, no:101, s. 121-146, Ankara.

Sevim, A. (1966). Buğyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb'e Göre Emîr Aksungur. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.4, S. 6, s. 101-125.

Sevim, A. (1982). *Buğyetü't-taleb fî Târîhi Haleb, Selçuklularla ilgili Hal Tercümeleri*, Ankara: TTK Yay.

Sevim, A. (1982). *Buğyetü't-taleb fî Târîhi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, Ankara: TTK Yay.

Sevim A. (1988). *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)*.Ankara: TTK Yay.

- Sevim Ali (1989). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK. Yay.
- Sevim, A. (1990). *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara: TTK Yay.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri tarihi, Siyaset- Teşkilat ve Kültür*, Ankara: T.T.K.
- Sevim, Ali (2014). *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar)*. Ankara: TTK Yay.
- Sevim A. (2015). *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah, II. Baskı*, Ankara: TTK Yay.
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik*. C.V, 2. Basım, Çev.: Abdurrahman Aliy, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Bld. Yay.
- Sobernheim, M. (1997). “Hamâ”. *İA*, V/I, 5. Baskı, Eskişehir: MEB, s. 170-172.
- Sobernheim, M. (1997). “Humus”. *İA*, V/I, 5. Baskı, Eskişehir: MEB, s. 588-590.
- Sobernheim, M. (1997). “Hamdânîler”. *İA*, V/I, 5. Baskı, Eskişehir: MEB, s. 179-182.
- Sobernheim, (1997): “İbn İyâs”. *İA*, V/2, s. 758-759.
- Stevenson, W.B. (1968). *The Crusaders In The East, A Brief History of The Wars of Islam With The Latins Syria During The Twelfth And Thirteenth Centuries*, Beirut:
- Streck, (1997). “Antakya”, *İA*, I, 5. Baskı, Eskişehir: MEB, s.456-459.
- Şeşen, R. (1983). *Salâheddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti (H. 569-589/M. 1174-1193)*. İstanbul: İ.Ü.F.E.F. Yay.
- Şeşen, R. (1987). *Salâheddîn Eyyûbi ve Devlet*, İstanbul: Çağ Yay.

- Şeşen, R. (1992). “Eyyübiler”, *DGBİT*, VI, İstanbul: Çağ Yay.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR Yay.
- Şeşen, R. (2002). “Eyyubiler”. *Türkler Ansiklopedisi*, V, Ankara: YTY., s. 60-76.
- Şeşen, R. (2013). *Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbî*. I. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Şevkî Ebû Halîl. (2005). *Tarih Boyunca Müslümanların Kazandığı Zafer ve Yenilgilerin Sebepleri*. Trkç. Trc. Mahmut Sevim, İstanbul: Polen Yay.
- Takkuş, M. S. (2010). *Musul Ve Şam Yurdunda Zengiler Tarihi*, Beyrut: Dar En-Nefais, II. Baskı.
- Tekin, O. (2002). Başlangıcından Türkiye Cumhuriyeti’ne Kadar Türk Devletlerinin Sikkeleri, *Türkler Ansiklopedisi*, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yay. s. 788-803.
- Terzioğlu, A. (1982), “ Selçuklu Türklerinin Ünlü Tıbbîyesi. Şam’daki Nûreddîn Hastanesi”, *Bifaskop*, S. 3(7), s. 20-28, İstanbul:
- Togan, Z.V. (1997). “İbnül’Esîr” *İA*, V/II, 851-852.
- Tomar, C. (2010). “ Taberiye” *DİA*, XXXIX, 323-324.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (1980). *Selçuklular ve İslamiyet*, Nakışlar Yay. İstanbul.
- Turan, O. (1980a). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay. İstanbul

Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Turan, O. (2009a). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Türk Ansiklopedisi (1950). “Atabey”, Ankara: M.E. B. Yay. IV.

Usta, A. (2008). “Artukluların Haleb’teki Hâkimiyeti”, *TİD*, C. XXIII, S.2, s. 227-260.

Uzunçarşılı, İ.H.(1941). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, İstanbul: Maarif Matbaası.

Vasiliev, A.A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, C. I, Ankara: TTK Yay.

Vaux, B.C.(1997). “Dârâ”. *İA*, III, s.479-480.

Walter B., M.A. – E.H. Palmer, M.A. (1871). *Jerusalem, The City of Herod and Saladin*, London:

Yâzîcî, T. (1997). “Halep”, *DİA*, XV, Ankara: TDV, s. 239-244.

Yetkin, S. K. (1965). *İslam Mimarisi*, AÜİF. Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi.

Yıldız, H.D. (1988). “Abbasîler”, *DİA*, I, 5. Basım, Eskişehir: MEB, s. 31-56.

Yılmaz, H. (2014). *Zengîler ve Eyyûbîler Döneminde Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Marmara Üniv. S. B. E.

Yinanç, M. H. (1997). “Danişmendliler”. *İA*, III, s. 468-479, Eskişehir: M.E.B.

Yinanç, M. H. (1997). “Diyarbakir”. *İA*, III, s. 601-626, Eskişehir: M.E.B.

Zetterstéén, K. V. (1997). “İmâdüddîn”. *İslâm Ansiklopedisi*, V-II, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi.

Zetterstéén, K. V. (1997). “Nûreddîn”. İA, IX, Eskişehir: M.E.B., s. 358-361.

Zeydân, C. (2012). *Târihu't-Temeddüni'l-İslâmî* (İslâm Uygarlıkları Tarihi), Notlarla Günümüz Türkçesine Çev: Nejdet Gök, 3. Baskı, C.I, İstanbul: İletişim Yay.

Zeydân, C. (2015). *Târihu't-Temeddüni'l-İslâmî* (İslâm Uygarlıkları Tarihi), Notlarla Günümüz Türkçesine Çev: Nejdet Gök, 2. Baskı, C. II, İstanbul: İletişim Yay.

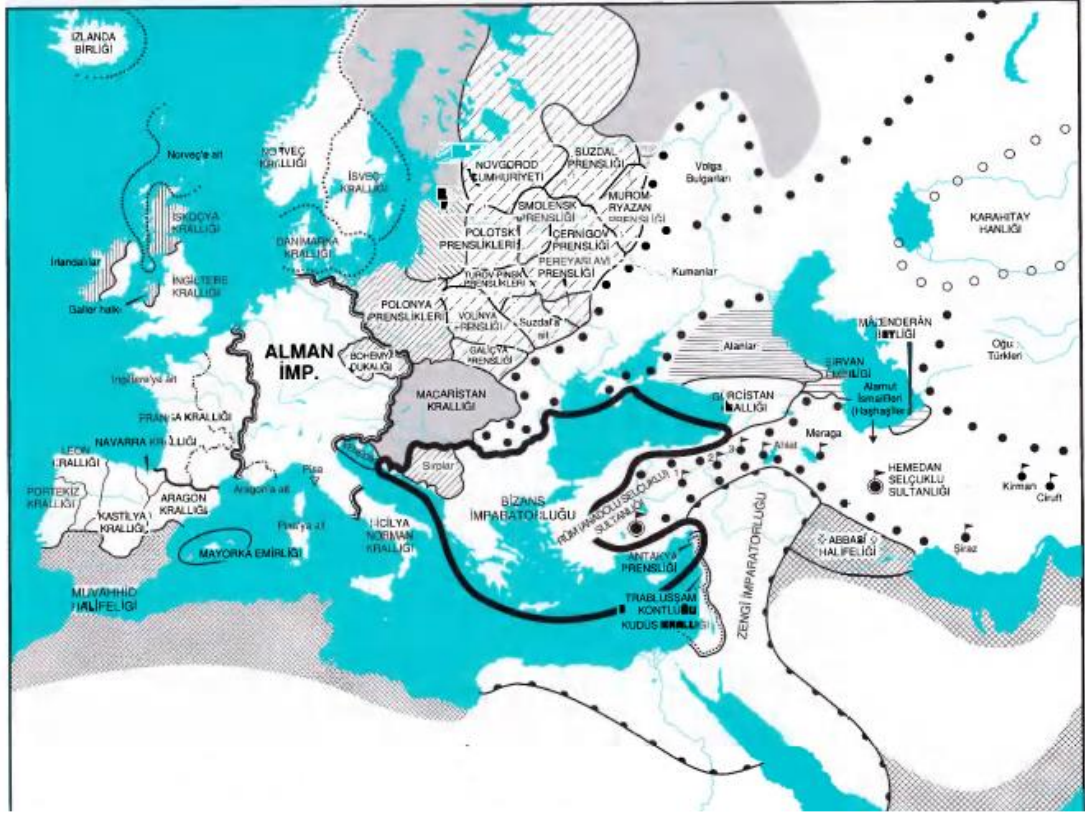
EKLER

HALEB KOLU

1	Nûreddîn Mahmûd b. Zengî	Haleb Kolu'nun Kurucusu (1146-1174)
2	Melik Salih İsmâîl b. Nûreddîn Mahmûd	Haleb Kolu'nun İkinci ve Son Hükümdârı (1174-1181)
3	Melik Salih İsmâîl'in Ölümü ve Musul Atabegi İzzeddîn Mes'ûd'un Yönetimi	Haleb Kolu'nun Musul Atabegliği'ne Bağlanması (1181)

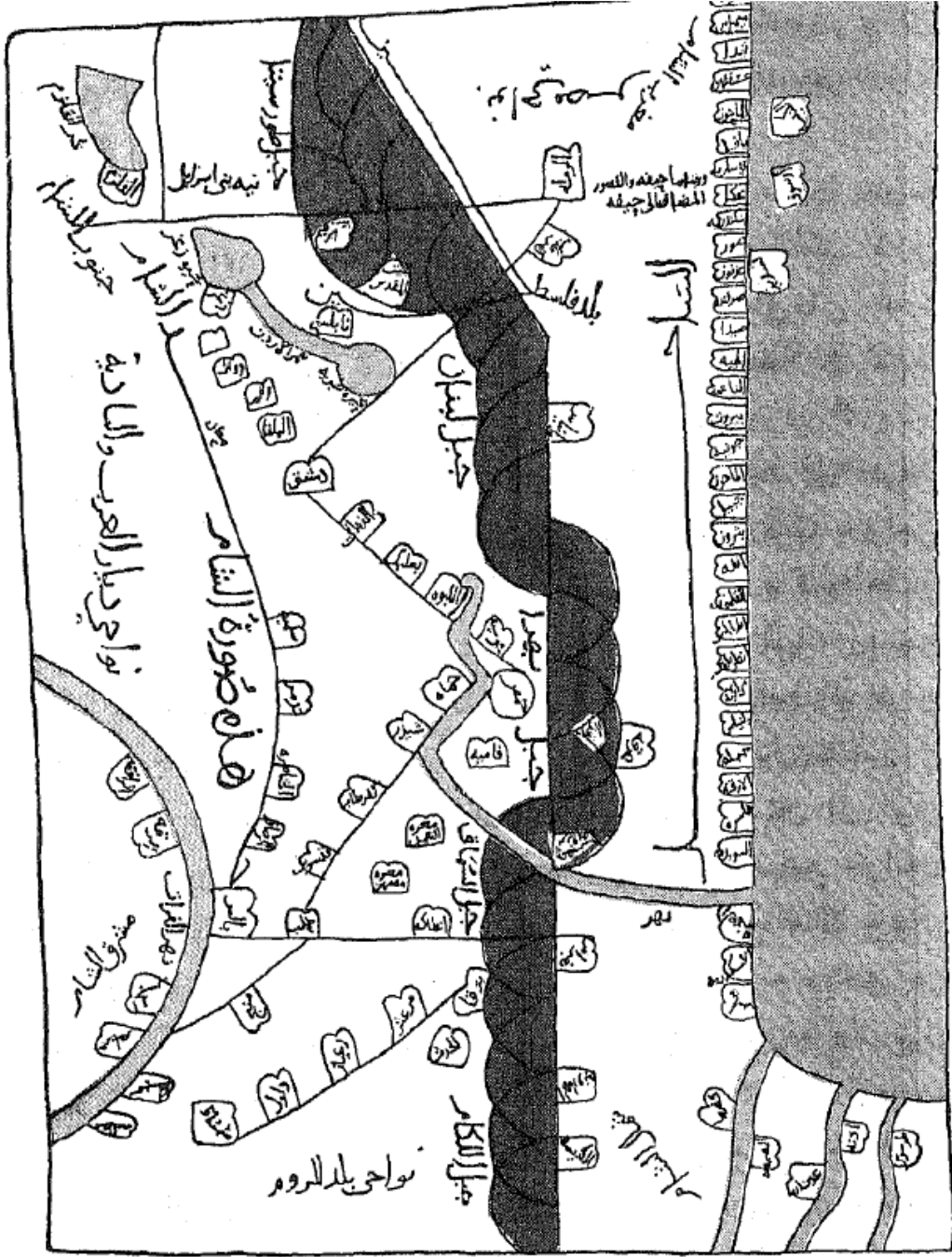
EK 2: Haleb Kolu Atabegler Listesi

EK 3: 1173 Zengî Atabegliği'nin Hâkimiyet Sahası (McEvedy, C. Ortaçağ Tarih Atlası, s.67).

EK 4: 1149, Haçlılar'ın Müslümanlar'la Yaptığı Savaş
(Nomiku, H.A., Haçlı Seferleri Tarihi, s. 190).

EK 5: Şam Haritası (İbn Havkal, 1992: 155).

